

**OUDHEIDKUNDIGE
MEDEDELINGEN**

UIT HET RIJKSMUSEUM VAN
OUDHEDEN TE LEIDEN

31

1950

(NIEUWE REEKS)

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDEHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT 'T MUSEUM VAN OUDHEID

TE LEEUWEN

OUDEHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDHEIDKUNDIGE MEDEDELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(NUNTII EX MUSEO ANTIQUARIO LEIDENSI)

ONDER REDACTIE VAN

DR. W. D. VAN WIJNGAARDEN

Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

NIEUWE REEKS XXXI

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

1950

MINISTERIE VAN ONDERWIJS, KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

OUDEHEIDKUNDE MEDDEELINGEN

UIT

HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN

TE LEIDEN

(MUSEI EX MUSEO ANTIQVARIIS LEIDENSIS)

Copyright 1950 by

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, Netherlands.

All rights reserved, including the right to translate or to reproduce this book or parts thereof in any form.

NIJEUWE REEKS XXXI

UITGEGEVEN DOOR EN VERKRIJGBAAR BIJ
HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN

PRINTED IN THE NETHERLANDS

ROMEINS NIJMEGEN III

DE ANTIËKE MUNTEN DER NIJMEEGSE VERZAMELINGEN

INHOUD

DANIËLS, M., Romeins Nijmegen III: De antieke munten der Nijmeegse verzamelingen. Met 6 afbeeldingen.	1
JANSSEN, J. M. A., On the ideal lifetime of the Egyptians. Met 1 afbeelding.	33
STRICKER, B. H., De Egyptische mysteriën: Pap. Leiden T 32. Met 3 platen en 3 afbeeldingen	45
—, Het graphisch systeem van de magische papyrus London & Leiden	64
—, De Pythagoreïsche liturgie	72

ROMEINS NIJMEGEN III

DE ANTIEKE MUNTEN DER NIJMEEGSE VERZAMELINGEN

De bedoeling is om de aanwezige grote verzamelingen van speciaal-Romeinse munten ¹⁾, die nog steeds vrijwel ongebruikt lagen, op hare beurt een bijdrage te doen leveren tot de kennis van het Romeinse Nijmegen. Verder het bijeenbrengen, en veiligheidshalve vastleggen, van diverse gegevens, die elders — en in betere tijden misschien ook nog wel eens hier — van dienst zouden kunnen zijn.

Het gaat voornamelijk om twee collecties.

DE GEMEENTE VERZAMELING VAN ANTIEKE MUNTEN

Deze collectie dateert van 1863. GUYOT ²⁾ had in 1850 bepaalde delen van zijn collectie behouden, o.a. de munten (zie zijn brief ter begeleiding der schenking). Bij de auctie zijner nalatenschap in 1869 werden enige denaren voor de Gem. Verzameling aangekocht. Verder schijnen enige bronzen munten achteraf uit de door hem geschonken potten voor de dag te zijn gekomen (zie Cat. 1e dr. (1864) p. 85).

Vóór 1863 staan in de Verslagen der Commissie, waaraan o.a. het beheer der Gem. Verz. was toevertrouwd, slechts enkele munten (ongedetermineerd) vermeld (zie 1852 en 1859). De Commissie schijnt haar taak toen nog al gemakkelijk te hebben opgevat: maar er zal in die jaren ook wel niet veel zijn gevonden.

Toen dan eindelijk Dr. J. H. A. SCHEERS (geb. Nijmegen 13-4-1823, † Hees 18-9-1878) lid der Commissie werd (R.B. 1 Sept. 1863) en terstond het beheer der verzameling op energieke en royale wijze ging voeren (zie b.v. Verslag 1878), stond JOH. H. GRAADT VAN ROGGEN ³⁾ terstond ook klaar om wat door hem geleidelijk was verzameld, eraan toe te voegen (zie de

1) De munten zijn gedetermineerd volgens de 1e druk van COHEN (H. COHEN, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain, 1859-1868), die, ook volgens het oordeel van GEORG ELMER (Bonn. Jahrb. 146, 1941), daartoe het best bruikbaar is. Voor de buiten Rome geslagen munten moesten wij nu en dan gebruik maken van de 2e druk van COHEN (1880-1892). Meest geciteerd als C¹ en C². De republikeinse munten zijn gedetermineerd volgens E. BABELON, Description historique et chronologique des monnaies de la république romaine, 1885-1886 (geciteerd: BAB.). Verdere meermalen geciteerde literatuur: OMROL, Oudheidkundige Mededeelingen, dit tijdschrift (Nieuwe Reeks sinds 1920); hierin de artikelen Romeinsch Nijmegen I en II (jrg. II, 1921 en VIII, 1927), verder o.a. BREUER, Ubbergen (vondsten van het Oppidum Batavorum, jrg. XII, 1931), HOLWERDA, Bataafsch dorpje bij het Opp. Bat. (bij De Zwaan, jrg. XXIV, 1943) en Bataafsch dorp Hunerpark (jrg. XXVII, 1946), HOLWERDA-BRAAT, Holdeurn (jrg. XXVI Suppl., 1945); Verslagen van de Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van Gesch. en Kunst te Nijmegen (gedrukt: 1879-1932).

2) Zie beneden, p. 14.

3) Geb. Nijmegen, 3.6.1831. † aldaar 20.3.1902, de bekende wethouder uit de glorieuze tijd van Nijmegens eerste uitleg, die wij hier, ook en speciaal om zijn grote daadwerkelijke belangstelling voor alles, wat de oude historie zijner vaderstad betrof, dankbaar herdenken.

lijst bij verslag 1863 en enige bewaard gebleven aantekeningen van de schenker). Hierbij waren een aantal Rom. munten: één gouden, 50 zilveren en omstreeks 200 bronzen. Hiervan werd het goud en zilver onvermengd in Cat. 1e dr. (p. 77-82) opgenomen, zodat het met behulp van bewaard gebleven aantekeningen van de schenker en het door deze gebruikte, in de Mus. Bibliothek zich thans bevindende ex. van OUDAENS „Roomsche Mogendheid” kon worden geïdentificeerd. Ook enige vindplaatsen konden hierdoor nog worden vastgesteld.

Het brons werd daarentegen al terstond met munten van andere herkomst vermengd (zie Cat. 1e dr. p. 85).

Sindsdien is de collectie geregeld uitgebreid (zie de Verslagen der Commissie). De beheerders moesten echter bij gebrek aan de nodige hulpmiddelen deze aanwinsten meestal ongedetermineerd ter zijde leggen. Eerst omstreeks 1890 kregen zij enige voor de munten van vroeger en later tijd onontbeerlijke boeken van de Gemeente ten geschenke, en wel als blijk van waardering voor het door hen geheel belangeloos gedane werk.

Intussen was echter reeds in de 70er jaren de bekende numismaat TH. M. ROEST (Leiden) zich met onze collectie antieke munten geheel belangeloos gaan bemoeien (zie Verslag 1879). Dat deze zijn bekende nauwgezetheid (zie het door hem gepubliceerde) ook hier niet verloochende, volgt uit de bewaard gebleven, blijkbaar door hem zelf beschreven muntcartonnetjes en fiches. Tenvolle verdiende hij dan ook de dank hem door de Commissie in hare Verslagen over 1882 en 1883, mede voor de beschrijving der collectie zegels (zie lijst in verslag 1882), gebracht.

Blijkens bewaard gebleven correspondentie stond de Commissie ook nadien met de heer ROEST in contact en zag deze in 1888 nog de lijst der munten na voor de 3e druk van de catalogus (zie ook de voorrede hiervan).

Uit het voorgaande volgt, dat ROEST vele munten ongedetermineerd in bakjes, doosjes enz. geborgen vond. Hij heeft zich de moeite getroost op de muntcartonnetjes aan te tekenen in welk dier bakjes enz. hij het betreffende exemplaar had gevonden. Veel betekenis hebben deze aanwijzingen voor ons echter niet, daar — wellicht in verband met de vroege dood van Dr. SCHEERS in 1878 — niet viel na te gaan wat al die bakjes en dozen te beduiden hadden.

Alle munten der verzameling zijn door mij gecontroleerd.

VERZAMELING KAM

De heer KAM heeft de munten der hierna als Verz. Kam besproken collectie op verdienstelijke wijze zelf gedetermineerd en op de cartonnetjes beschreven.

Ten behoeve van het door mij beoogde heb ik de vroege munten tot Caligula echter nog eens secuur nagegaan. De rest werd cursorisch behandeld. Enige correcties werden hierbij aangebracht. Zo bleken KAM's „unica” deze qualificatie niet te verdienen. Gaarne zou ik nog de jongste munten tezamen met die der Gem. Verz. nader hebben behandeld; de tijdsomstandigheden maakten dit onmogelijk.

KAM had een groot aantal munten ongedetermineerd terzijde gelegd. Van deze kon ik nog ruim 450 voor mijn doeleinden geschikt maken (gemerkt *U(itschot) K(am)*). Een 200-tal moest ik laten liggen, hoofdzakelijk wel door een onvoorzichtige massale toepassing door KAM van een overigens deugdelijk chemisch procédé (desbetreffende mededelingen indertijd van KAM's amanuensis JANSSEN ontvangen).

Nadere vindplaats is slechts zelden en dan dikwijls nog op niet-buikbare wijze, aangekend. Het is met de munten meestal gegaan als met de fibulae 4).

KAM heeft blijkens zijn aantekeningen zeker nu en dan munten elders aangekocht of verkregen. Ik vond behalve de munthandel ook Trier, Napels en Venlo vermeld. Met de desbetreffende aantekeningen en andere aanwijzingen is hier natuurlijk rekening gehouden.

Intussen schijnt zulks, wat de hier behandelde verzameling betreft, vrij zelden te zijn gebeurd. KAM had echter nog een collectie van „mooie” Romeinse munten, blijkbaar elders in haar geheel aangekocht, en een aantal „aurei”, meest, naar ik mij meen te herinneren, Byzantijnen. Dit alles bleef afzonderlijk bewaard, en is bij het voorgaande natuurlijk buiten beschouwing gelaten.

Wij beginnen dan met enige grafieken.

Wij weten natuurlijk, dat de waarde hiervan zeer betrekkelijk is: zulks in het algemeen omdat de omloopstijd der munten — waarover nader — in het geheel niet samenvalt met de regeringstijden der erop voorgestelde of aangeduide muntheren. Hier verder in het bijzonder omdat, al zijn dan ook in het geheel ongeveer 4680 munten (verz. KAM 2383, Gem. verz. 2175, ons van elders bekend 122 stuks) ter beschikking, dit aantal toch slechts een klein deel moet zijn van wat hier in de loop der eeuwen werd gevonden. Dit wordt bewezen door wat wij weten betreffende oudere verzamelingen — waarover nader—, door getuigenissen als dat van SMETIUS (Opp. Bat. p. 27) en door eigen ervaring van vele jaren, dat ook in onze tijd nog steeds vele munten in particuliere verzamelingen en in de munthandel verdwijnen om daar hunne lokaal-historische betekenis geheel te verliezen.

Daartegenover staat echter de gunstige omstandigheid, dat zowel de Gem. Museumcommissie als de heer KAM niet alleen „mooie” munten verzamelden, maar *alles* accepteerden, en wat niet terstond kon worden gedetermineerd als uitschot bewaarden. Daar namens de Gem. Nijmegen reeds lang vóór KAM's tijd werd verzameld, vult de Gem. Verz. die van KAM op welkome wijze aan, o.a. door de producten van intussen uitgeputte of ontoegankelijk geworden vindplaatsen.

TOTAAL-GRAFIEKEN VAN VERZAMELING KAM EN GEMEENTE VERZAMELING, SPECIALE GRAFIEKEN

Hierbij zijn geëlimineerd, behalve natuurlijk de, voor zover bekend, elders gevonden munten en duidelijke falsificaties als b.v. Paduanen, ook een paar „gesloten” muntvondsten — waarover nader — die de periode, waarin zij in de grond raakten, onverdiend naar boven zouden schuiven.

Blijven dan voor de Gem. Verz. 2007, voor Verz. Kam 2333 stuks.

De *jongste* munten zijn in beide verzamelingen vooreerst enige, vnl. minimaalbronzen, uit de aan de scheiding van Oost- en West-Romeinse Rijk (395) onmiddellijk voorafgaande jaren (zie bij de speciaal-grafiek Hunerpark c.a.). Verder bevatten beide collecties ieder een aureus van Valentinianus III (425-455; van beide exx. de vindplaats niet aangegeven); de Verz. Kam bovendien enige muntjes van Arcadius en een van zijn vrouw Aelia Eudoxia (vindplaats wederom onbekend), waarvan enkele zeker na 395 zullen moeten worden gedateerd (Over desbetreffende litteratuur kon ik hier niet beschikken).

4) H. J. H. VAN BUCHEM, De fibulae van Nijmegen I. Diss. 1941, p. 15, 16.

Onze beide collecties bevatten van Theodosius I c.s.:

		Gem. Verz.	Verz. Kam
Magnus Maximus	(383)-384-388	6	7
Valentinianus II	(375)-383-392	8	7
Theodosius I	379-395	3	11
Arcadius	383-395(-408)	4	13
Honorius	393-395(-423)	3+1	—
Muntheer onkenbaar maar door type enz. hier behorend		1	8
		<hr/> 25+1	<hr/> 46 munten
		72	

Beide verzamelingen zijn direct vergelijkbaar gemaakt door, daar het hier toch enkel over relatieve grootheden gaat, de aantallen der Gem. Verz. met $\frac{2}{3}$ te vermenigvuldigen, of zo men liever wil, deze verzameling op een $\frac{2}{3}$ maal grotere schaal te tekenen. Wij mogen beide grafieken dus superponeren.

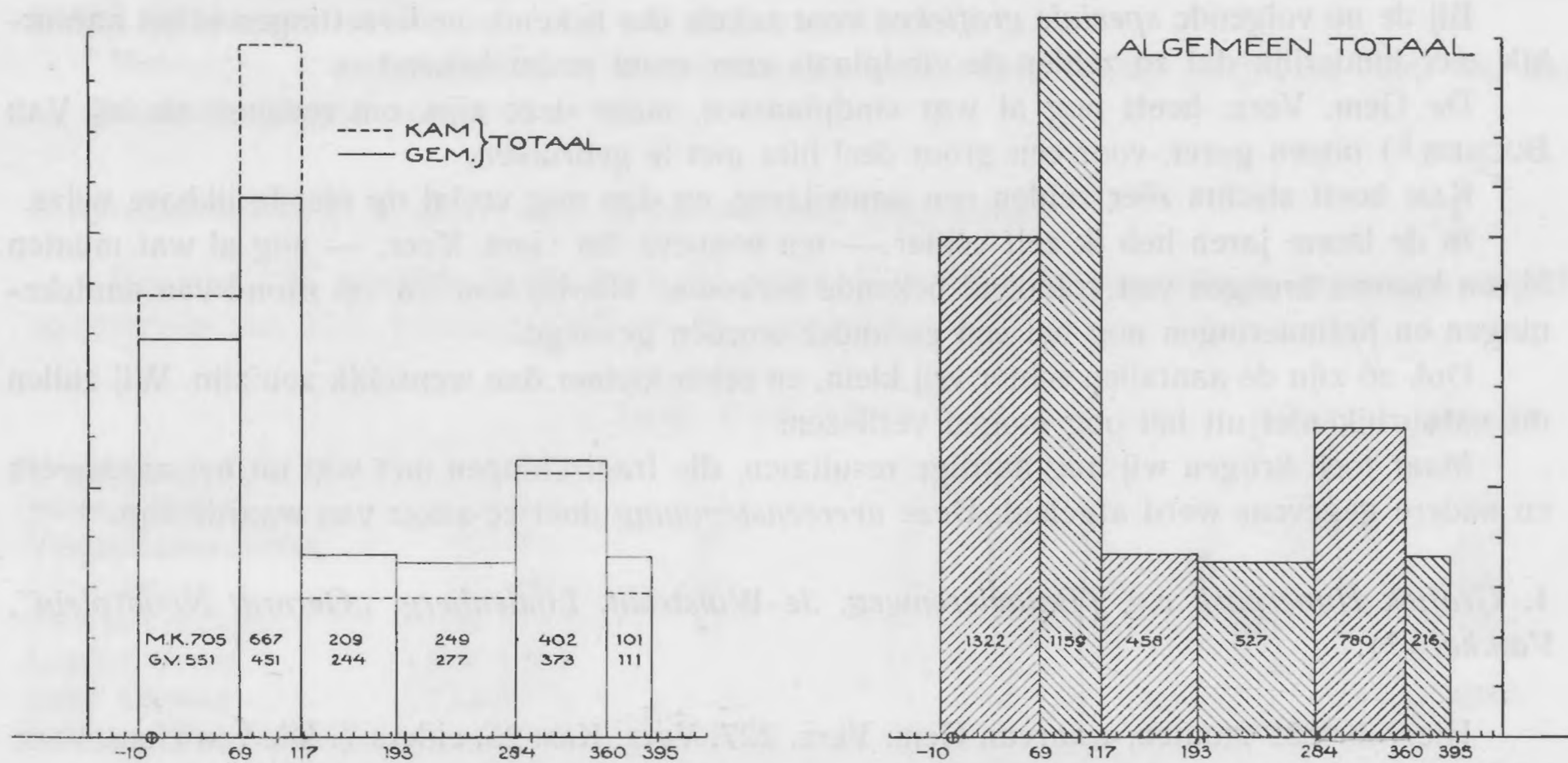
Voor de beide totaal-grafieken de volgende aantallen:

	Verz. Kam	Gem. Verz.	
prae-Nero	(tot 54) 563	458	} 551 zie voor de ge- kozen perioden p. 5
Nero-Vitellius	(54-69) 142	93	
Vespasianus-Traianus	(69-117) 667	451	
Hadrianus-Commodus	(117-193) 209	244	
Septimius Severus-Carinus e.a.	193-284 249	277	
Diocletianus en Constantijnen	284-360 402	373	} 484
na-Constantijnen	360-395 101	111	
	<hr/> totaal 2333	<hr/> 2007	

Bovendien voor de algemeen-totale grafiek:

St. Canisius-Coll. (R. P. BEUKERS)	28	
R. M. v. O. Leiden	} bij „de Zwaan” Kopsche veld Heumensoord	4 OMROL. NR. XXIV (1943)
		34 OMROL. NR. XII (1931)
		6 OMROL. NR. XIV (1933)
West-Nijmegen	22	Diss. BRUNSTING (de elders zich bevindende)
Varia	28	
	<hr/> totaal 122	waarvan:
prae-Nero	61	
Nero-Vitellius	5	
Vespasianus-Trajanus	41	
Hadrianus-Commodus	5	
Septimius Severus-Carinus e.a.	1	
Diocletianus -360	5	
360-395	4	
	<hr/> totaal 122	

Het belang dezer grafieken is voornamelijk hierin gelegen, dat het totaalbeeld voor beide, onafhankelijk van elkaar tot stand gekomen, verzamelingen in hoofdzaak geheel gelijk is. De verz. KAM heeft slechts relatief wat meer vroege, de Gem. Verz. wat meer late munten, iets wat uit plaats en tijd, waarop en waarin zij werden bijeen gebracht, gemakkelijk te verklaren valt. Men kan dus vertrouwen, dat de door samenvoeging ervan en toevoeging van de bekende elders berustende munten van zeker-Nijmeegse herkomst ontstane, algemeen-totale grafiek een behoorlijk beeld geeft van de relatieve frequentie van wat hier in Romeinse tijd aan munten der verschillende perioden in omloop is geweest.

Die *perioden* zijn gekozen o.a. in verband met wat tot nog toe over het Romeinse Nijmegen wel als voorlopig vaststaand mag worden beschouwd.

I: -10 tot + 69 een vroege bewoning van ongeveer 10 vóór Chr. af (zie de vondsten bij „de Zwaan”) tot aan de opstand onder Claudius Civilis en de komst der Legio X Gemina. Einde met het oog op de regeringsjaren van Vespasianus eenvoudigheidshalve gesteld op 69 na Chr. Wij kunnen niet anders dan tot deze periode óók rekenen de munten uit nog vroeger tijd, toen hier nog geen nederzetting bestond, waarin Romeinse munten, althans niet op enigszins grote schaal, in omloop kunnen zijn geweest.

II: 69 tot 117 de tijd der legerplaats van het 10e legioen, de castra L. X G., en van Trajanus, dus tot 117, eventueel, waar wenselijk — als bij de speciaalgrafiek dier castra — tot 105, het jaar, waarin volgens de gebruikelijke aanname de legioenssoldaten uit Nijmegen vertrokken.

III: 117 tot 193 de periode van Hadrianus en de Antonijnen namen wij tot Septimius Severus, met welke keizer hier een tijd begint van opvallende schaarste van eigentijdse *bronzen* munten (alhoewel er volgens COHEN toch nog al wat moeten zijn geslagen).

IV: 193 tot 284 Septimius Severus tot de munthervormer Diocletianus.

V: 284 tot 360 Diocletianus en de Constantijnen.

VI: 360 tot 395 Om de jongste munten tot haar recht te laten komen, de na-Constantijnse munten afzonderlijk.

De grafieken ⁵⁾ zijn ontstaan door op de horizontale lijn stukken af te zetten, wier lengten evenredig zijn met de aantallen jaren der perioden. Hierop loodrecht hoogten evenredig met de quotiënten van het aantal munten per periode en de lengten dier perioden.

De oppervlakten der rechthoeken zijn dus evenredig met de aantallen munten der perioden, hunne hoogten evenredig met de munt dichtheden, d.i. de aantallen munten per tijdseenheid.

Daar het hier alleen om relatieve grootheden gaat, zijn de eenheden willekeurig te nemen, mits de diverse evenredigheden blijven.

Bij de nu volgende *speciale grafieken* voor enkele der bekende nederzettingen is het natuurlijk zeer hinderlijk dat zo zelden de vindplaats ener munt nader bekend is.

De Gem. Verz. heeft nog al wat vindplaatsen, maar deze zijn, om redenen als bij VAN BUCHEM ⁶⁾ uiteen gezet, voor een groot deel hier niet te gebruiken.

KAM heeft slechts zéér zelden een aanwijzing, en dan nog veelal op niet-buikbare wijze.

In de latere jaren heb ik zelf echter — ten behoeve der Gem. Verz. — nog al wat munten bijeen kunnen brengen van voldoende bekende herkomst. Hierbij kon o.a. op grond van aantekeningen en herinneringen nog het een en ander worden gevoegd.

Ook zó zijn de aantallen echter vrij klein, en zeker kleiner dan wenselijk zou zijn. Wij zullen dit natuurlijk niet uit het oog mogen verliezen.

Maar toch krijgen wij nog aardige resultaten, die fraai kloppen met wat uit het aardewerk en andere gegevens werd afgeleid. Deze *overeenstemming* doet ze zeker van waarde zijn.

1. Grafiek Hunerpark c.a. (Batavierenweg, 3e Walstraat, Lindenberg, „Gerardt Noodtplein”, Valkhof) ⁷⁾.

Hiervoor 259 munten, waarvan Gem. Verz. 227, Verz. KAM 25, elders 7. Die van Gem. Verz. zijn voor het grootste deel afkomstig van de gravingen in Hunerpark 1923-36. Zij kwamen daarbij alle geleidelijk voor de dag. Van „gesloten” muntvondsten is hier dus geen sprake. De collectie in 1879 ontvangen als legaat van Mej. SCHELKES is niet opgenomen, daar bij de schenking werd verklaard, dat (slechts) *het merendeel* ervan gevonden was bij de afbraak van de Burcht (ongeveer 1796). De schenkster was geboren circa 1810 en stierf ongehuwd in 1878. Er kan dus intussen met deze munten van alles zijn gebeurd!

prae-castra L. X G.	-10/69	107 st.	
tijd der castra	69/117	14 „	
Hadrianus-Diocletianus	117/284	4 „	
Diocletianus-Constantijnen	284/360	100 „	} deze afzonderlijk gegeven en tezamen
na-Constantijnen	360/395	34 „	

De grafiek doet duidelijk de hiaat tussen een zéér-vroege en een zéér-late periode zien, zoals die reeds OMROL. NR. II (1921) p. XXXI vlg. door mij werd aangewezen. Evenals bij het aardewerk zien wij een vrij zwakke infiltratie uit de tijd der nabijgelegen „castra”.

5) De oorspronkelijke op millimeter-papier; hier overgetekend voor het lijn-cliché.

6) Diss. p. 16 e.v.

7) Zie pag. 8. Hunerpark is dus niet hetzelfde als het meer algemene Hunerberg. Het Gerard Noodtplein was het destijds nog onbebouwde terrein begrensd door St. Canisiussingel, van der Brugghenstraat, Gerard Noodtstraat en St. Jorisstraat.

Terwijl de vondsten nog in gang waren is herhaaldelijk een dergelijke grafiek getekend: zij toonde steeds een dergelijk beeld.

De jongste munten⁸⁾ zijn:

K. Br. Q. Kz. VICTORIA. AVGGG met één naar links gaande Victoria, dit type van 388-395. Hiervan minstens 5 exx. (Gem. 2, KAM 3), waarvan in Gem. Verz. op 1 nog de naam van *Arcadius* 388-395, op 1 nog die van *Honorius* 393-395.

K. Br. Q. Kz. SALVS REIPVBLICAE, dit type van 390-395. Hiervan 1 ex. Gem. Verz. met de naam van *Arcadius*,

tenzij de in Gem. Verz. aanwezige siliqua van Honorius met Kz. VRBS ROMA en afsnede RVPS (Ravenna) — C¹ 39 — nog wat later mocht zijn.

Natuurlijk is hieruit niet af te leiden, dat de nederzetting in 395 verdween, maar wel dat zij omstreeks die tijd nog bestond⁹⁾.

2. Grafiek castra L. X. G. (zonder de bijbehorende grafvelden)

Hiervoor 187 munten: Gem. Verz. 91, Verz. KAM 52, Canisius-College (vondsten op het sportterrein aan Ubb. veldweg 1946/48) 28, varia elders 16.

		Gem. Verz.	Verz. Kam	Can. Coll.	Elders	totaal
Prae-Nero	(-54)	15	7	4	5	31
Nero-Vitellius	(54-69)	12	4	2	2	20
Vespasianus-Titus	(69-81)	26	6	5	5	42
Domitianus	(81-96)	22	18	15	3	58
Nerva-Trajanus	(96-117)	12	11	2	1	26
Lucius Verus	(161-169)		1			} 10
Julia Domna	(173-217)		1			
Constantijns K. Br.		4	4			

De munten van Nerva en Trajanus zijn in verband met het bekend te achten eindjaar der castra verdeeld over de jaren 96-105 (gestippeld de verdeling over 96-117).

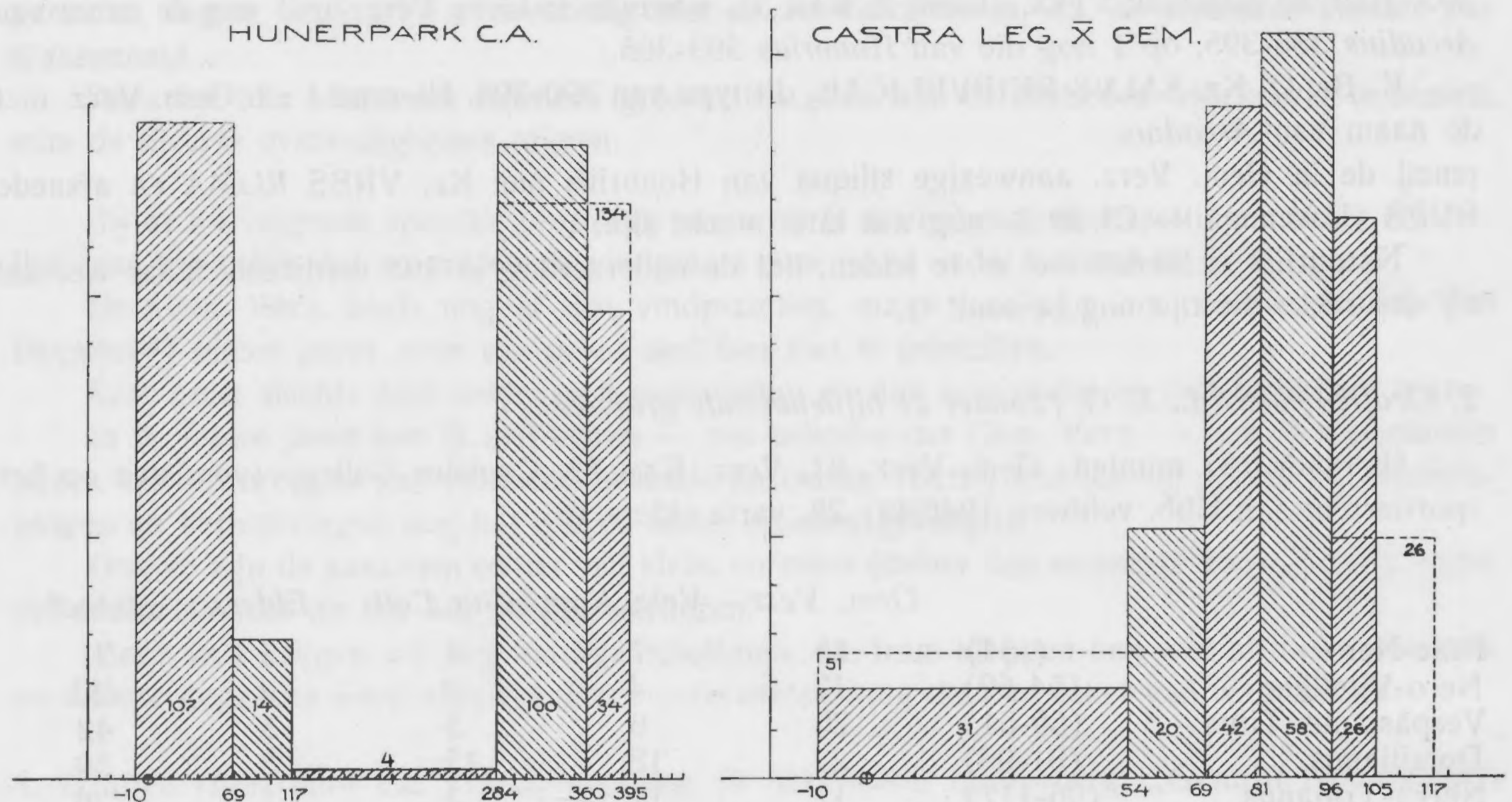
De munten van Nero-Vitellius zijn afzonderlijk voorgesteld als behorende in de onmiddellijk voorafgaande periode. Een stippellijn geeft echter alle vóór-Vespasiaanse munten tezamen. Deze kunnen afkomstig zijn van de nabijgelegen grafvelden (die zich mogelijk ook nog over het terrein der castra hebben uitgestrekt), maar zullen grotendeels nog wel in de tijd der legerplaats in omloop zijn geweest.

8) Dateringen volgens Reports Society of Antiquaries London, VI Richborough (1926) p. III.

9) Ik meen goed te doen met hier het volgende aan te tekenen. In 1928 ontving ik van de heer J. REGOUIN te Kuik a/d Maas een tiental aldaar gevonden muntjes. Negen hiervan waren slecht tot zeer slecht bewaarde K. Br. (1 Claudius II C¹ 49, 1 Constantinopolis C¹ 15, 2 van het Constantijnse twee-so'daten-type met GLORIA EXERCITUS, 1 van het latere-4e eeuwse GLORIA ROMANORUM-type: de keizer, het labarum houdend, sleept een gevangene voort, 4 onkenbaar). Het tiende was van zilver en goed bewaard: blijkbaar een nabootsing van een na-Constantijns muntje, doch met op Kz. een zg. ankerkruis. Het bleek ook bij Munt- en Penningkabinet 's-Gravenhage onbekend.

Een desbetreffende aanwijzing vond ik eerst in het tijdschrift „Germania” Jhrg. 27 (1943) p. 35-45: WALTER BADER, Ein frühfränkischer Münzanhänger aus Xanten. Vgl. aldaar Taf. 7, b en c. Het zou dus een vroeg-Frankisch muntje zijn „niet veel later te dateren dan de vermoedelijk gevolgde voorbeelden, dus laatste kwartaal 4e tot midden 5e eeuw”. Taf. 7b vermoedelijk naar een munt van *Arcadius*, ons muntje evenals ibid. 7a naar een van *Valens* (zie de nabootsing van het omschrift der Vz.).

Merkwaardig is natuurlijk in de eerste plaats het plotseling afbreken der muntenreeks met Trajanus. Maar ook valt op te merken, dat de aanwezige munten van dien keizer, voor zover nog ondanks oxydatie en de gevolgen van ondeskundige schoonmaak te constateren valt, alle niet-

of weinig-besleten in de grond moeten zijn geraakt.

Die munten van Trajanus zijn van de volgende jaren — de consulaten gedateerd volgens LIEBENAM, Fasti —:

2 stuks COS II	jaar 98/99	8 stuks COS V	jaar 103/111
1 „ COS II/IV	„ 98/102	1 „ COS VI	„ 112/117
4 „ COS III	„ 100	2 „ ?	
3 „ COS IV	„ 101/102		

De munt met COS VI in Verz. KAM als gevonden aan de Huygensweg en verworven in 1924. Deze herkomst behoeft niet al te ernstig te worden genomen.

Het verkregen resultaat voldoet dus geheel aan de eisen, die wij aan het terrein onzer castra L. X G. hebben te stellen.

Zo kwamen dan ook van de 144 ons sinds 1916 als nieuw gevonden onder de ogen gekomen herkenbare pan- en tegelstempels van het 10e legioen minstens 131 van dit terrein of uit de onmiddellijke nabijheid ervan (8 stuks uit Ulpia Noviomagus).

Op andere gronden werden de grafvelden RK, KKH en Broerdijk vroeger reeds in de tijd der castra L. X G. gesteld. De ter controle beschikbare munten zijn vrij gering in aantal, maar bevestigen, voor zover zij kunnen, die datering:

RK	27 stuks	(KAM 18, Gem. 8, elders 1)
KKH	35 „	(„ 32, „ 3)
BROERD.	10 „	(alle in Gem. Verz.)

		RK	KKH	BROERD.
prae-Nero	(-54)	4	7	2
Nero-Vitellius	(54-69)	4	3	—
Vespasianus-Titus	(69-81)	5	12	3
Domitianus	(81-96)	7	8	4
Nerva-Trajanus	(96-117)	6	4	—
Faustina II	(† 175)	—	1	—
Constant. K. Br.		1	—	1

3. Grafieken West-Nijmegen

1° grafveld 83 munten (Gem. 12, Kam 50, elders 2i)

waarvan: tot en met Nero	(-68)	16	jongste hier in aanmerking
Vespasianus-Trajanus	(69-117)	37	komende munt:
Hadrianus-Commodus	(117-192)	17	één Postumus
Septimius Severus-Postumus	(193-268)	10	
Constantijnen enz.		3	

2° Ulpia Noviomagus 165 munten (Gem. 154, Kam 10, elders 1) ¹⁰⁾

waarvan: tot en met Nero	20	jongste hier in aanmerking
Vespasianus-Trajanus	75	munten:
Hadrianus-Commodus	35	twee Postumus, twee Gallienus, één
Septimius Severus-Postumus	34	Claudius II
Constantijnen enz.	1	

Om vergelijking beter mogelijk te maken werd de grafiek van het grafveld op dubbel zo grote schaal getekend.

Beide grafieken stemmen fraai overeen, zodat wij de eruit samengestelde totaalgrafiek wel voor West-Nijmegen representatief mogen achten.

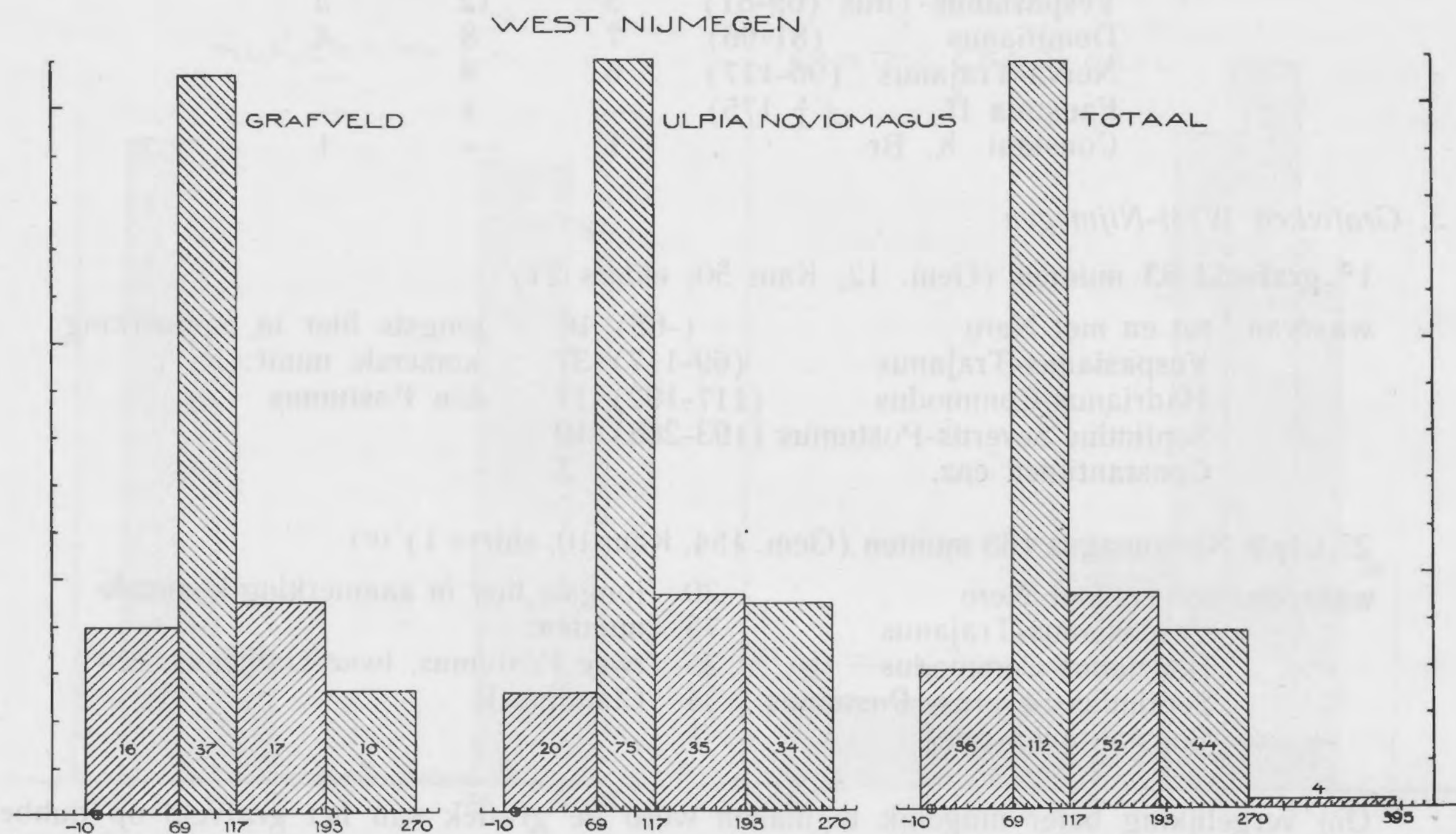
Opvallend is het domineren van de munten der periode 70-117. Zeker zal dit wel wijzen op een bestaan der nieuwe nederzetting reeds in de tijd der castra L. X G. *evenals zulks het aardewerk doet*. Reeds vroeger werd hierop door mij gewezen en het begin op ongeveer 75 gesteld (OMROL. NR. VIII, 1927, p. 105). BRUNSTING bleek het hiermede eens (Diss. 1937 p. 199). HOLWERDA doet in zijn „Aardewerk van de Holdeurn” (OMROL. NR. XXIV, Supplement, 1944) dus wel verkeerd door een aantal voorwerpen *om* hun voorkomen in de „grafvelden” KL en WW in de 2e eeuw te plaatsen (zie b.v. p. 4, 15, 45).

Geheel foutief is de bewering van DE WAELE in „Noviomagus Batavorum” (1931) p. 48, dat door mij in Ulpia Noviomagus stukken zouden zijn gevonden „als ook te Haltern voorkomend en dus daterend van vóór de bezettingstijd” (zie ook idem in PAULY-WISSOWA, R.E. in voce Noviomagus, kol. 1211). In OMROL, a.b., p. 105 heb ik *uitdrukkelijk juist het tegenovergestelde* gezegd!

De overvloed van munten uit de tijd Vespasianus-Trajanus zal echter wel niet geheel het gevolg zijn van het vermelde vroege begin. Ook de lange omloopsduur der munten zal er oorzaak van zijn. Eigentijdse bronzen munten waren hier na de Antonijnen blijkbaar schaars.

¹⁰⁾ De muntvondst bij het Slachthuis in Verz. KAM (BRUNSTING, Het Grafveld onder Hees bij Nijmegen, Diss. 1937, p. 175) is hier niet medegerekend, en zal later worden ter sprake gebracht.

Reeds vroeger (OMROL., l.c., p. 105) wees ik er op — zij het dan met andere bedoeling — dat juist ten Westen der latere stad veel geheel onkenbaar geworden munten werden gevonden.

BRUNSTING stelt l.c. p. 202 het einde van Ulpia Noviomagus in het midden der 3e eeuw (circa 240?). Het voorkomen van munten van Gallienus (door vrouw en zoon), Claudius Gothicus en Postumus wijst echter wel op een wat later einde. Vgl. v. PETRIKOVITS in zijn bespreking van BRUNSTING's boek in Bonner Jahrb. 142 p. 364-365: „onder of na Gallienus”. Zie ook B.J. 140/141, p. 516, OMROL. XXX, 1949, p. 58.

OUDE VERZAMELINGEN

De vele verzamelingen, waarvan wij uit de oude literatuur het bestaan kennen of kunnen vermoeden, zijn bijna alle verdwenen zonder een herkenbaar spoor achter te laten ¹¹⁾.

Over een tweetal belangrijke collecties, waarvan de namen van bekende personen uit de Nijmeegse archaeologie zijn verbonden, zijn wij echter tamelijk goed ingelicht.

1. Die der Smetii ¹²⁾.

Behalve de gegevens in JOH.S SMETIUS *Antiquitates Neomagenses* (1678) p. 169 vlgg. vonden wij in een klein-8vo boekje: „*Thesaurus Antiquarius Smetianus*”, verschenen z.j. te

11) Verzamelingen van Rom. oudheden o.a. bij de burggraaf CORNELIS VAN GENT, en burgemeester HENDRIK DE BEYER. Zie MERULA (bij PONTANUS 1639), p. 55. IN DE BETOUW geeft in „*De Fibulis*” (1783), Inleiding p. II, enige namen van vroegere verzamelaars.

12) Het „medaille cabinet” der Smetii werd, blijkens schrijven van de weduwe van de zoon d.d. 3.1.1708 (oude copie in Gem. Verz.), voor f 20.000 aan de Keurvorst van de Paltz verkocht.

Amsterdam bij REINERUS SMETIUS J.F., o.a. een lijst der munten gerangschikt naar de bij de muntslag betrokken Gentes, Keizers en dezer aangehörigen, met opgave van het aantal, dat van ieder aanwezig was. In het enige mij bekende exemplaar heeft JOH.^s SMETIUS Jr. met de pen in de aantallen een overvloed van veranderingen aangebracht, die de lijst zeer onduidelijk doen zijn ¹³).

Gelukkig hebben wij nog een tweede dergelijke lijst in een 4°-brochure: „Pinacotheca seu Notitia rarissimae Supellectilis antiquariae, et praestantissimae Flavissae Romanae etc.“, blijkbaar eveneens opgemaakt door JOH.^s SMETIUS filius, dat z.j. te Nijmegen verscheen bij dezelfde REINERUS SMETIUS J.F. en dus van latere datum moet zijn. Immers drukte REINERUS, volgens v. SCHEVICHAVEN, na het vak te Utrecht te hebben geleerd, eerst enige tijd te Amsterdam, daarna te Nijmegen.

Beide werkjes zijn bij benadering absoluut te dateren door de geboortejaren van JOH.^s en REINIER, resp. 1636 en 1639, en het jaartal 1678 dat twee bij laatstgenoemde te Nijmegen verschenen boeken dragen. Een hiervan is het bekende: „Antiquitates Neomagenses“ waarvan het titelvignet geheel gelijk is aan dat van de besproken brochure.

Uitgaande dan van de tweede lijst, die der Pinacotheca, kunnen wij vaststellen, dat SMETIUS' collectie ongeveer 5740 munten bevatte, en de samenstelling ervan door een grafiek duidelijk maken (p. 12).

Deze grafiek heeft veel overeenkomst met die van Verz. KAM en Gem. Verz. behalve voor de periode 193-284 die wel zéér abnormaal dik is belegd. De lijst geeft dan ook voor Gallienus c.s. (253-268) en Postumus (258-268) niet minder dan ongeveer 1600 stuks, of ongeveer 28 % van het totaal. Het is dus niet te verwonderen dat in Antiquitates p. 214 vlgg. aan de munten van Gallienus en Postumus bijzondere aandacht werd geschonken. Wij zullen op deze abnormaliteit onder het hoofd „Gesloten Muntvondsten“ terugkomen.

De jongste munten zijn, als bij de nog aanwezige verzamelingen, die van Theodosius I, Arcadius en Honorius uit de laatste jaren vóór 395, verder zéér enkele, die na dat jaar moeten worden gedateerd. SMETIUS geeft, hier en elders, zelden of nooit enige aanduiding van de nadere vindplaats. In het oog zal moeten gehouden worden, dat hij zeker wel voornamelijk in West-Nijmegen zal hebben geopereerd.

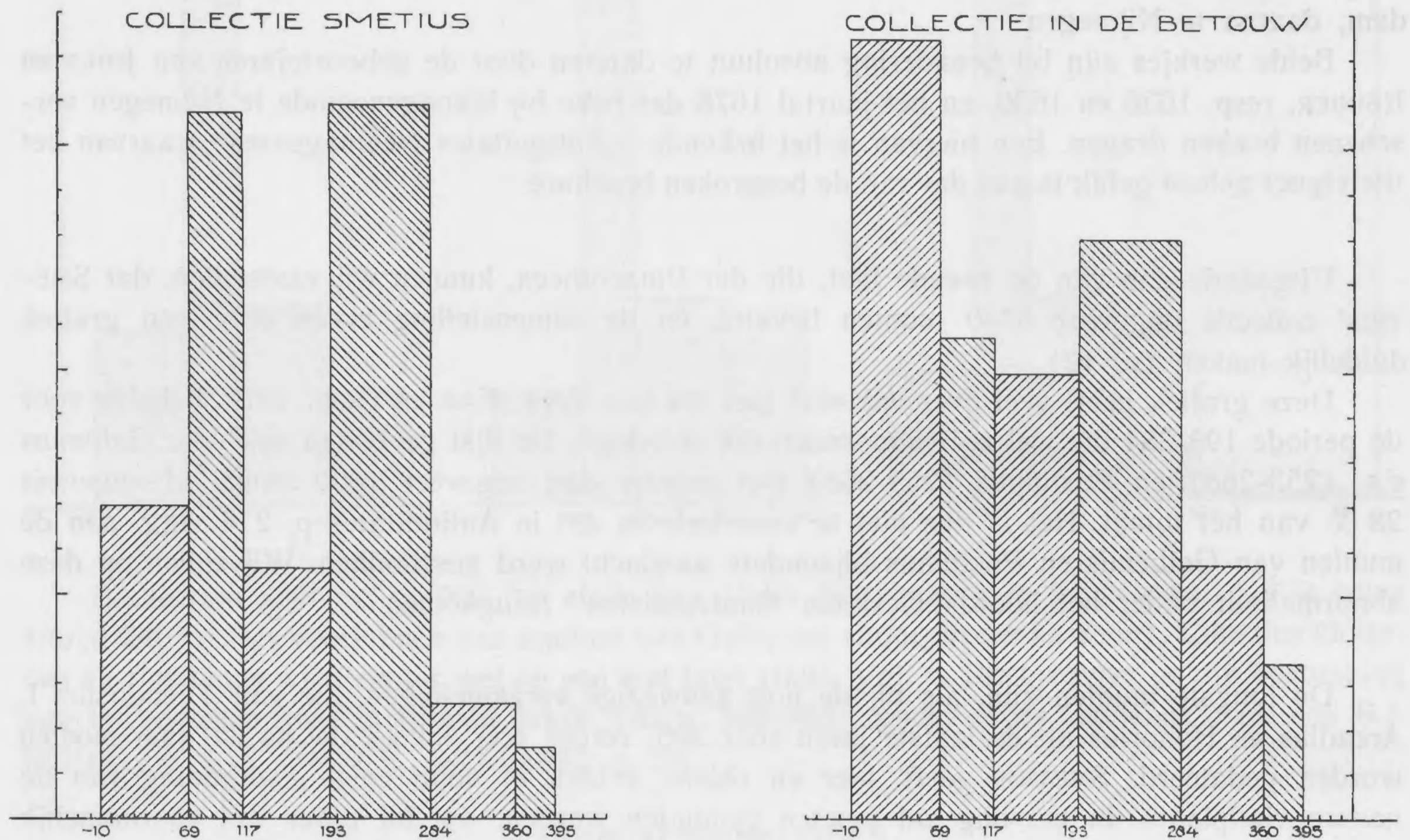
Intussen durven wij de collectie-SMETIUS geen, zij het dan ook geselecteerde, speciaal-Nijmeegse verzameling noemen. In zijn door IN DE BETOUW in „De Lucernis“ (1783) en ook in „De Columna Milliaris“ (1783) p. 16, afgedrukte brieven aan SMETIUS uit de jaren 1647-51, bericht NIC. HEINSIUS bijna uitsluitend over zijn *muntaankopen* in Italië, met vermelding, dat hij de doubletten gaarne van de hand zou doen, een lijst hiervan met bijgevoegde prijzen overzendt, en de munten zelf tijdens zijn afwezigheid bij vriend GOESIUS ter bezichtiging zal deponeren. Hoe SMETIUS hierop reageerde is niet bekend.

13) Met de pen is de titel enigszins gewijzigd en is daar o.a. het ongewone woord *flavissa* (een onjuiste lezing voor *favissa* bij Nonius Marcellus) te pas gebracht. Dit doet denken aan een voorbereiding tot de druk der tweede, hier volgende lijst. Ook zóó wordt de zaak echter niet duidelijk. Zie voor volledige titels OMROL. NR. VIII (1927) p. 95, voetnoot.

2. Die van IN DE BETOUW.

Hierover zijn wij bijzonder goed ingelicht.

Niet alleen hebben wij *in druk* de uitvoerige — maar niet altijd nauwkeurige — lijst in de catalogus der auctie op 30.9 1822 te Amsterdam ¹⁴⁾, — voorts een dergelijke in twee der drie deeltjes van de, naar het schijnt, voor eigen gebruik gedrukte maar onvoltooid gebleven catalogus zijner verzameling (de munten tot Gordianus; het deeltje met de „consulares” volgens een in klad in de Gem. Verz. aanwezig schrijven van IN DE BETOUW aan N.N. d.d. 5.12.1808 toen reeds gedrukt, dat der „Imperatores” echter nog niet) ¹⁵⁾,

— daarenboven nog een lijst van een deel der collectie in zijn, quasi door de zoon verzorgde „Antiquitatum Romanarum et Batavicarum Indiculus” 1784; — maar vonden wij in de Gem. Verz. ook een, voor zover bekend, tot dan toe niet geïdentificeerde catalogus der munten in het gemakkelijk te herkennen *handschrift* van IN DE BETOUW zelve (3 folio-deeltjes), waarin hij zijn munten zo secuur beschrijft, dat volgens tal van steekproeven de nummers van BABELON en COHEN meestal zonder veel moeite erneven kunnen worden gesteld. Een uitlating in het voorbericht van de auctiecatalogoog schijnt naar dit of een dergelijk *handschrift* te verwijzen.

14) Zie voor de verkoop van IN DE BETOUW's munten: REUVENS in het tijdschrift „Antiquiteiten” (van WESTENDORP en REUVENS) 2e dl. 2e st. (Groningen 1823) p. 275 vlgg.

15) Zie voor deze drie deeltjes GOUDA QUINT, Bibliographie Gelderland (1910) p. 425: de eerste drie titels onder het hoofd Munt- en Penningkunde. In de tweede titel dient hier echter „Nummi consulares seu familiarum Romanarum” en „3 stn” duidelijkshalve te worden geschrapt.

In al deze catalogen wordt de herkomst der voorwerpen slechts zéér zelden vermeld. Zo in de auctiecatalogoog slechts negen maal, waarvan niet meer dan drie maal op bruikbare wijze. De omstandigheid, waarop vroeger al eens werd gewezen (VAN BUCHEM, p. 17), dat in deze catalogoog als herkomst o.a. ook werd gevonden zes maal Birten en de Fürstenberg bij Xanten, voorts Tongeren, Herculanium en Pompeji, maant reeds terstond tot voorzichtigheid!

Wanneer wij ons nu verder tot de handschrift-catalogoog bepalen — wij konden deze ook bij vergelijking met de gedrukte catalogen niet dateren — komen wij tot een totaal van ± 4391 munten ¹⁶⁾, van de samenstelling, waarvan de bijgaande grafiek een beeld geeft.

Dit beeld verschilt sterk van dat der Gem. Verz. en Verz. KAM. Vooreerst door het domineren der oudste munten. IN DE BETOUW had dan ook niet minder dan ongeveer 850 stuks Republikeins zilver, ongeveer 20 % van het totaal. Een dergelijk percentage is voor een vindplaats als Nijmegen zeer onwaarschijnlijk, zelfs vrijwel onmogelijk te achten ¹⁷⁾. SMETIUS had, ook na aftrek van de onbehoorlijke overvloed van munten uit de tijd van Gallienus en Postumus, niet meer dan 6 %, de Verz. KAM en die der Gem. niet meer dan resp. ongeveer 4 en 5½ %.

Anders wordt het echter, wanneer de beurt komt aan minder interessante munten.

De Republikeinen genoten van oudsher de bijzondere gunst der verzamelaars. Zo vroeg HEINSIUS in een brief aan SMETIUS van 16.2.1647 (IN DE BETOUW, De Columna Milliaria, 1783, p. 18) of er te Nijmegen ook „consulares” gevonden werden „quibus longe magis delector quam imperatoriis”.

De latere munten van Augustus, die van Nero, de Flavii, en Trajanus b.v. qualificeert IN DE BETOUW aan het hoofd der bladzijden al terstond als „vulgares, triti, obvii, frequentes” enz. zonder dat zulks uit zijn aantallen blijkt.

Een goed voorbeeld zouden de middelbronzen met het altaar van Lyon en die der Augusteïsche muntmeestercolleges kunnen zijn, die in de nog in wezen zijnde verzamelingen in groten getale voorkomen, zo niet de in de eentonige reeksen nog wat afwisseling brengende „incusa” of nastempelingen verhinderden bepaalde aantallen neven elkaar te stellen. Het blijkt immers niet in hoeverre IN DE BETOUW daarmede rekening hield. Wel vinden wij een, naar het schijnt achteraf bijgeschreven, lijstje zijner incusa, maar zonder vermelding van het soort munten waarop hij deze vond.

De volgende door mij opgemaakte lijstjes mogen in de plaats worden gegeven:

Handschr.	IN DE BETOUW (tot. ± 4400)	Gem. + KAM (tot. 4300)	SMET. (tot. ± 4100)
Vesp.-Titus	178	388	417
Domit.	108	403	423

16) Speciaal in de handschrift-catalogoog moet erop gelet worden, dat IN DE BETOUW, wanneer ervoor reden kon worden gevonden, dezelfde munten twee- of meermalen vermeldt zonder enige waarschuwing. Zo b.v. de Consulares, wanneer hieraan bij twee of meer Gentes een plaats kan worden gegeven. In het bovenstaande is hiermede rekening gehouden.

17) Interessant, maar ook verdacht, is, dat IN DE BETOUW blijkens de handschrift- en (latere) gedrukte catalogen bijzonder trots was op het bezit van een zeer zeldzame munt der Gens ATIA op naam van T. Labienus, die door BABELON, Dl. I, p. 244, voetnoot, beslist een falsificatie wordt genoemd. In de gedrukte catalogen staat bij dit exemplaar vermeld: „fuit olim Nic. Heinsii, dein W. Goesii. Ex Museo Milano-Viscontiano”. Het „faussaire moderne” van BABELON zal dus wel enigszins vrij moeten worden vertaa'd. BABELON schijnt bovenstaande munt slechts te hebben gekend uit een publicatie ervan als „inédit” in 1867! Zie voetnoot a.b.

en voor enkele types der „seriemunten” van Domitianus

	IN DE BETOUW	Gem. † KAM
C ¹ 336-349 FORTUNAE	13	38
C ¹ 553-565 VIRTUTI	10	96
C ¹ 375-384 MONETA	8	42

Blijkens deze steekproeven had IN DE BETOUW voor dergelijke vulgaire munten dus heel wat minder belangstelling dan voor de consulares. Zulks blijkt ook duidelijk uit het hier ontbreken van de bij de andere totaalgrafieken zo opvallende top voor de periode 69-117.

De muntliefhebber kunnen wij zo'n voorliefde niet kwalijk nemen. Maar zij maakt, dat zijn verzameling voor de kennis der Nijmeegse muntverhoudingen niet van belang kan worden geacht.

3. Die van Guyot.

L. J. F. JANSSEN (Leiden) deelde in Bonn. Jahrb. VII (1845), p. 70 mede, dat deze verzameling meer dan 1500 Romeinse munten bevatte van de latere tijd der Republiek tot de laatste tijd der Romeinse overheersing in deze landen, volgens opgave van de eigenaar 13 aurei, 400 argentei en meer dan 1000 aerii, alle goed bewaard en in de omgeving gevonden. Toen GUYOT in 1850 bij zijn vertrek naar 's-Gravenhage zijn collectie (stammende van D. H. J. VAN SCHEVICHAVEN Sr., de vóórman zijner vrouw) aan de Stad Nijmegen schonk, maakte hij een uitzondering voor de munten en enige andere voorwerpen „van meer bijzondere affectie”¹⁸⁾.

Bij de verkoop zijner nalatenschap te 's-Gravenhage in 1869 werden voor de Nijmeegse Gemeenteverzameling o.a. een aantal denarii aangekocht (zie Verslag 1869 en boven, p. 1). Waarschijnlijk had men meer willen kopen, doch werd zulks verhinderd door de voor die tijd buitensporige prijzen (zie Dr. SCHEERS in Nijmeegsche Nieuwsbode van 14.1.1870).

„GESLOTEN” MUNTUVONDSTEN

1. Sinds lang reeds is een dergelijke vondst bekend, die, als afkomstig van het terrein van het *Gemeentelijk Slachthuis* ten Westen van de oude stad bij de Waaloever, in de Verz. KAM wordt bewaard. Van de vondstomstandigheden is niets verder bekend, dan dat zij in een pot zou zijn gevonden.

Zij leverde 50 denarii in de volgende samenstelling:

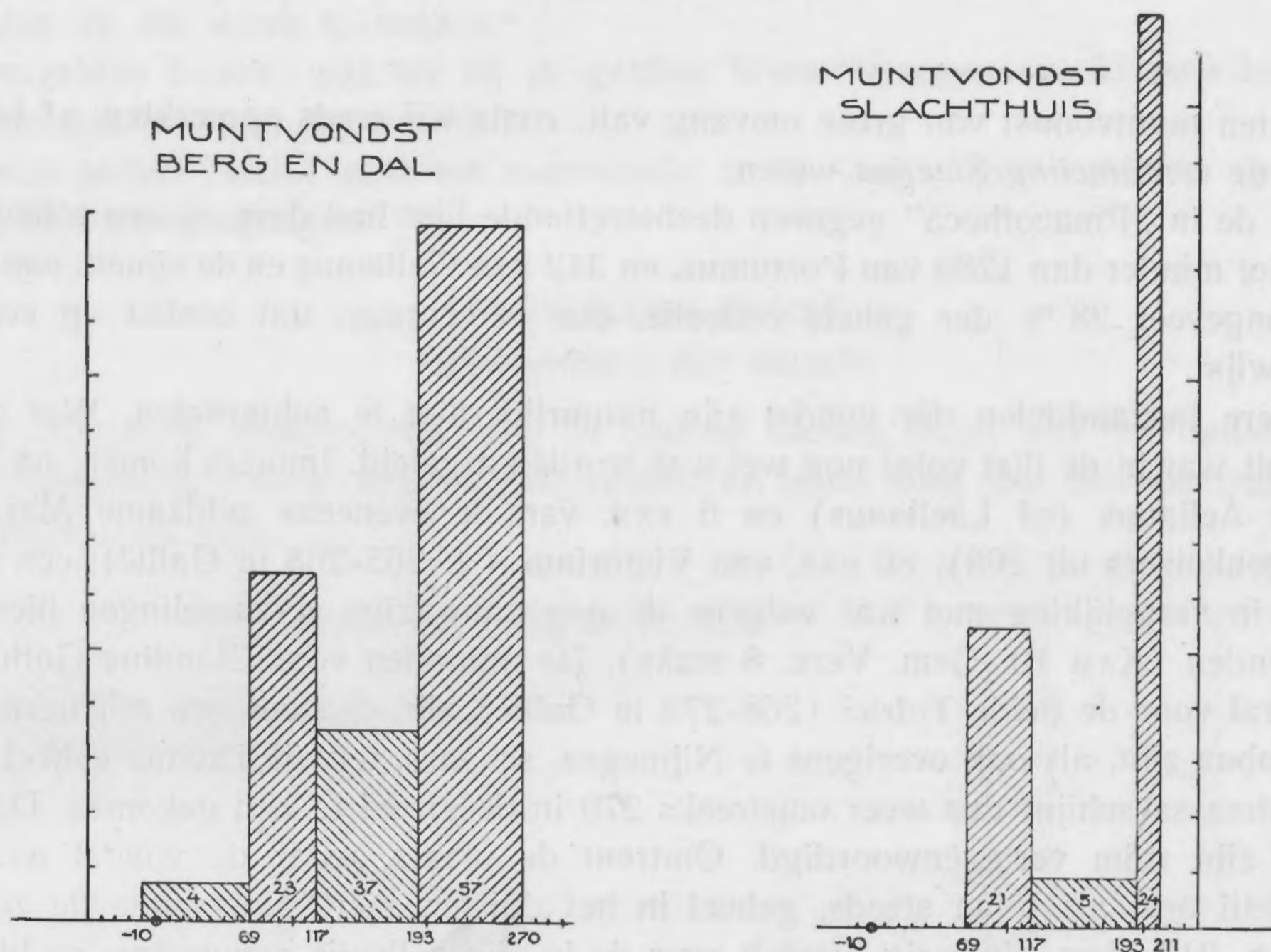
Vespasianus	5	Trajanus	9	Faustina I	1
Titus	1	Hadrianus	3	Sept. Severus	14
Domitianus	6	Sabina	1	Julia Domna	10 ¹⁹⁾

18) Het in zijn „Penschetsen”, II (1901), p. 268 herdrukte opstel van H. D. J. VAN SCHEVICHAVEN „Over Romeinsche Oudheden en Verzame'ingen daarvan” had bij zijn oorspronkelijke publicatie in Prov. Geld. en Nijm. Crt. van 3/4 Februari 1901 een ander slot. De schrijver kwam hier, niet ten onrechte, op tegen de achterste'ling van zijn vader D. H. J. VAN SCHEVICHAVEN († 1831) bij zijn stiefvader GUYOT in zake bovenstaande collectie. Deze was door zijn vader gevormd en bestemd om mettertijd *in haar geheel* aan de Stad te worden aangeboden. Zij zou dus als collectie-v. SCHEVICHAVEN bekend dienen te staan. „Door den heer Guyot werden bij zijn verhuizen naar 's-Gravenhage de zwaarste en moeilijk te vervoeren voorwerpen aan de Stad geschonken. Maar meer dan duizend munten en penningen, benevens 158 gesneden steenen en ringen, de beste bronzen beel'djes en lampjes, alsmede verschillende door mijn vader verzamelde handschriften op Nijmegen betrekking hebbende, werden medegenomen naar 's-Gravenhage”. Het „pium votum” van de oorspronkelijke verzamelaar werd door GUYOT dus slechts ten dele vervuld.

19) De samenstelling is dus enigszins anders dan door BRUNSTING p. 175 gegeven. De verschillen zijn echter voor ons doel van geen betekenis.

Wij constateren hier een scherp afbreken der serie met niet minder dan 24 fris bewaarde munten uit de tijd van Septimius Severus, waarvan de, voor zover na te gaan, jongste munt geslagen in 208 (TR.P. XVI).

De oudere munten zijn alle min of meer besleten.

2. Zoals reeds werd medegedeeld, werd een aantal munten (121 denaren) der Gem. Verz. niet in de grafieken opgenomen, daar zij naar alle waarschijnlijkheid een gesloten muntvondst vormen. Deze munten werden in de jaren 1893 en 1894 aangekocht van de destijds zeer bekende Nijmeegse handelaar in oudheden GRANDJEAN P. C., als gevonden onder *Berg en Dal*. Blijkens teruggevonden bescheiden geschiedde de aankoop bij gedeelten, zij het dan wegens de beperkte geldmiddelen der Museumcommissie of als gevolg van tactische overwegingen van de verkoper 20).

De samenstelling is, naar de regeringen gerangschikt, als volgt:

Republiek	2	M. Aurelius	1	Gordianus III	1
Augustus	1	Commodus	3	Philippus Arabs	2
Claudius I	1	Luc. Verus	2	Traj. Decius	2
Vespasianus	7	Sept. Severus	17	Trebon. Gallus	3
Domitianus	3	Caracalla	3	Valerianus I	4
Nerva	1	Geta	3	Gallienus	3
Trajanus	12	Elagabalus	10	Postumus	4
Hadrianus	5	Alex. Severus	21		
Anton. Pius	9	Maximinus I	1		
				Totaal	121

20) Een deel dezer munten werd reeds door DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ vermeld bij de muntvondsten van het jaar 1894 in Tijdschr. Munt- en Penningkunde, jaar 1895 (of 96?). Toegevoegd werd hier evenals in het Museumverslag over 1894, een K. Br. van Probus: dit werd echter blijkens de teruggevonden lijst van verschotten afzonderlijk van een onbekende voor f 0.25 aangekocht, en behoort dus niet tot bovenstaande muntvondst.

Terwijl de oudere munten der vondst min of meer zijn besleten, zijn die van Alexander Severus en vlgg. meest geheel frisse, gave exemplaren, zij het dan dat speciaal de latere wat minder scherp zijn, blijkbaar ten gevolge van een andere wijze van fabricage.

Voorlopig noteren wij verder hier alleen dat de reeks eindigt met Gallienus en Postumus, dus 268.

3. Een gesloten muntvondst van grote omvang valt, zoals wij reeds opmerkten, af te leiden uit wat wij van de *verzameling Smetius* weten.

Blijkens de in „Pinacotheca” gegeven desbetreffende lijst had deze op een totaal van 5740 munten, er niet minder dan 1286 van Postumus, en 312 van Gallienus en de zijnen: van deze beide alleen dus ongeveer 28 % der gehele collectie, een percentage, dat beslist op een gesloten muntvondst wijst.

De oudere bestanddelen der vondst zijn natuurlijk niet te achterhalen. Wat de jongere betreft kan uit wat in de lijst volgt nog wel wat worden afgeleid. Immers komen, na 3 exx. van de zeldzame Aelianus (of Laelianus) en 6 exx. van de eveneens zeldzame Marius (beide Gallische tegenkeizers uit 268), 86 exx. van Victorinus (\pm 265-268 in Gallië), een abnormaal aantal weer in vergelijking met wat volgens de nog aanwezige verzamelingen hier pleegt te worden gevonden (KAM 10, Gem. Verz. 8 stuks). De aantallen voor Claudius Gothicus (268-270) en vooral voor de beide Tetrici (268-273 in Gallië) zijn daarentegen vrij normaal. Aurelianus en Probus zijn, als ook overigens te Nijmegen, schaars, terwijl Tacitus geheel ontbreekt.

De muntmassa schijnt dus weer omstreeks 270 in de grond te zijn gekomen. De Gallische tegenkeizers zijn ruim vertegenwoordigd. Omtrent de plaats, waar de vondst werd gedaan laten de Smetii ons, als bijna steeds, geheel in het duister, niettegenstaande de zoon in zijn *Antiquitates* p. 214 vlgg. uitvoerig handelt over de in zijn collectie aanwezige, en blijkbaar uit deze vondst afkomstige, rariteiten van Gallienus en Postumus.

Ook uit het enige ter beschikking zijnde, over de jaren 1620-30 lopende tweede van de vier delen H.S. *Adversaria* van SMETIUS (Gem. Arch. Nijmegen) herinner ik mij dienaangaande niets.

Het is echter weinig waarschijnlijk, dat een dergelijke vondst van verre zou zijn geïmporteerd²¹⁾.

4. Achteraf meen ik hier nog een *groepje munten* te moeten vermelden, dat, in tegenstelling met 1 en 2, reeds in de grafieken werd verwerkt.

Het gaat hier om een zeventiental munten (11 van Gallienus, 2 van zijn vrouw Salonina, 1 van Postumus en 3 van Claudius II). Ik kocht deze tezamen bij een antiekhandelaartje te Nijmegen in voorjaar 1913 en deponeerde deze later met mijn andere antieke munten in de Gemeenteverzameling (zie Verslag 1922).

Al is het ongewoon hier zoveel munten der genoemde muntheren bijeen te vinden, zo is het toch voornamelijk de gaafheid die bij deze stukken de aandacht trekt. Daarenboven zijn zij blijkbaar tegen bederf-brengende invloeden beschut geweest, zodat de conservatie, op enkele vlekjes kopergroen na, zeer goed mag worden genoemd. Geheel anders dan de kleine ongelijke, slordig geslagen en onduidelijke bronzen muntjes, die men uit die tijd hier meest vindt.

Zij moeten wel een gesloten muntvondst zijn geweest, of althans een deel daarvan.

En wederom verwijst deze ons naar de jaren om 270.

21) Zie voor een aanwijzing, dat deze vondst in Nijmegen werd gedaan, p. 31.

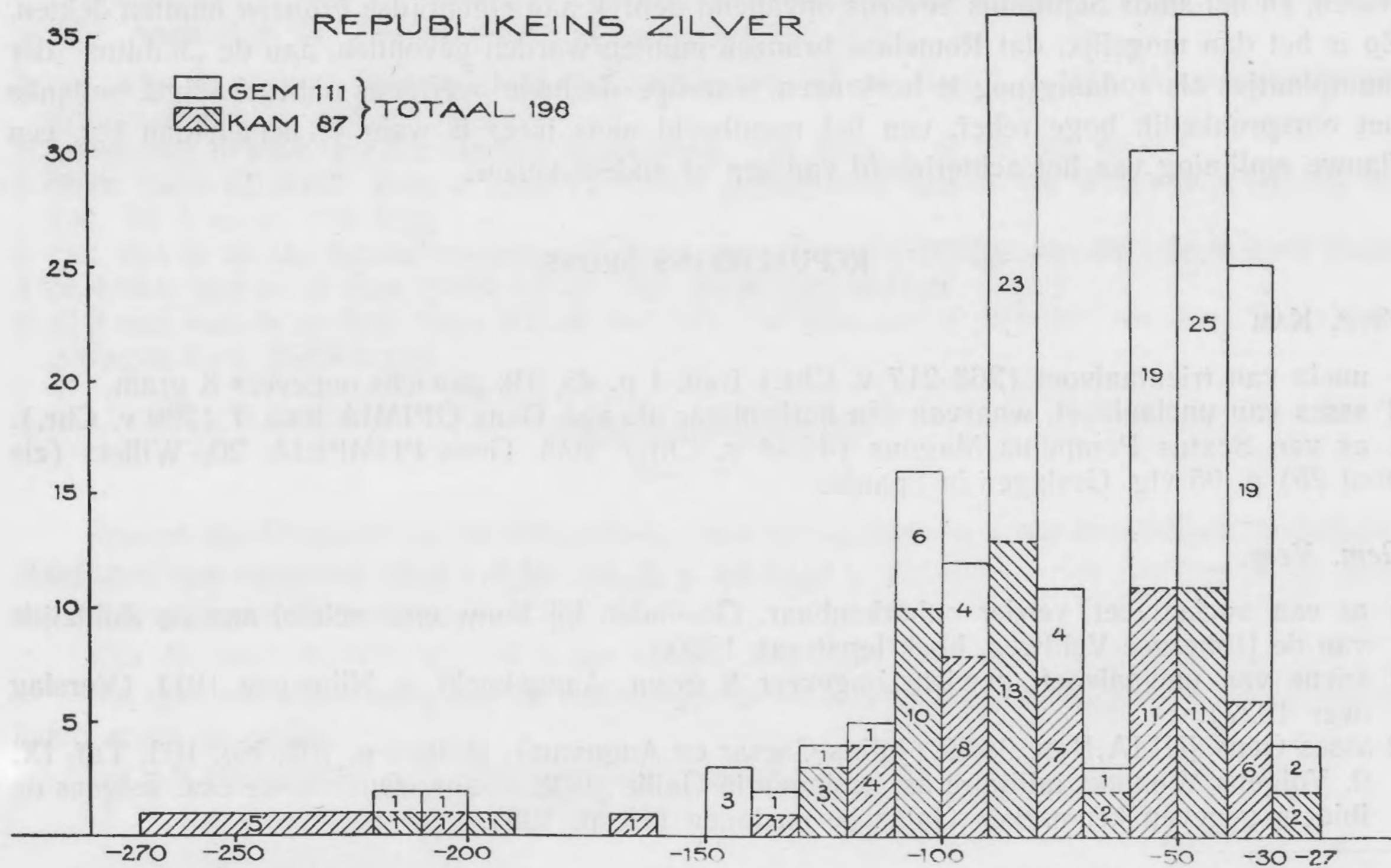
Hoe weinig wij van deze gesloten muntvondsten ook weten: zij wekken toch wel de indruk, dat omstreeks 270 in deze streken iets gaande moet zijn geweest, dat tot het in de grond stoppen van geld noopte. En duidelijker dan tevoren is ons na de rampzalige jaren 1940-1945, wat dat „iets” moet zijn geweest. Ook in dit nog jong verleden hebben velen getracht hun geld en kostbaarheden op die wijze te redden.

Men vergelijke hierbij, wat wij bij de grafiek West-Nijmegen (p. 9) over het einde van Ulpia Noviomagus hebben opgemerkt.

Over een andere, kleine gesloten muntvondst in de Gem. Verz. verderop (p. 27) onder het hoofd „Barbaarse naslagen” 22).

REPUBLIKEINS ZILVER Omloopsduur der munten

Dat de Romeinse munten zéér lang in omloop bleven, blijkt wel het duidelijkst uit de talrijke te Nijmegen gevonden republikeinse munten uit tijden lang vóór hier van enige Romeinse vestiging sprake kon zijn.

Wij geven hier een grafiek betreffende het republikeinse zilver, dat in de beide nog bestaande Nijmeegse verzamelingen aanwezig is (de republiek, overeenkomstig BABELON I, Préface p. XI, gerekend tot 27 vóór Chr. Datering der munten eveneens volgens BABELON). De beide in Verz. KAM aanwezige denaren BAB. I, p. 21, no. 23 uit de periode -290/-268 namen wij niet op als zijnde blijkbaar uit de munthandel afkomstig.

22) Over een muntvondst bij het Valkhof tot Claudius I zie SMETIUS, Opp. Bat. p. 36 en OMROL II (1921), p. XXX.

Dezelfde verzameling heeft echter een vijftal uit de periode -268/-217 waarvan voor twee de vindplaats te Nijmegen bekend is (een uiterst sterk besleten Victoriatus: BAB. I, p. 41 no. 9? — en een denarius: BAB. I, p. 47, no. 20).

Het overige kan uit de grafiek blijken²³⁾.

Dergelijk republikeins zilver vonden wij zelfs ten Westen der stad: één Gens Aemilia -58 en één Gens Julia van -136.

De in het voorgaande behandelde muntvondsten 1 en 2 (zie p. 14 en 15) geven in zake de omloopstijd verder duidelijke aanwijzing.

Maar ook de gegeven grafieken kunnen hier dienen.

Eenzijds zien wij hier b.v. voor de castra L. X G. en voor West-Nijmegen een aanzienlijk aantal munten van vóór de tijd dier nederzettingen (bij de castra is dit ruim 27 %). Anderzijds in de totaalgrafieken (behalve dan in die van de verzameling-IN DE BETOUW) èn in die betreffende West-Nijmegen een opvallend hoog oprijzende top voor de munten van de periode Vespasianus-Trajanus, die telkens door een diepe inzinking wordt gevolgd. Dit moet er wel op wijzen, dat in de na-Trajaanse periode de munten uit vroeger tijd nog ruimschoots in omloop waren, en het sinds Septimius Severus opvallend gebrek aan eigentijdse bronzen munten dekten. Zo is het dan mogelijk, dat Romeinse bronzen munten worden gevonden, aan de „habitus” der muntplaatjes als zodanig nog te herkennen, waarop, ofschoon overigens onbeschadigd, ondanks het oorspronkelijk hoge relief, van het muntbeeld niets meer is waar te nemen dan b.v. een flauwe omlijning van het achterhoofd van een of andere keizer.

REPUBLIKEINS BRONS

Verz. KAM

- 1 uncia van trientalvoet (268-217 v. Chr.) BAB. I p. 45, 19, gewicht ongeveer 8 gram.
- 2 asses van unciaalvoet, waarvan één herkenbaar als van Gens OPIMIA BAB. 7 (209 v. Chr.).
- 1 as van Sextus Pompejus Magnus (45/44 v. Chr.). BAB. Gens POMPEIA, 20, Willers (zie noot 25) p. 95 vlg. Geslagen in Spanje.

Gem. Verz.

- 1 as van unciaalvoet, verder onherkenbaar. Gevonden bij bouw ener school aan de Zuidzijde van de Ubbergse Veldweg, hoek Iepstraat, 1930.
- 1 triens van unciaalvoet, gewicht ongeveer 8 gram. Aangekocht te Nijmegen 1911 (Verslag over 1922).
- 2 asses Gens JULIA BAB. 98/99 (Julius Caesar en Augustus), Willers p. 107, No. 103, Taf. IX, 9. Volgens WILLERS militaire as, geslagen in Gallië 39/38 v. Chr.. Onze beide exx. volgens de ibidem gegeven kenmerken Gallische naslagen (zie p. 108).

23) Bovendien in R. M. v. O. Leiden: Kopsche Veld (BREUER OMROL. NR. XII, 1931, [p. 69]).

Den.	Gens Cornelia	-74	vg.	BABELON	54
Den.	„ Julia	-58	„	„	9
Den.	„ Julia	-35/-28	„	„	155
Den.	„ Antonia	-32/-31	„	„	135
Quin.	„ Julia	-29	vg.	„	145

Bij „de Zwaan” (OMROL. NR. XXIV (1943) p. 56) Quin. Gens Porcia -48/-46 vgl. BAB. 11 (éénzijdig alleen de Vz.).

Verz. IN DE BETOUW ²⁴⁾

De beschrijvingen in de H.S. catalogoog zijn niet zeer duidelijk. Met behulp van de gedrukte valt echter op te maken, dat hij had:

1 as van trientaalvoet BAB. I p. 50, 26 met bijteken: paard

4 asses van unciaalvoet, n.l.:

1 Gens POMPONIA	BAB. 1	(209 v. Chr.)
1 „ ATILIA	„ 3	(194 „ „)
1 „ MAIANA	„ 2	(194 „ „)
1 „ SEMPRONIA	„ 4	(174 „ „)

2 asses van semi-unciaalvoet n.l.:

1 Gens OGULNIA	BAB. 7	(81 v. Chr.)
1 „ „ „	10	(81 „ „)

meerdere asses, Vz. Januskop, Kz. scheepsstevan, opschrift ROMA, zonder verdere aanduiding. Alle wel van unciaalvoet ²⁵⁾.

Dat dergelijke asses te Nijmegen werkelijk werden gevonden, getuigt IN DE BETOUW, Kronijk p. 271, Annales p. 11. Zie ook SMETIUS, Antiquitates p. 171.

2 exx. van de sextans (unciaalvoet) met monogram $\overline{M\bar{A}}$ zie BAB. I, p. 479. Waarschijnlijk geslagen omstreeks 214 v. Chr.

1 triens met ROMA, zonder verdere aanduiding. Vgl. BAB. I, p. 63, No. 51.

1 M.Br. Gens CLOVIA, BAB. II (46/45 v. Chr.), geslagen in Spanje. Zie WILLERS p. 98, No. 95, Taf. IX 4 en p. 100 vlgg.

2 exx. van de as van Sextus Pompejus Magnus. BAB. Gens POMPEIA No. 20 (als in Verz. KAM)

3 of 4 exx. van de as BAB. Gens IULIA Nos. 98/99 (als in Gem. Verz.)

1 of 2 exx. van de as BAB. Gens IULIA No. 101. Zie WILLERS p. 107/108, No. 104, Taf. IX 10, geslagen a. vg. 39/38 v. Chr.

AUGUSTEÏSCH BRONS

1. Romeinse slag.

Munten der Driemannen (muntmeesters). Hun werkzaamheid wordt verschillend gedateerd: BABELON: van ongeveer 15-4 v. Chr. (dl. I, p. 88 vlgg.), WILLERS — en met hem KURT REGLING ²⁶⁾: ongeveer 23-7 v. Chr.

Van dit soort hebben wij 108 stuks (M.Br. 106, K.Br. 2).

Het lijkt niet van belang hier de verdeling over de verschillende collegia en de afzonderlijke leden ervan te geven.

De 2 K.Br. hebben geen „incusum” (zie beneden pag. 27 e.v.); op de M.Br. echter 57 × het Caesarmonogram (p. 28, 7)

2 × $\overline{IMP} \overline{AVG}$ (p. 28, 3b)

2 × $\overline{AVG?}$ (p. 27, 1a)

1 × (TIB) \overline{AV} (p. 28 6b)

24) Vgl. (ook voor het vervolg) het daarover p. 12-14 opgemerkte.

25) HEINRICH WILLERS, Geschichte der Römischen Kupferprägung vom Bundesgenossenkrieg bis auf Kaiser Claudius. Leipzig-Berlin, Teubner 1909.

26) K. REGLING, Münzkunde, in: GERCKE en NORDEN, Einleitung in die Altertumswissenschaft Band II, Heft 2 (Teubner, 1930).

1 × TIB \widehat{AVG} (p. 28, 6a)

1 × TIB IM (p. 28, 5b)

33 exx. M.Br. hebben geen incusum.

Typisch is bij deze munten de Kz. waar een SC in grote letters het muntveld geheel vult.

Hieraan zouden ook sterk besleten munten met voldoende zekerheid te herkennen zijn, zo niet enkele andere muntsoorten (als b.v. Augustus C¹ 271 van 11 na Chr.) een dergelijke Kz. hadden ²⁷⁾).

Alles tezamen genomen meen ik echter toch de 17 M.Br. van onze verzamelingen waarbij alleen een SC als bovenbedoeld nog voldoende zeker leesbaar is, hier alle tot de muntmeestersbronzen te mogen rekenen, zoals dat trouwens ook elders met dergelijke exx. werd gedaan.

Op deze 17 dan:

7 × Caesarmonogram

3 × \widehat{IMP} AVG

1 × TIB. IM.

1 × TIB. \widehat{AV}

6 stuks hebben geen incusum.

2. Gallische slag ²⁸⁾

— Colonia Julia Viennensium (Vienne). Julius Caesar en Augustus. G.Br. COH.², p. 22, No. 7; BLANCHET, p. 96, fig. 132.

Verz. KAM: 1 ex.

Gem. Verz.: 1 ex. met keep voor halvering. Volgens HS-lijst van aanwinsten 1878: gevonden te Nijmegen (daar niet in gedrukt Verslag v.d.j., en ook niet in Catal. 3e en 4e druk voorkomend, opgenomen in Verslag 1921).

Verz. IN DE BETOUW: 1 ex. volgens de catalogen.

— C o p i a (Lyon). Julius Caesar en Augustus. G.Br. COH.², p. 22, Nos. 8-9; BLANCHET, p. 98/99, fig. 133.

Verz. KAM: 1 of 2 exx., het tweede ex. sterk besleten, tussen de veel kleinere koppen geen palm, Kz. onduidelijk.

Gem. Verz.: 1 ex. (volgens H.S. lijst van aanwinsten over 1878 enz. als boven bij Vienne).

Verz. IN DE BETOUW: 1 ex. volgens de catalogen.

— Colonia Nemausus (Nîmes). Augustus en Agrippa. M.Br. COH.², Nos. 7-10; BLANCHET, p. 95, fig. 129.

Verz. KAM: 22 exx.: Incusa: 3 × het vierspakkig wiel (p. 30, 20), 1 × \widehat{IMP} en AVG (p. 28, 2b en 1a), 1 × AVG (p. 27, 1a); vindplaats voor 2 exx.: terrein castra achter St. Canisiuscollege, 1917.

Gem. Verz.: 10 exx.: Een besleten ex. met keep voor halvering. Twee exx. niet in Catal. 3e en 4e druk opgenomen, in Verslag 1921 opnieuw vermeld, met een derde, eveneens uit oud bezit. Zie 1e dr. Cat. 1 ex.; Verslag 1865. 1 ex. Incusa: 1 × \widehat{IMP} en \widehat{OVA} . 1 × AVG, 1 × IMP (p. 28, 2d) met twee verschillende andere IMP.-ligaturen; dit eigenaardig incusum als Neuss-Sels (zie p. 26), p. 439, No. 16, alwaar tweemaal op onkenbare munt. Te Haltern 6 maal op altaarmunten, 1 maal op muntmeestersmunt op naam van PLOTIUS RUFUS. Vind-

27) Verz. KAM heeft 3 of 4 duidelijke exx. van Aug. C¹ 271. Volgens WILLERS (p. 154) zijn de nummers Aug. C¹ 268-270 het gevolg van foutieve lezingen, die dus moeten worden geschrapt.

28) BLANCHET et DIEUDONNÉ, Manuel de Numismatique Française. Tome I, A. BLANCHET, Monnaies .. jusqu'à Hugues Capet. Paris 1912.

plaats: 1 ex. bij Kronenburgerpark (Verslag 1882), 3 exx. Hunerpark 1936, 1 ex. Zz. Barbarossastr. bij Mus. Kamstr. (Verslag 1923), 1 ex. terrein castra aan Oostz. Huygensweg 1933. Rijksm. van Oudheden Leiden: 6 exx. waarvan 3 uit Opp. Bat. Kopsche veld (OMROL. NR. XII, 1931, p. 69; een hiervan volgens BREUER barbaarse naslag), 3 bij de Zwaan (OMROL. NR. XXIV (1943) p. 56; een hiervan met incusa: vierspakig rad, IMP en, over dit laatste heen, AVG (p. 27-30 sub 20, 2b, 1a); een met incusum AVG).

Verz. St. Canisiuscollege: 1 ex. gevonden 1946 achter het hoofdgebouw.

Verz. IN DE BETOUW: volgens de catalogen 19 tot 26 exx. van C² 7 en C² 8, waarvan 1 of 2 met incusum D.D. Zie ook SMETIUS, *Antiquitates*, p. 172.

Deze munten speciaal in Oberaden: ongeveer 85 % der vandaar gedetermineerde munten. Zie ook K. REGLING in: *Veröffentl. Städt. Mus. für Vor- und Frühgeschichte, Dortmund, Bd. II, Heft I (1938)*, p. 25 vlgg. met afbb.

— *L u g d u n u m* (Lyon). Altaarmunten. BLANCHET, p. 101, fig. 135. Hiervan konden wij er 214 bij elkaar brengen n.l. 8 G.Br. 204 M.Br. en 2 K.Br.²⁹⁾, te verdelen als volgt:

1. de oudste soort, geslagen, als veelal wordt aangenomen, tussen 12 en 2 vóór Chr. Hiervan: M.Br. C¹ 276 131 exx.

2. de tweede soort, geslagen tussen 2 vóór en 14 na Chr. Hiervan: G.Br. C¹ 273 2 exx., M.Br. C¹ 274 5 exx.

3. de jongste soort, geslagen op naam van de mederegent Tiberius tussen 10 en 14 na Chr. Hiervan: G.Br. Tiberius C¹ 39 3 exx., G.Br. Tiberius C¹ 40 1 ex., G.Br. Tiberius C¹ 43 2 exx., M.Br. Tiberius C¹ 41/44 41 exx., K.Br. Tiberius C¹ 42/45 2 exx.

4. de soort niet te bepalen: M.Br. 27 exx.

Op dit munttype weer tal van incusa, echter alleen op M.Br., niet op G.Br. en K.Br.³⁰⁾.

Op C¹ 276: 21 × AVG (p. 27, 1),

4 × TIB (p. 28, 4),

7 × RE in cirkel (p. 29, 15),

9 × VAR (p. 29, 14),

1 × IMP (p. 28, 2a),

1 × een rad met 9 spaken, in één der sectoren een punt (p. 30, 21),

83 exx. zonder enig incusum.

Op Tiberius C¹ 41/44:

3 × AVG (p. 27, 1),

8 × TIB (p. 28, 4),

1 × Caesarmonogram (p. 28, 7),

1 × T.I.C. AV (p. 29, 9),

31 exx. zonder enig incusum.

In de 4e groep:

2 × AVG (p. 27, 1),

1 × TIB (p. 28, 4),

25 exx. zonder enig incusum.

— *G a l l i ë* (Narbonne?). K.Br. Augustus C¹ 261 (= C² 29). COHEN zegt hiervan: „frappée hors de Rome”. Volgens STRACK, *Bonn. Jahrb.*, 111/112 (1904), p. 452, voetnoot 4, en anderen geslagen in Gallië. BLANCHET bedoelt p. 95 met „les petits bronzes à l'aigle, d'appa-

29) Verz. KAM heeft een K/M. Br. van dit type op naam van Nero C¹ 241, dat bij bovenstaande natuurlijk niet is medegerekend. Zie BLANCHET p. 101.

30) Hier als elders natuurlijk meerdere onleesbare incusa. Meerdere munten hebben twee of drie verschillende incusa.

rence romaine" waarschijnlijk deze muntjes en zegt ervan dat sommigen, zijns inziens ten onrechte, menen, dat zij te Narbonne zouden zijn geslagen ³¹).

Verz. KAM: 2 exx.

Gem. Verz.: 1 ex. Gevonden tussen Zieker- en Hersteegpoort, Verslag 1887.

IN DE BETOUW had volgens de HS.-catalogus een exemplaar van het door de Colonia Cabellio (Cavaillon) geslagen K.Br., vermeld door BLANCHET, p. 96 (met afbeelding fig. 131): Vz. CABE, Kz. COL. Zie ook FORRER, p. 91, voetnoot.

3. Spaanse Slag

(Wij maken van deze gelegenheid gebruik om ook enkele in Spanje geslagen munten van Tiberius te vermelden).

Verz. KAM: K.Br. Augustus, geslagen te Colonia Patricia (Cordova) C² 606.

Gem. Verz.: K.Br. Tiberius, geslagen te Osca (Huesca, Aragon) C² 152. K.Br. Tiberius, geslagen te Caesar Augusta (Saragossa) C² 111 vlgg. Dit laatste muntje werd met enige andere in 1887 (zie Versl. v.d.j.) te Roermond aangekocht. Daar dit het enig voorbeeld is van door de Museumcommissie elders aangekochte Rom. munten, kan aangenomen worden, dat men wist, dat deze te Nijmegen waren gevonden.

R.M.v.O. Leiden: (Verslag over 1863) M.Br. Augustus, gesl. te Colonia Victrix Julia Celsa (Celsa volgens PAULY-WISSOWA thans Jelsa bij Velilla a/d Ebro) C² 696, gevonden te Nijmegen op de Hunerberg bij uitvoering van werken door de Genie.

Verz. IN DE BETOUW ³²): M.Br. Augustus, gesl. te Caesar Augusta (Saragossa) C² 644/5.

Verz. SMETIUS, Antiquitates, p. 193/4: M.Br. Augustus, gesl. te Calagurris (Calahorra a/d Ebro) C² 678.

AUTONOME GALLISCHE MUNTEN

Aan deze munten werd hier tot nog toe weinig of geen aandacht geschonken ³³).

Wel had ROEST er reeds enkele beschreven die in het begin der 80-er jaren op de Hunerberg waren gevonden (Verslag 1883, 1 ex. buiten serie, en dito 1884, p. 30 2 exx. onder het hoofd „Grieksche munten") en was ook, vermoedelijk dientengevolge, in verschillende publicaties, als Revue Belge de Num. 1885 p. 458 en Bulletin Num. et Archéol. (Serrure), T. IV (1884/5), p. 146, benevens in een bijdrage van VICTOR TOURNEUR (Annales du XXI Congrès de la Fédération Arch. et Hist. de Belgique, Liège 1909, T. II, p. 461-479) op hun voorkomen te Nijmegen de aandacht gevestigd. Doch hier werden zij in de opvolgende drukken van de museumcatalogoog niet opgenomen, en bleven zij vergeten liggen.

De door ROEST beschreven exx. werden dus door mij in Verslag 1921 (p. 17) opnieuw vermeld.

1. Aduatici of Tungri

Van de bekende muntjes, die worden toegeschreven aan de Aduatici of Tungri, konden wij er tot nog toe een 20-tal bij elkaar brengen.

31) E. RITTERLING beschouwde in zijn „Die römischen Münzen aus Oberhausen bei Augsburg" (Zschr. d. Hist. Vereins für Schwaben und Neuburg. Bd. 40 (1914) p. 164 onder No. 23) een dergelijk muntje blijkbaar als een „denier défourré".

32) IN DE BETOUW had overigens nog een paar eigenaardige munten: K. Br. Gens STATIA (?) Bab. II p. 467 (onderaan), geslagen te Saragossa (?) Zijn ex. met achter de kop der Vz. een tang. K. Br. Augustus. Kz. REX PTOL. en C. LAETILIUS. APALUS II Vir Quinquennalis, gesl. te Carthago Nova (Cartagena). Zie PAULY-WISSOWA i. v. Laetilius; BARCLAY V. HEAD. Historia Numorum (1887) p. 746 vlg. R. Forrer Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande (Strassburg, 1908).

33) R. FORRER, Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande (Strassburg, 1908). Mogelijk bedoelde IN DE BETOUW dergelijke munten in zijn voetnoot betreffende Nijmeegse vondsten in „De Fibulis" p. 31.

Hiervan in Gem. Verz.:

- 1 Hunerberg 1882 (Verslag 1883 en Verslag 1921 No. 2),
 - 1 Hunerberg 1883/4 (Verslag 1884 en Verslag 1921 No. 2),
 - 1 St. Stevenskerkhof 1882 (bij uitschot gevonden 1930),
 - 3 ander oud bezit (één hiervan Verslag 1921 No. 2),
 - 2 bij „de Zwaan” 1934 en 1937 (OMROL. NR. XXIV (1943), p. 56),
 - 1 Mariënborg 1909 (Verslag 1909, p. 10, 54a, sindsdien zoekgeraakt!),
 - 1 Riolering van Huygensweg 1916 (Verslag 1916, p. 6 1-2), onzeker,
 - 3 Hunerpark 1923 en 1936 (Verslag 1923, p. 20, OMROL. NR. XXVII (1946), p. 5 vlgg.),
- In Verz. KAM:
- 6 exx. door mij gevonden bij het uitschot dier verz. (één onzeker).
- In Rijksmuseum v. O. Leiden:
- 1 gevonden in de Bataafse vluchtburcht op het Kopsche veld (Zie OMROL. NR. XII (1931) p. 68).

Onze exx. zijn veelal onogelijke, kleine, dikke klompjes metaal met onduidelijke resten van het primitieve muntbeeld: ongeveer als door FREMERSDORF beschreven en afgebeeld in „Festschrift Hans Seger” (Altschlesien 5, Breslau 1934), p. 242/6.

In zoverre is het dus niet te verwonderen, dat hier weinig aandacht eraan werd geschonken, en zij bij opgravingen veelal niet zullen zijn opgemerkt.

Wij vonden echter bij indertijd ongedetermineerd ter zijde gelegde munten ook een paar wat grotere, duidelijkere en meer normaal-muntvormige exx. als b.v. door TOURNEUR l.c. afgebeeld. Op een hiervan is het bekende opschrift AVAVCIA nog vrij duidelijk te lezen.

Dergelijke beter verzorgde exx. volgens TOURNEUR speciaal in België. Over het algemeen schijnen deze muntjes vooral in Oost-België (Maasstreek) voor te komen. Door TOURNEUR werden zij dan ook aan de Tungri toegeschreven. Anderen houden voorlopig nog vast aan de Aduatici (vgl. BLANCHET, p. 59, voetnoot). Ook op Duits gebied zijn zij echter veel gevonden. Zo geeft FREMERSDORF l.c. een reeks van vindplaatsen in het Rijnland. De door FREMERSDORF besproken Keulse vondst bestond uit 31 exx. van de grove soort. Ook de te Haltern gevonden exx. schijnen van dergelijke hoedanigheid. In hoeverre er verband bestaat tussen kwaliteit en vindplaats is van hier uit niet na te gaan.

Belangrijk is, dat deze muntjes te Haltern en in de muntvondst van Neuss-Sels veel voorkwamen. Alhoewel hun oorsprong wel in de laatste halve eeuw vóór Chr. zal moeten worden gedateerd, was hun omloop in de genoemde nederzettingen, b.v. als pasmunt, nog — misschien oogluikend — toegelaten, totdat door Augustus of Tiberius hieraan een einde werd gemaakt.

FREMERSDORF l.c. dateert hun voorkomen aan de Rijn in de decennia om Christus' geboorte.

2. Zg. *Regenbogen-Schüsselchen* (guttae iridis)

Napvormige munten, volgens FORRER in verschillende metalen voorkomend. De hier bedoelde zijn van het zwartachtige, fraai glanzende „potin” (een tinrijk brons, zie BLANCHET, p. 5). Vz. triquetrum in kransvormige omlijsting. Kz. zes in pyramidevorm geplaatste ringen, waarvan de drie grootste dubbel, omgeven door een omlijsting die volgens FORRER de toenmaals gedragen halsring (torques) zou voorstellen. Vgl. FORRER, figg. 21 en 399-400, tekst p. 275/7. Voorts SCHAAFFHAUSEN, Bonn. Jahrb., 86 (1888), p. 64-84 m. afb., KOENEN, Bonn. Jahrb., 90 (1891), p. 190-194. Ook: Veröffentlichungen Städtisches Mus. Dortmund, Bd. I

(1936), m. afbb. en ibidem KURT REGLING in Bd. II (Oberaden), Heft I (1938), p. 25 vlgg., No. 165.

Aanwezig zijn:

Gem. Verz.: 2 exx. waarvan 1 gevonden Hunerberg in de omgeving van St. Canisiuscollege 1926, geheel als Bonn. Jahrb. 90, p. 193, en 1 gevonden bij „de Zwaan” 1936 (OMROL. NR. XXIV (1943) p. 56), door het „Beizeichen” enigszins afwijkend van vg.

Verz. KAM: 1 ex., door mij gevonden bij het uitschot dier verzameling. Het heeft, blijkbaar door een vroeger gebruik van chemicaliën, wat geleden.

Dit soort munten werd door FORRER toegeschreven aan de TENCTERI, SUGAMBRI en MARSI (rechter-Rijnoever tussen Lahn en Lippe). REGLING verklaarde zich met het oog op de vindplaatsen hiermede accoord.

Dergelijke munten ook gevonden in Oberaden, Haltern en Neuss-Sels, voorts aan de Nederrijn. Te Bochum in 1907 een gesloten vondst van 538 stuks.

3. *Criciro*

In Verz. KAM (No. 1888): 1 K.Br. zwak schotelvormig Vz. kop met helm van inlands model (FORRER), Kz. Pegasus en CRICIR(ONIZ), de laatste vier letters niet geheel zeker. Zie BLANCHET, p. 64 en fig. 109, voor opschrift p. 81. FORRER, p. 30, Abb. 51.

Dit soort munten door BLANCHET toegeschreven aan de stam der SUESSIONES, met aantekening dat anderen deze toekennen aan de BELLOVACI. Deze stammen woonden op resp. linker- en rechter-oever van de Oise (Noord-Frankrijk). De Pegasus volgens BLANCHET blijkbaar overgenomen van Romeinse munten.

4. K.Br. *Germanus Indutilli L.*

De laatste letter van het curieuze opschrift GERMANVS INDVTILLI. L. lijkt op ons ex. duidelijk een L (dus LIBERTUS?). Ons enig ex. reeds in verslag Gem. Mus. over 1884, als gevonden op Hunerberg. Om uit het vg. bekende reden opnieuw in verslag 1921.

Het lijkt wel het beste dit voorlopig hier te plaatsen. Wel noemt REGLING in zijn verhandeling over de munten van Oberaden dit soort raadselachtig, en beschouwt hij het als koloniale bronzen munt van Augustus, zoals die van Copia (Lyon), Vienne en Nîmes (zie boven, p. 20 e.v.). Maar elders heet het een munt van de TREVERI, LEUCI, MEDIOMATRICI of enige andere Oost-Belgische stam, en wordt het dus tot de autonoom-Gallische munten gerekend³⁴⁾. Zie ook FORRER, p. 91.

In allen gevalle is het wel een nabootsing van het K.Br. Augustus C¹ 262. De kop der Vz. zou dus die van Augustus moeten zijn.

Daar ook te Oberaden een ex. werd gevonden moet het ouder zijn dan 8 vóór Chr.

*Ongedetermineerd gebleven autonoom-Gallische munten*³⁵⁾

Verz. KAM: 3 stuks, n.l. Nos. 1889 en 1890 en één gevonden bij uitschot dier verz.

Gem. Verz.: 2 stuks, waarvan 1 gevonden Batavierenweg bij Beatrixstraat 1936 en 1 vindplaats niet nader bekend. Ontvangen 1938.

R.M.v.O. Leiden: 2 stuks. Zie OMROL. NR. XII (1931) p. 68 nos. 2 en 3.

34) BLANCHET, p. 95, fig. 130 zegt, dat het door sommigen wordt toegeschreven aan de Colonia Narbonensis, doch is het daarmee niet eens.

35) Ik heb tevergeefs getracht de voor determinering nodige boekwerken ter inzage te krijgen, als

VERGELIJKENDE TABEL

Om de ouderdom onzer vroegste nederzettingen nader te bepalen zouden wij ook de daarvan afkomstige muntgroepen moeten kunnen vergelijken met die van andere, óók — numismatisch, goed onderzochte, uitsluitend — vroege vindplaatsen.

	Nijmegen	Haltern	Neuss-Sels	Oberhausen	Oberaden
<i>Republiek</i>					
Zilver	198	47	64	22	6
Brons uncia triëntaal -268/-217	1	—	2	—	—
as unciaal	3	—		—	—
triëns unciaal } -217/-89	1	—		—	—
as Sext. Pompejus Magnus -45/-44	1	1	—	—	1
as Jul. Caesar—Augustus -39/-38	2	—	2	—	—
as Gens Clovia BAB. 11 -46/-45	—	1	—	—	—
<i>Augustus</i>					
Zilver	36 ³⁶⁾	22 ³⁷⁾	10 ³⁸⁾	10 ³⁹⁾	3
Brons <i>Romeinse slag</i>					
muntmeesters	45	71	84	89	2
<i>Gallische slag</i>					
Lyon (Copia)	3	3	70	—	1
Vienne	2	7		—	2
Nîmes	39	57	199	27	143
Altaarmunten (Lyon)	189	432	212	93	—
Augustus C ¹ 261	3	—	1	1	—
<i>Spaanse slag</i>	2	2	8	1	5
<i>Autonom-Gallisch</i>					
Aduatici	20	300	85	1	—
Regenbogen-Schüsselchen	3	2	10	1	1
GERMANVS INDVTILLI.L.	1	—	1	—	1
varii (aut. Gall.)	8	6	7	2	—
	557	951	755	247	165
totaal					

REGLING noemt in zijn verhandeling over de munten van Oberaden (Veröffentlichungen Städt. Mus. Dortmund, Bd. II: Chr. Albrecht, Das Römerlager in Oberaden, Heft 1, 1938, p. 25 vlgg.) als zodanig:

Haltern van ongeveer 11 vóór tot ongeveer 16 na Chr. Aan het door REGLING gebruikte materiaal (Westf. Mitt., V (1909), p. 333, alwaar de vondsten tot 1907) konden wij toevoegen het sindsdien in Westf. Mitt., VI (1912), p. 103 (de vondsten 1908-10), en Bodenaltertümer Westfalens, VI (1943), p. 77 vlgg. (vondsten tot 1932) gepubliceerde.

Oberhausen (bij Augsburg) van ongeveer 15 vóór tot 14 na Chr. Zie RITTERLING in Zeitschr. des Hist. Vereins für Schwaben und Neuburg, 40 (1914), p. 162-176.

b.v. H. DE LA TOUR, Atlas de monnaies gauloises, Paris 1892, 55 planches en folio; CHABOUILLET et MURET, Les Monnaies Gauloises de la Bibliothèque Nationale, Catalogue raisonné enz., 1889, A. BLANCHET, Traité des monnaies gauloises, 1905.

36) Hieronder 24 × Coh.¹ 87.

37) Hieronder 14 × Coh.¹ 87.

38) Hieronder 5 × Coh.¹ 87.

39) Hieronder 4 × Coh.¹ 87.

Neuss-Sels, begon waarschijnlijk reeds enige jaren vóór Oberaden. Zie STRACK in Bonn. Jahrb. 111/112 (1904), p. 419-453, waarbij dan het door Regling zelf behandelde Oberaden, a.b., uiterlijk van 15/12 tot 9/8 vóór Chr.

Jammer genoeg is echter het Nijmeegse materiaal afkomstig van een reeks van nederzettingen, die hier elkaar opvolgden van ongeveer het begin onzer jaartelling af tot minstens 400 na Chr., en niet behoorlijk gescheiden zijn gehouden.

Wij zagen, dat de munten zeer lang in omloop bleven, zodat wij die van onze vroegste vindplaatsen meestal niet kunnen isoleren. Er valt dus weinig anders te doen dan door bovenstaande tabel te laten zien, dat bij wat ons van de Nijmeegse muntenovervloed in de beide besproken verzamelingen bewaard bleef, althans *alle* muntsoorten vertegenwoordigd zijn, die elders in de vroegste nederzettingen werden gevonden en hiervoor karakteristiek worden geacht.

De percentages tonen natuurlijk, soms grote, verschillen. Zo hebben wij hier abnormaal veel zilver, wat wel door het nog lang in circulatie blijven ervan zal moeten worden verklaard.

Bij het brons is natuurlijk rekening gehouden met de incusa (waarover straks) en zijn van de niet dateerbare hiervan alleen die meegeteld, die ook op de ter vergelijking gebruikte vindplaatsen werden aangetroffen.

GEHALVEERDE MUNTEN

Als karakteristiek voor Augusteïsche vindplaatsen wordt, behalve het voorkomen van autonoom-Gallische munten, ook dat van gehalveerde bronzen munten (die toen bij gebrek aan kleingeld in omloop moeten zijn geweest) genoemd.

Met het oog op de wordingsgeschiedenis onzer verzamelingen is het duidelijk, dat hier aan dergelijke vrij vormloze en meest totaal afgesleten stukjes metaal weinig aandacht is geschonken. Zie intussen SMETIUS, *Antiquitates*, p. 172/3. Wij konden er nog een 34-tal bij elkaar brengen.

Hierbij:

4 × M.Br. der Augusteïsche muntmeesters, waarvan twee met incusum: Caesarmonogram (p. 28,7),

11 × M.Br. met altaar van Lyon, waarvan 7 × C¹ 276, één hiervan met incusum \overline{RE} in cirkel (p. 29,15).

De rest (3 G.Br. en 16 M.Br.) onkenbaar, een hiervan heeft 2 incusa: TIB (dit doorsneden) en AVG. (p. 28,4 en 27,1).

Een keep ter halvering vond ik op:

1 G.Br. van Vienne

1 M.Br. van Nemausus

1 M.Br. van Tiberius, geslagen onder Augustus, C¹ 44.

DOORBOORDE MUNTEN

Zie SMETIUS, *Antiquitates*, p. 173. Ik vond er 4 en wel

2 × Augustus C¹ 276,

2 × Aug. Divus C¹ 272.

MUNTEN MET IJZEREN KERN

Bij BLANCHET, p. 152/153, vinden wij, dat in de eerste twee eeuwen van het keizerrijk in Gallië dergelijke namaaksels gefabriceerd werden van G.Br. en M.Br. van Augustus tot en met Commodus. De Gem. Verz. heeft drie van zulke M.Br., waarvan

- 1 Nero vgl. C¹ 207, gevonden Hunerberg 1895,
 1 onkenbaar, gevonden aan Westrand der castra L. X G. (Verslag 1922)
 1 „ met incusum, AVG?, nadere herkomst onbekend.

Dergelijke munten reeds bij SMETIUS, *Antiquitates* p. 170 „aenii aliqui etiam subferati”. Overigens b.v. Nass. Ann., 29 (1898), p. 133: altaarmunt; Trierer Zeitschr., 4 (1929), p. 36: Nero C¹ 86; Bonn. Jahrb., 132 (1927), p. 300: Nero.

BARBAARSE NASLAGEN

Ik meende een 30-tal bronzen als zodanig te moeten noteren. 9 hiervan bootsen de Augusteïsche altaarmunten na, waarvan 5 blijkbaar C¹ 276, één van deze heeft incusum AVG. 12 imiteren de Augustus Divus-munt, C¹ Aug. 272. Eén hiervan heeft incusum TIB, een andere op Vz. een niet bijpassende kop, dus hybride. 8 zijn van het type Claudius I C¹ 87. Eén is van het type Nero C¹ 252.

Onder dit hoofd valt bovendien te vermelden de curieuse inhoud van een bronzen potje, behorende tot de schenking-GUYOT, dat volgens HS aantekeningen van diens voorganger VAN SCHEVICHAVEN Sr. († 1831) gevonden werd bij de aanleg van de Sterreschans op de Hunerberg in 1815 (een enkele maal geeft hij 1823; IN DE BETOUW noemt het in Vervolg Kronijk niet bij de vondsten van 1815), en hem door zekere Luitenant Generaal (naam onduidelijk) werd geschonken (Gem. Verz. B E. V. 9). Van den beginne af wordt vermeld, dat het een 15-tal munten bevatte. Deze zijn erin bewaard gebleven. Eigenlijk is er voor al die munten in het potje geen plaats, welke omstandigheid v. SCHEVICHAVEN wel aanleiding zal hebben gegeven om in een zijner aantekeningen „gevuld met” te schrappen en te vervangen door „waarin en waarbij”. Een der munten is dan ook een Den. van Gordianus Pius (C¹ 53), die, evenals een M.Br. (met altaar van Lyon?), dik met kopergroen bedekt werd aangetroffen, terwijl de overige 13 munten blijkbaar beschut in de grond hebben gezeten. Het potje kan een dekseltje hebben gehad.

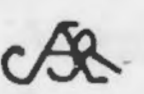
De 13 munten zijn merendeels barbaarse namaak, en het is dus bijzonder interessant te zien in welke combinatie zij hier voorkomen:

1. Den. Augustus C¹ 126, gegoten in ander metaal, naar het schijnt lood,
2. barb. naslag van Augustus C¹ 272,
3. barb. Vz. waarschijnlijk naar Aug. C¹ 276, Kz. mogelijk naar Aug. C¹ 272,
4. waarschijnlijk origineel M.Br. Vz. kop naar links, van omschrift nog leesbaar ... AVG. F. AVG. Kz. altaar van Lyon. Vgl. Tiberius C¹ Dl. 7, No. 15, Dl. 1 No. 46,
5. 6. 7. 11. barb. met altaar van Lyon, waarvan 5 en 6 afslagen van eenzelfde stempel,
8. origineel M.Br. Claudius I C¹ 87 met incusum BON, de N in spiegelschrift, (p. 29, 12). Sterk besnoeid,
9. 10. barb. naslag van Claudius C¹ 87,
12. 13. zeer sterk besleten. 12 heeft twee kruiselings ingeslagen, waarschijnlijk barbaarse incusa.
 13 toont nog alleen een grote C. als die van het SC op de Kz. der bronzen van de Augusteïsche muntmeesters.

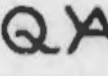

NASTEMPELINGEN OF „INCUSA”

Zie M. BERNHART, *Handbuch zur Münzkunde der Römischen Kaiserzeit* (Halle 1926), Textband, p. 262 vlgg.; Willers, a.v., p. 193, vlgg.

- 1a) AVG enkele malen in spiegelbeeld. Alhoewel dit incusum niet beslist op Augustus
- b) **AVG** wijst, zal het volgens WILLERS p. 194 op Augusteïsche munten wel uitsluitend door deze keizer zijn geplaatst.

- 6 × M.Br. van Nemausus,
 21 × M.Br. Augustus C¹ 276 (altaar),
 3 × M.Br. Tiberius C¹ 44 (altaar),
 2 × M.Br. met altaar (verder onbekend),
 6 × M.Br. onbekend.
- 2a) IMP IMP vonden wij in meerdere varianten zowel op M.Br. van Nemausus en M.Br. met altaar van Lyon, als op M.Br. en G.Br. van Claudius en de zijnen. REGLING (Oberaden) meent dan ook, dat het niet aan een bepaalde keizer moet worden toegeschreven, maar aan verschillende, naar gelang van de tijd, waarin de betreffende munt werd gestempeld.
- b) IMP
- c) IMP
- d) IMP De opvallende vorm 2d in onze verzamelingen ééns op een munt van Nemausus. Dezelfde te Haltern ook op altaarmunten en een munt der Aug. muntmeesters. Deze vorm zal wel aan Augustus eigen zijn. Op de munten van Claudius c.s. meermalen in fraai lettertype. 2c: zie WILLERS, Taf. 18. 11 (niet te lezen als Ti. Imp. vgl. BERNHART p. 263).
- 6 × M.Br. Nemausus,
 1 × M.Br. Augustus C¹ 276 (altaar),
 3 × G.Br. en M.Br. Claudius,
 3 × G.Br. Nero Drusus,
 2 × M.Br. Antonia,
 1 × G.Br. Nero,
 3 × G.Br. en M.Br. onbekend.
- 3a) IMP AVG van Augustus: WILLERS, p. 194.
- b) IMP AVG 2 × M.Br. Augusteïsche muntmeesters,
 3 × M.Br. met Kz. in veld S C (zie boven, p. 20).
- 4) TIB van Tiberius: WILLERS, p. 194.
- 4 × M.Br. Aug. C¹ 276 (altaar),
 8 × M.Br. Tib. C¹ 41/44 (altaar),
 1 × M.Br. met altaar v. Lyon (verder onbekend),
 1 × M.Br. Divus Aug. C¹ 272,
 5 × M.Br. onbekend.
- 5a) TIB.IMP van Tiberius: WILLERS, p. 194.
- b) TIB.IM 1 × M.Br. August. muntmeesters,
 1 × M.Br. Kz. grote S C in veld (zie boven, p. 20),
 1 × M.Br. Tiberius C¹ ? (zie hierachter bij 16, p. 30),
 2 × M.Br. onbekend.
- 6a) TIB.AVG van Tiberius: WILLERS, p. 194.
- b) TIB.AV 2 × M.Br. August. muntmeesters,
 1 × M.Br. Kz. grote S C in veld.
- 7 Caesar-monogram van Caligula: WILLERS, p. 195. Afbb. WILLERS, Taf. 18.4; B.J., 111/112, p. 249 en p. 439; Hofheim (Nass. Ann. XL, 1912), p. 101. Verz. KAM 28 heeft dit inc. in spiegelbeeld.
- 57 × M.Br. August. muntmeesters,
 7 × M.Br. Kz. grote S C in veld,
 1 × M.Br. Tiberius C¹ 44 (altaar),
 1 × M.Br. Divus Aug. C¹ 272,
 8 × M.Br. onbekend.

- 8 **TI.AV** van Claudius: WILLERS p. 205 (BERNHART, p. 263, echter Tiberius).
 2 × M.Br. Agrippa C¹ 3,
 2 × G.Br. Claudius,
 2 × G.Br. Nero Drusus,
 1 × G.Br. Nero (Kam 400 tezamen met 2c p. 28, PRO en BON).
 Dit stempel dikwijls op bovenstaande Agrippa-munt, die echter i.p.v. onder Augustus (als bij Cohen) geslagen moet zijn in omstreeks de tijd van Caligula. Zie Willers, p. 205 en p. 220; Neuss-Sels, B. J., 111/112, p. 449; Hofheim (Nass. Ann., 1912), p. 87 en p. 115.
- 9 **TI.C.AV** van Claudius: vgl. BERNHART, p. 263.
 1 × M.Br. Tiberius C¹ 44 (altaar) (Kam 311).
- 10 **BCAWP** van Claudius. Fijn stempeltje, bijzonder duidelijk op ex. Kam. Blijkbaar als Neuss, B. J., 111/112, p. 258, 10101, Abb. p. 249, 7. Op M.Br. Germanicus C¹ 2. Zie voor derg. stempels: WILLERS, p. 205; Hofheim (Nass. Ann., 1912), p. 105, 418, Abb. p. 101, 18 op M.Br. Agrippa C¹ 3 (zie voor deze munt hierboven sub 8); BERNHART, p. 263 onderaan.
 1 × M.Br. Germanicus C¹ 2 (Kam 322),
 1 × M.Br. Caligula C¹ 25 (Gem. Verz. 82).
- 11 **PRO** van Claudius?: WILLERS, p. 205.
 1 × G.Br. Caligula,
 5 × G.Br., 2 × M.Br. Claudius,
 3 × G.Br. Nero Drusus,
 4 × M.Br. Antonia,
 2 × G.Br. Nero,
 2 × G.Br., 3 × M.Br. onbekend.
- 12 **BON** (enige malen **BON**).
 1 × G.Br., 5 × M.Br. Claudius,
 1 × G.Br. Nero Drusus,
 4 × M.Br. Antonia,
 2 × G.Br. Nero,
 2 × G.Br., 4 × M.Br. onbekend.
- 13 **NCAPR** van Nero: WILLERS, p. 205.
 1 × G.Br. Claudius.
- 14 **XP** volgens STRACK, Neuss-Sels, p. 439 alleen op altaarmunten. Zulks is ook hier het geval. Dit incusum reeds in Haltern (Bodenaltertümer Westfalens, VI (1943)), 2 × op Aug. C¹ 276 (altaar). Het wordt ibidem blijkbaar op gezag van MATTINGLY, I, p. XXIX, geacht betrekking te hebben op P. Quinctilius Varus († 9 na Chr.).
 9 × M.Br. Augustus C¹ 276 (altaar).
- 15 **Ⓢ** volgens STRACK, Neuss-Sels, p. 439, alleen op altaarmunten. Zulks is ook hier het geval.
 7 × M.Br. waarvan 6 zeker, 1 waarschijnlijk Aug. C¹ 276 (altaar).

- 16 Volgens BERNHART, p. 264, op M.Br. van Augustus en Tiberius. In Hofheim (Nass. Ann., 1904, p. 404) op M.Br. van Augusteïsche muntmeesters.
1 × M.Br. onbekend, tezamen met TIB. IM ?,
1 × M.Br. (KAM 1842) tezamen met TIB. IMP op M.Br. van Tiberius C¹ ...? (deze munt Vz. kop naar links, van omschrift nog AVG. F. AVG... Vgl. Tiberius C¹ 46 en Dl. 7 : 15; dergelijke munt boven, p. 27, barbaarse naslagen 4).
- 17 CAC Bij BERNHART, p. 264 op M.Br. van Agrippa (zie voor de datering van deze munt boven, sub 8). Neuss, B. J., 111/112, p. 255, 7081 op M.Br. Augusteïsche muntmeester.
3 × M.Br. Caligula C¹ 25,
1 × M.Br. Germanicus C¹ 2.
- 18 Neuss, B. J., 111/112, op M.Br. Claudius C¹ 87. Neuss-Sels p. 453 op M.Br. onbekend.
1 × M.Br. Claudius C¹ 72 tezamen met PRO,
2 × op dunne muntplaatjes.
- 19 AS Bij BERNHART, p. 264, op G.Br. geslagen onder Caligula met vermelding van DIVVS Augustus. Te Neuss, B. J., p. 262, op M.Br. van Claudius ?
1 × M.Br. onbekend.
- 20 Vierspakig rad.
4 × M.Br. Nemausus.
- 21 Negenspakig rad, in een der sectoren een punt (elders niet vermeld gevonden).
1 × M.Br. (KAM 245) Augustus C¹ 276 (altaar), tezamen met 14 (p. 29).

ROMEINSE MUNTSLAG TE NIJMEGEN?

Nadat reeds in de kleine, door JOHS. SMETIUS junior in de tweede helft der 17e eeuw (volgens VAN SCHEVICHAVEN ná 1678) te Nijmegen bij R. SMETIUS J. F. uitgegeven Chronijck van de oude Stadt der Batavieren, p. 50 (jaar 262), het waarschijnlijk was genoemd, dat te Nijmegen een Romeins munthuis had bestaan, kwamen in de 18e eeuw eerst TESCHENMACHER en later IN DE BETOUW met positievere beweringen dienaangaande.

Een en ander schijnt een blijvende indruk te hebben gemaakt, zodat nog PLEYTE in zijn Nederlandsche Oudheden, zij het dan weifelend, een desbetreffende mededeling meende te moeten doen.

Om deze kwestie behoorlijk te belichten zullen wij de diverse gegevens nader moeten bezien en onderling vergelijken.

I. Vooreerst moeten wij erop wijzen, dat de beide ijzeren voorwerpen, die in de Gem. Verz. Cat., 4e druk, p. 138 (signatuur B. E. VI, 84) als muntstempels voorkomen (aanwinst 1884, als gevonden op de Hunerberg) niets hebben, dat erop wijst, dat zij voor dergelijk gebruik gediend zouden kunnen hebben. PLEYTE merkte op, dat zij onleesbaar waren: er is echter in het geheel *niets* op te zien!

II. De mededeling van IN DE BETOUW in „Oudheden Winseling enz.” (1802), p. 6, dat in de buurt van Winseling en Lennepekamer „grondvesten en kelderachtige holligheden van een

zwaar gebouw, waarschijnlijk zijnde geweest eene Sterkte of (gelijk zommigen zich verbeelden) een Munt- of Wisselhuis der Romeinen", bij laag water *op de bodem van de Waal waren gepeild* (!), staat blijkbaar in verband met een poging om de naam Winseling te verklaren, waarop SMETIUS in *Oppidum Batavorum* (1644), p. 32, blijkbaar zonder er veel waarde aan te hechten, reeds wees.

III. In het bericht van SMETIUS in de 17e-eeuwse uitgave der *Chronijck*, p. 50 (jaar 262) — overgenomen in de Nederlandse uitgave door IN DE BETOUW p. 39 — wordt als bewijs voor Romeinse muntslag te Nijmegen vooreerst er op gewezen dat *hier* enige koperen stukken waren gevonden, waarop muntstempels uit de jaren om 262 waren geprobeerd. Dat is dus uit de tijd van Postumus, en TESCHENMACHER (*Annales Cliviae*, 1721), die bij SMETIUS op bezoek was geweest en diens verzameling had gezien, bericht (*Pars I*, p. 34) dan ook, dat het hier speciaal over munten van die Postumus ging.

Dit maakt het voorkomen van dergelijke stukken ook zonder munthuis zéér begrijpelijk. Immers vinden wij C¹ Dl. 5 p. 59 en ook bij BLANCHET, p. 110, opgemerkt, dat Postumus zijn muntstempels dikwijls op oudere Gr. Br. afsloeg. De Gem. Verz. heeft een dergelijke afslag op een Gr. Br. van een der Antonijnen. En SMETIUS had een haast fabuleuze overvloed van Postumus-munten in wat wij in het voorgaande (p. 16) de gesloten muntvondst 3 noemden! Zijdelings hebben wij hier thans een aanwijzing, dat die muntvondst dus toch uit Nijmegen kwam!

IV. In de beide genoemde uitgaven der *Chronijck* vinden wij dan verder, dat te Nijmegen ook gevonden waren: stukken koper met beitels rond en voor muntslag geschikt gemaakt.

Ik kan mij niet goed voorstellen wat hiermede wordt bedoeld. In allen gevalle lijkt een dergelijk procédé wel heel erg omslachtig, en ook niet in overeenstemming met wat in het algemeen aan Romeinse munten valt waar te nemen.

V. In „*Annales Noviomagi*” (1790) — de Latijnse uitgave der *Chronijck* — zegt IN DE BETOUW (p. 16, jaar 266) het op wat andere wijze. Het bestaan van een munthuis zou volgen uit „*antiquissima auri, argenti, aeris flandi feriundi instrumenta Noviomagi resecta, quae Postumi effigiem referunt*. De bronnen, die hij aan de voet der blz. vermeldt, zijn echter dezelfde als die in de Nederl. uitgave: óók het reeds aangehaalde bericht van TESCHENMACHER, waaruit hij hier de naam van Postumus zal hebben overgenomen. TESCHENMACHER spreekt echter niet van „*instrumenta*” maar eenvoudig van „*multa indicia*” die terzake SMETIUS' verzameling hem had gegeven.

IN DE BETOUW schijnt hier weer eens wat te hebben gefantaseerd, mogelijk verleid door de goede klank van het klassieke A.A.A.F.F. der Augusteïsche muntmeesters.

VI. Iets nieuws vertelt IN DE BETOUW echter in „*Nijmegen verdeeld in wijken enz.*” (1805), p. 8, waar hij het reeds aangehaalde bericht uit de beide Nederlandse uitgaven der *Chronijck* nog eens afdruckt, doch nu met *twee toevoegingen*: „*van muntvormen èn koperen stukken, op welke muntstempels met het borstbeeld van Septimius Severus èn van Postumus waren beproefd enz.*” Deze toevoegingen staan blijkbaar in verband met de voetnoot, die hij reeds in „*Oudheden Winseling*” (1802) l.c. plaatste: „*Nog onlangs, in dit jaar, zijn brokjes van Matrijzen aan den oever der Rivier gevonden*”. In de reeds meermalen aangehaalde, voor eigen gebruik gedrukte, catalogus zijner verzameling vinden wij dan in *Loculus VIII*: „*gebroke ne antique muntvormen*” en in de auctiecatalogoog p. 147 No. 51: „*des fragments de timbres moné-*

taires". Die matrijzen moeten dus *breekbaar* zijn geweest! Dit brengt ons tot de niet zeldzame gebakken „Falschmünzerformen" zoals b.v. gevonden in Xanten (Katalog Steiner (1911), p. 96, Abb. 13), Trier (Bonn. Jahrb., LXX (1881)), Mainz (Röm. Germ. Korr. Blatt, 1911), Saalburg enz., die daar, zoals naar het schijnt steeds, voor munten van de keizers *Septimius Severus* tot en met Alexander Severus moesten dienen.

Ook IN DE BETOUW's keizer vinden wij hier dus terug!

Nijmegen, November 1948.

M. DANIËLS

III. In het bezit van de Nijmeegse verzameling van Romeinse munten... Dit maakt het voorkomen van dergelijke stukken ook zonder muntstukke... Janens vinden wij C. D. 5 n. 594 en 595... muntstukke... op een G. B. van een der Antoinen... Romeinse munten in wat... Ziedings hebben wij hier... kwant!

IV. In de beide genoemde uitgaven... ook gevonden waren: stukken koper... dergelijke stukke... algemeen aan Romeinse munten... nemen.

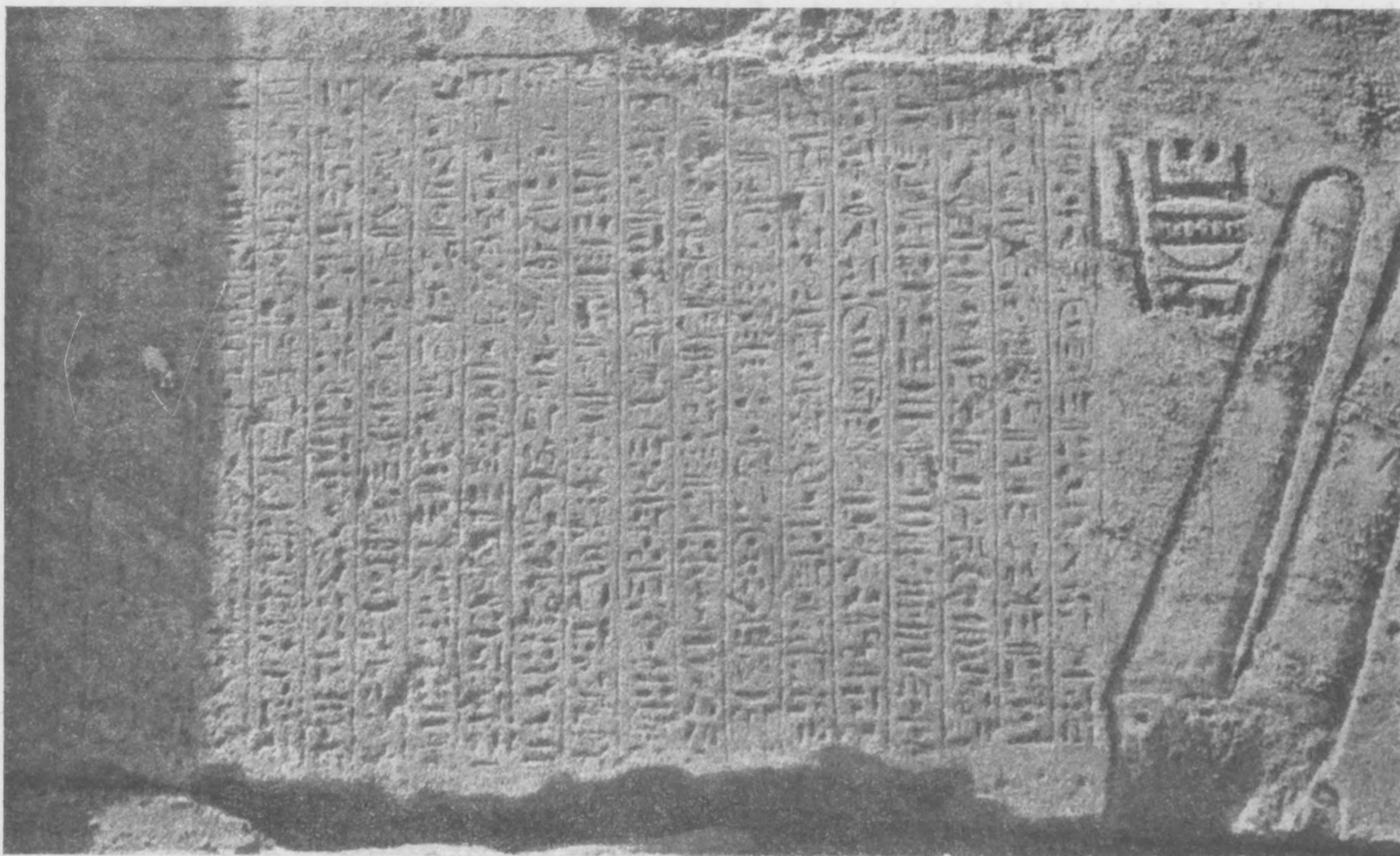
V. In „Annales Numismatique" (1790)... Betouw (p. 16, jaar 265) het op wat andere wijze... uit antiques... Postum... beschibe als die in de Nederl... waarom hi niet de naam van Postum... echter niet van instrumenta... xameling hem had... hi de Betouw... de goede klank van het klassie A.A.A.F. der Augustische muntmeesters.

VI. Het stempel... (1805), p. 8, want hi het reeds... Chroniek... stempel... waren... reeds in... Matrijzen... gebruikte... andere munten...

ON THE IDEAL LIFETIME OF THE EGYPTIANS *)

The special value for Egyptology of the well-known maxim *dies diem docet* is emphasized by the grand edition of the Wilbour Papyrus, to the latest two volumes of which Sir Alan GARDINER added new addenda. At the same time this edition demonstrates the intimate connexion between reading and understanding an Egyptian text.

As this difficulty asserts itself in the edition of every new text, it is clear — and we all

Afb. 1. Graffiti in the exterior of the forecourt in the Luxor temple, relating restorations under Alexander I and Philip Arrhidaeus.

Photograph by courtesy of A. VARILLE

know it by experience — that with every old text we must ask if here and there at least no mistakes or inaccuracies may have crept in. Hence the fixing of the exact reading of the texts below has entailed a lot of work not so much for the author as for colleagues to whose kindness he had to appeal. Owing to post-war circumstances the material of many musea was hardly accessible. Yet the keeper of the British Museum, I.E.S. EDWARDS, knew how to find what I

*) The original manuscript of the article has greatly benefited by the critical reading of my teacher, A. DE BUCK, and by the discussions with my colleague, B. A. VAN PROOSDIJ.

asked him, sometimes at the cost of much trouble. I gratefully mention that his copy of British Museum [476] is much better than SHARPE's. Moreover he was kind enough to provide me with a cast of some signs, about the reading of which I was still uncertain. Also Mr J. VANDIER, the keeper of the Louvre, was so kind as to verify the reading of some signs. So did E. VON KOMORZYŃSKI at Vienna. It is however a pity that he could not find out if the Apis-stela reproduced by L. REINISCH is to be found in the Vienna Museum. A. VARILLE even had the kindness to add a photo to his collation (our fig. 1). I was very glad to receive from J. ČERNÝ, W. FEDERN, G. POSENER, C. E. SANDER-HANSEN and J. YOYOTTE a passage at the time not yet known to me. Moreover ČERNÝ was kind enough not only to date for me as exactly as possible a text from Deir el-Medineh, but he also placed at my disposal an unpublished text. Labib HABACHI was so kind as to draw my attention to a lintel discovered by him at Qantir, in 1945, and to give me a copy of it. For the checking of some texts at Cairo I have to thank not only my always obliging friend L. KEIMER, but also J. LEIBOVITCH, whose difficulties really began, when he had found the statue in question in the room of the xxth Dynasty. As the statue had been placed against the wall and the passage under discussion was exactly on its back, workmen had to give it a quarter of a turn.

Considering all this I think it would be more than ungrateful not to use all these particulars, though most of our texts were treated in an exemplary way by G. LEFEBVRE in a lecture held at Paris on February 25, 1944¹⁾. Although the proceedings in which his lecture was published are not easy to obtain, I shall as far as possible consider the matter discussed there as known. Below the rewritten text is given of a communication I gave to the *Bijbels Werkgenootschap Sint Hiëronymus* (Society for biblical Studies St. Jerome) at Utrecht, on April 19, 1944, the title of which was: Genesis 50, 26 and the ideal lifetime of the Egyptians.

As a commentary is implied in every translation, I shall, as a rule, only translate the twenty-seven texts available and only give some explanations where they seem to be wanted. The numbers in bold faced types refer to the hieroglyphic texts at the end of this article.

Here are the translations:

- 1:** *I spent the 110 years the king gave me.*
2: *He is a citizen 110 years old (and [yet] he [still] eats 500 loaves, and a shoulder of beef and he drinks 100 jugs of beer up to the present day).*
3a: *As for whoever knows this spell, he will complete the 110 years in life, 10 years of which being without his faults, etc., viz. that which a man does unintentionally or intentionally. If he goes to the necropolis, he will eat bread at the side of Osiris.*
 DE BUCK made the following note to this translation: for *m dr*, hence > without compare Book of the Dead 65 *dr tw m-dr-r^c*, hie hence from Re; *m trr . t* is a participle, no infinitive; the following *hm* and *rh* are old perfective.
3b: *He will pass 110 years in life.*
4: *(I have reached 80 and great is the praise which falls to me from the king); I shall fulfil the 110 years.*
5: *That we may reach the 110 years, we pray you.*
6: *May he (i.e. Amon) grant me a span of life and a beautiful one of 110 years.*

1) L'Age de 110 ans et la vieillesse chez les Égyptiens, Comptes Rendus. Académie des Inscriptions & Belles-Lettres, Paris 1944, 106-119.

As we know from a Leiden hymn the lifetime is considered to be in the hand of Amon; compare J. ZANDEE, *De hymnen aan Amon van papyrus Leiden* 1 350, Leiden, 1948, 58 = OMRO 28 (1947), 58.

- 7a:** *May I reach 110 years on earth such as every righteous man.*
7b: *May he give²⁾ me the 110 years, while I wear his sacred statue.*
 If *hr* is taken causally, the translation should be: *because I have carried his sacred statue.*
- 8:** *An imakhu in peace, after a life of 110 years.*
9: *May he (i.e. Ptah) make the span of my life to last 110 years, my body being in good health and my bones in good condition (*hr m^c.t*).*
10: *May the (i.e. Osiris c.s.) grant me to rest in my tomb, in 110 years.*
11: *That you may fulfil the 110 years of life, your body being strong.*
12a: *Grant me the nether world, the heritage of old age after (a lifetime of) 110 years, for I am a favourite of gods and men.*
12b: *...within them after 110 years.*
13: *(May you grant me) a fine funeral after my old age, having lived (a life of) 110 years.*
14a: *May you fulfil the 110 years, to which 14b adds: after a fine old age.*
15: *May you (i.e. Osiris) grant me the beautiful West with 110 years.*
16a: *May he (i.e. Amon) bestow upon him the West after 110 years.*
 Could the end be read *šw-wš.t*, the wise man of Thebes?; if the translation satiated for *šw* (compare *Wörterbuch* IV, 15, 12-14) is preferred, the last sign may be interpreted as *wšd*, fresh; compare *Wörterbuch* I, 266, 1.
16b: *May he (i.e. Amon) give me the 110 years as to every living righteous man. As *m^ctj* also occurs in 7a, the following *nh* should probably be taken as a participle and may best be translated by *on earth*.*
17: *May they grant that the mouth is healthy and one may go wherever one likes to go (till?; t for r?) one reaches the 110 years. For the expression *nmt.t hr š.t.š* see *Wörterbuch* II, 271, 9.*
18: *(May you [i.e. Ptah and Hathor] give me a fine, healthy and prosperous span of life in my position [?] in the "Place of Justification", without ever keeping [?] a rest [?] on your arms), till I reach (the lifetime?) of 110 on earth.*
 For the use of *imj* one may compare W. CZERMAK, *Über den Richtungswechsel in der Bedeutung präpositionaler Nisbe-Adjektiva im Ägyptischen*, WZKM 37 (1930), 64-75; see also W. VYCIHL, *Bau und Ursprung der ägyptischen Nisbe*, WZKM 46 (1939), 189-194 and J. Gwyn GRIFFITHS, *The Inverted Use of ²Imy*, JEA 28 (1942), 66-67.
19: *May he (i.e. Amonrasonther) give life, prosperity, health, sagacity, praise and love, that the mouth be healthy and one may go wherever one wants to and that he attain the West after 110 (years).*
 For the expression *nh, wdš, šnb, špd-hr, ḥst mr.t³⁾* see *Wörterbuch* III, 157, 9 and IV, 109, 16; this being a formula we had perhaps better read the monogram consisting

2) Compare for the orthography A. ERMAN, *Neuaegyptische Grammatik*², Leipzig, 1933, § 281.

3) B. H. STRICKER called my attention to the fact that these two words still occur as a compound substantive, written with a special sign, in Demotic; see F. LI. GRIFFITH-H. THOMPSON, *The Demotic Magical Papyrus of London and Leiden*, III. Indices, London, 1909, p. 61, Nr 611.

- of and as *nh*; for the monogram see H. SCHÄFER, in *Studies presented to F. Ll. Griffith*, London, 1932, 427, n. 4.
- 20:** *May they grant a fine funeral and an efficient statue (? twt mnḥ) in (n for m) the necropolis of Heliopolis after 110 years on earth.*
- If one wants to read neither as *twt* or *hntj*, nor as *wi*, mummy, it may still be taken as determinative to *krś.t*. The other possible readings of this sign (*irw*, *hprw*, etc.) cannot, in my opinion, be considered here.
- 21:** *May he grant to join the years up to 110 in life on earth.*
- 22:** *They will be buried in the West after 110 years.*
- 23:** *You will spend 110 years on earth.*
- The end was translated by A. ROWE as "upon the divine land of your (lit. his) lord, O Osiris, Potasimto"; another solution is to read after *tḥ n nb.f*, who is useful to his master; though in this way the suffix *f* is duly accounted for, not only the reading *ḥ* remains uncertain, but we should expect *mi* or *m* to precede it.
- 24:** *On account of the lord of the gods granting him (resp. rewarding him with) 110 years.*
- 25:** Here the text is uncertain and we might be inclined to read *hnm.i* after *dī.k*, as in **21**. The best plan, however, seems to be to translate the text such as it has been reproduced; if we read *dī.k św m s rnp.t 110*, the translation would be: *May you make him a man of 110 years without a defect*; for *ḥw* compare *Wörterbuch* III, 12, 11.
- 26:** *After you your son wil occupy your seat, after 110 years, and so will your son's son.*
- 27:** *The ka of the King, the Lord of the Lands, Wsr-mḥ.t-Rḥ, ḥtp-n-Rḥ, like Re. May he cause to (?) enjoy the (?) completion of 110 years without a defect to the ka of the virtuous King's herald Mnti (the parallel shows Mnt).*

From these examples we conclude that in Egypt the idea of good old age could be expressed by the number 110, and this number is meant, when we speak of the ideal lifetime of the Egyptians. Considering this fact we may safely assume this number in some more or less mutilated or uncertain texts. Perhaps it occurs in an inscription of Senushepes from the middle of the 3rd century B.C. ⁴), where he seems to pray: *May you (i.e. Harsiesis) make my lifetime on earth last 110 years.*

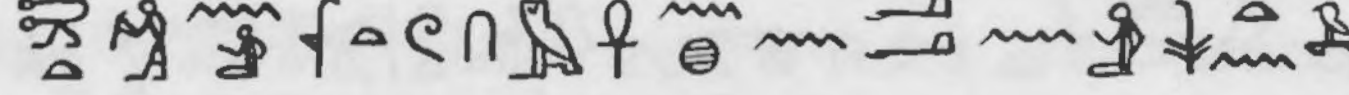
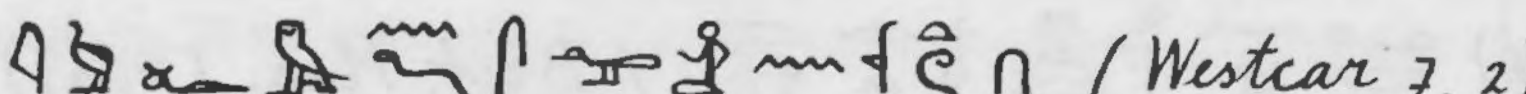

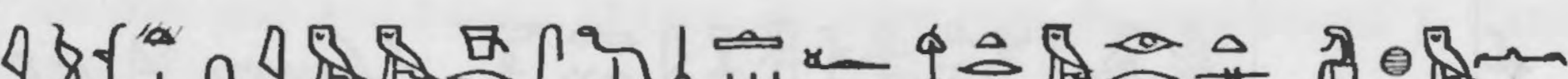
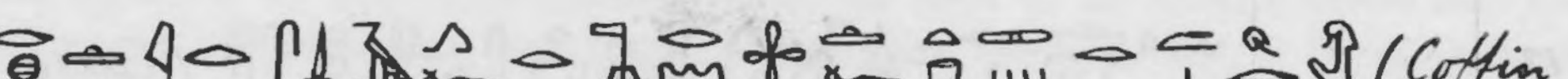
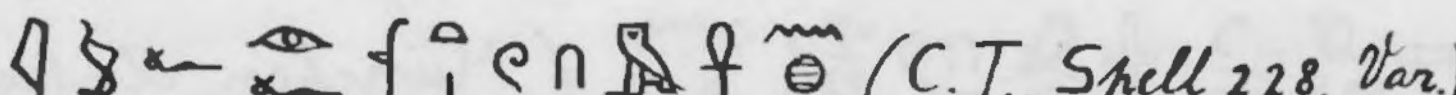
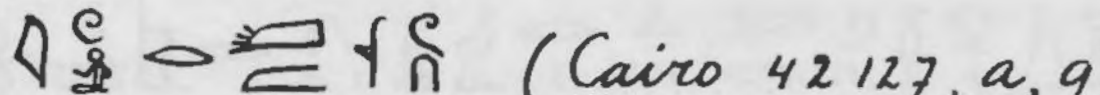
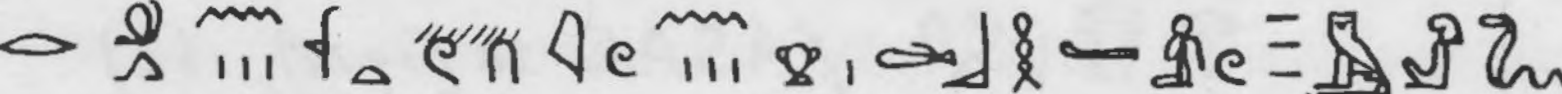
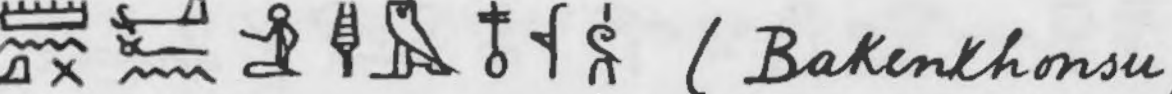

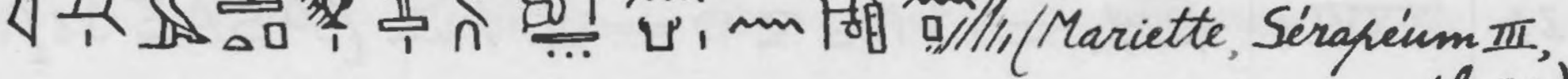
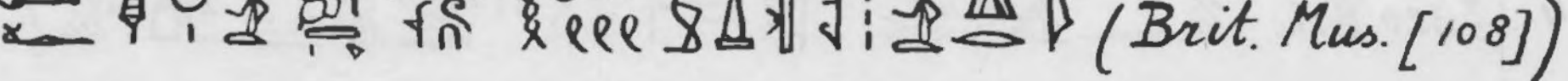
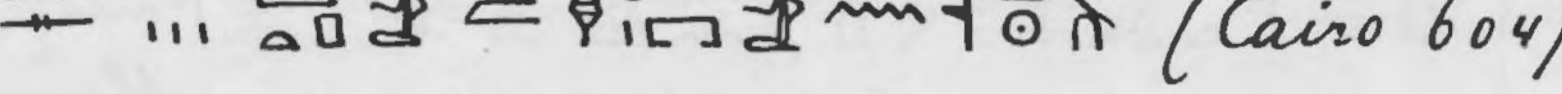
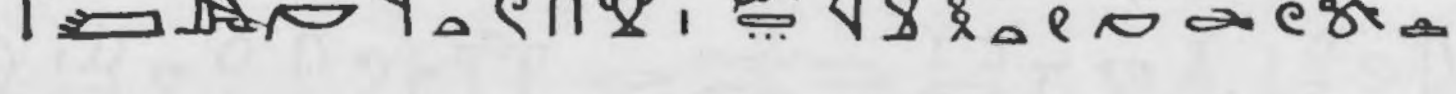
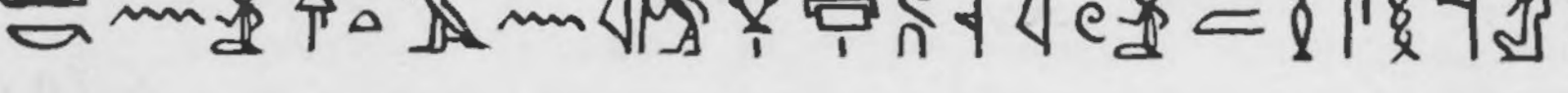

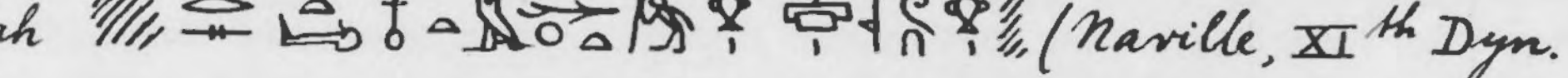
Let us now consider the formula more closely.

The wording of the wish to live long is various. *itī*, *wnn*, *fkḥ*, *mnḥ* are used once, *škm* twice and *km* three times. Most frequent are *ph* and *rdi*, the latter both in the substantive meaning of *to give* as in the meaning of *to make that, cause*. So we cannot say that a fixed formula existed or developed. We have tried to bring this out in the translations given. Attention should be paid to the fact that sometimes the word *rnp.t* has been omitted (examples **8**, **18** and **19**); whereas in **12a** it is difficult to make out what is the relation between the number and *rnp.t*, in **12b** the two are connected by the indirect genitive, and this is already late Egyptian ⁵).

4) K. SETHE, *Hieroglyphische Urkunden der griechisch-römischen Zeit*, Leipzig, 1904-1916, p. 69, l. 9 = *Urkunden des Aegyptischen Altertums II*; probably one may read 110 *rnp.t* in the 3rd line of the Demotic text published in *ZÄS* 50 (1912), 35; B. H. STRICKER kindly informs me that he shares the same opinion; anyhow, the reading of SPIEGELBERG is false.

5) Compare A. ERMAN, *Ägyptische Grammatik* ⁴, Berlin, 1928, § 242 and G. LEFEBVRE, *Grammaire de l'égyptien classique*, Le Caire, 1940, § 199; as our example 12b occurs in the same tomb, one would prefer

Texts

Nr.	Date	
1	OK (?)	 (Ptahhotep 641-642)
2	MK	 (Westcar 7, 2)
3a	MK	
		
		 (Coffin
b	"	 (C.T., Spell 228, Var.) Texts, Spell 228, Rubric)
4	XVIII Amenophis III	 (Cairo 42127, a, 9)
5	XIX Ramesses II	 (Abusir Graffito)
6	"	 (Bakenthonsu)
7a	"	 (Rome-Roy, nr 14)
b	"	 (Rome-Roy, nr 16)
8	"	 (Mariette, Sérapéum III, pl. 21)
9	"	 (Brit. Mus. [108])
10	"	 (Cairo 604)
11	Merneptah	 (Anastasi III, 4, 8-9)
12a	"	
		 (Theban Tomb Nr 23)
b	"	 (Theban Tomb Nr 23)
13	Merneptah	 (Naville, XI th Dyn. Temple, II, pl. X)

Texts

14a	Sethi II	ᲠᲗᲟᲥᲁ, Კ᲏ᲧᲓᲛ᲏, (Anastasi IV, 4, 4)
b	"	ᲠᲗᲟᲥᲁ, Კ᲏ᲧᲓᲛ᲏ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (variant)
15	XIX (part)	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (Brit. Mus. [476])
16a	XX	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (Louvre A 128)
b	"	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (Louvre A 128, pedestal)
17	"	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (Cairo J. 48832)
18	"	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (München, Antiquarium Nr 42)
19	"	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (ASAE 20 [1920], 162)
20	" (?)	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (Inscr. Wien, p. 144)
21	XXI	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (Golenischeff letter, l. 6)
22	"	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (Brit. Mus. [138])
23	XXVI	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (ASAE 38 [1938], 191)
24	±320 B.C.	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (RT 14 [1893], 33)
25	late	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (Reinisch, Miramar, pl. XXXVIII)
26	±50 B.C.	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (JAOS 65 [1945], pl. II)
27	XIX Rameses II	ᲠᲗᲟᲥᲁ Მ᲏ᲧᲓᲛ᲏ (hintel from Qantir)

It is striking that this wish is only pronounced by ordinary mortals and that reaching this age can only be said of them. Here too, the divine king takes up a special position⁶⁾; moreover this idea underlies the addition of the formula *di nḥ*, generally used after the name of the reigning pharaoh. If the translation of example 1 is correct, the opinion was that the king also gave life to his subjects. If by this more is meant than sustenance — and this seems to be the case here — this is the only evidence I have; for in our text 27 it remains doubtful whether the subject of *di.f* is the king or the Sun-god. The parallel line of this unpublished text which Labib Habachi kindly placed likewise at my disposal shows *pꜣ ntr di.f*; for the intimate relation between the Sun-god and human lifetime one may read the remarks of J. ZANDEE (compare our example 6).

From the first example we may also conclude that the idea of an ideal lifetime had been conceived as early as the Old Kingdom and that, as is evident from our list, it lived on during the whole course of Egyptian civilization. It was, however, evidently very much in vogue during the XIXth and XXth Dynasties. Yet the number of instances is small when compared to the number of places which speak of a very fine old age. I cannot think of a reason, why the accurate definition of this age is so exceptional. Evidently the use of the number 110 was not restricted to a definite centre, for our examples come from places at great distance from another.

This group of texts may be divided into two sets, one refers to those who are said to have reached the ideal lifetime, the others express the promise, the hope or a prayer that a person may reach it. A remarkable fact is that the two oldest examples say that a person has become so old. But whereas in the beginning of his treatise Ptahhotep describes the drawbacks of that age, the wise Djedi in the marvellous stories that are said to have occurred in the time of the builders of the great pyramids is represented as being entirely free of the infirmities of old age. For the rest the mention of a man's exact age is rare. Here are some instances.

From the time of Pepi II dates the following text: *I spent 100 years among the imakhu* 7). As we saw, Amenophis tells us that he reached the age of 80; but we don't know how long he lived afterwards. Occasionally the exact number of years, months and days of a person's life is given. The oldest example dates from the XXIst Dynasty 8), but this exactness rarely occurs

to interpret it as a direct genitive; another possibility is apposition, still another one is omission of the genitival particle; compare A. ERMAN, *Neuaegyptische Grammatik* 2, Leipzig, 1933, § 247 and K. SETHE, *Von Zahlen und Zahlworten bei den alten Ägyptern und was für andere Völker und Sprachen daraus zu lernen ist. Ein Beitrag zur Geschichte von Rechenkunst und Sprache*, Strassburg, 1916, 54-55 = *Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft Strassburg*, 25. Heft.

6) A few examples will be sufficient: He (viz. Re) has given him the lifetime of Re, and: an eternity of jubilees, an everlasting life and 100.000 happy years, Cairo 34501, l. 13 and 14 = C. E. SANDER-HANSEN, *Historische Inschriften der 19. Dynastie. Teil I*, Bruxelles, 1933, p. 2 = *Bibliotheca Aegyptiaca IV*. Also the prayer of Ramses III must be mentioned; he asks a reign of 200 years for his successor (Harris 23, 2-3). An Ethiopian king, contemporary with first Persian Period in Egypt, prays however: Do thou grant me a long life upon earth; see M. F. LAMING MACADAM, *The Temples of Kawa. I. The Inscriptions. Plates*, London, 1949, Pl. 24, l. 54. Compare also Wenamon 2, 58 where a surplus of 50 years is mentioned. Are we authorized to deduce that the prince of Byblos is sixty years old at that moment?

7) K. SETHE, *Urkunden des Alten Reichs* 2, Leipzig, 1932-1933, 221, l. 18 = *Urkunden des Aegyptischen Altertums I*.

8) ASAE 47 (1947), Pl. 33, left l. 2 and right l. 2; K. PIEHL, *Inscriptions hiéroglyphiques recueillies en Europe et en Égypte, Troisième série*, Leipzig, 1903, Pl. 28; E. SCHIAPARELLI, *Museo archeologico di Firenze. Antichità egizie*, Roma, 1887, p. 376 = *Catalogo generale dei musei di antichità etc., Serie sesta — Toscana ed*

before the Saitic and Ptolemaic periods. Though it is not clear from the texts we may safely assume that in these periods there is question of a year of 365 days ^{8a}). We cannot make out whether in early times when the idea of 110 years originated we have to reckon with a moon year of 354 days or with years of 360 or 365 days. So we must leave it at this.

A very remarkable fact is that though some hieroglyphic examples of this expression are known, the only demotic text which divides man's life into years, takes the maximum lifetime as 100 years ⁹). Can this point to a new conception, the expression of a new spirit and may be something not Egyptian? Undoubtedly this may be the fact with the Insinger papyrus, which dates from the beginning of our era. But on closer consideration of our text **3** it is perhaps not necessary to assume foreign influence. Also in the opinion of the editor, A. DE BUCK, this text is not very clear, yet it gives us some light. The difficulty of understanding this rubric c.q. postscript to Book of the Dead 69 and 70 lies in the 10 years mentioned. For the Egyptian does not tell us where they should be placed, at the beginning or at the end of man's life. Most likely it should be taken as a surplus to the 100 years. So after 100 years such a degree of wisdom and perfection was reached that the following 10 years would be spent without faults. In this assumption there would also be question of an ethic ideal which could practically not be realized and in this case even the age of 110 years would not mean more than 100 years ¹⁰). The author of the Insinger papyrus who wants to give practical instructions, may for this reason neglect the years without faults and so he speaks of 100 years. If this supposition is right, it may be evidence of Pepiankh's modesty, that in his autobiography he calls himself a centenarian ⁷). The different formulae might be the result of the different literary genre. Of this we have more examples. In the same way we know that in the so-called autobiographical texts there often occur formulae conflicting with the formulae of the sapiential literature ¹¹). The influence of

Umbria, Vol. 1; A Guide to the Egyptian Galleries (Sculpture). British Museum, 1909, Nr [92], p. 227; Nr [378], p. 266; Nr [383], p. 267; Nr [386], p. 266; Nr [387], p. 276, Nr [389], p. 277 and Nr [393], p. 267; W. WRESZINSKI, Aegyptische Inschriften aus dem k.k. Hofmuseum in Wien, Leipzig, 1906, p. 103, l. 11 and p. 105, l. 11. It is remarkable that the exact age of Pediamenope is dealt with in the Greek text on his sarcophagus but not in the Egyptian: E. LEDRAIN, Les monuments égyptiens de la Bibliothèque Nationale, 2me et 3me livraison, Paris, 1881, pl. 78-80 = Bibliothèque de l'école des Hautes Études..., fasc. 47. Probably it is mentioned also in the text of Recueil de travaux etc., 14 (1893), p. 33, Nr LIV, l. 16; see our plate. The exact age of the same person is mentioned on two different stelae at Leiden, see P. A. A. BOESER, De monumenten van den Saïtischen, Grieksch-Romeinschen, en Koptischen tijd, 's-Gravenhage, 1915, pp. 5-6 = Beschr. Leiden [7].

^{8a}) One may see now CH. MAYSTRE Le compte des épagomènes dans les chronologies individuelles, Rev. d'égypt. 7 (1950), 85-88.

⁹) Insinger Papyrus, col. 17-18; latest translation by P. A. A. BOESER, Demotic Papyrus from the Roman Imperial Time, Egyptian Religion 3, New York, 1935, p. 44-45. It is a pity (as G. POSENER points out to me) that the unique passage in the British Museum Papyrus 10683 is too fragmentary; compare A. H. GARDINER, Hieratic Papyri in the British Museum. Third Series. Chester Beatty Gift. 1. Text, London, 1935, 20. It remains uncertain whether the passage in British Museum Eg. 10 622, l. 15-16 = JEA 26 (1940), 70 represents an ideal limit of old age consisting of 99 years.

¹⁰) The reading of 110 days in MDIAK 12 (1943), 138 is uncertain and therefore is not discussed here; also the fact, that the scribe of the Ebers papyrus has written 110 columns will be accidental as his copy is not finished; see e.g. H. GRAPOW, Bemerkungen zum Papyrus Ebers als Handschrift, ZÄS 71 (1935), 163. A connection with the ideal lifetime was supposed by J. KRALL, in his Studien zur Geschichte des alten Aegypten I, Sitzungsberichte...Akademie der Wissenschaften 98, Wien, 1881, 846 and R. FOURNIER, La médecine égyptienne des origines à l'école d'Alexandrie, Bordeaux, 1933, 6.

¹¹) J. JANSSEN, De traditioneele Egyptische autobiografie vóór het Nieuwe Rijk, II. Vertaling en com-

the latter, however, was very great and so there is a possibility that the Ptahhotep text underlies the idea of the 110 years lifetime. Though this cannot be proved for the moment we could draw a parallel from plastic art. The exaggerated fat type represented in many reliefs of the VIIth Dynasty has been proved to be an imitation of a similar representation of prince Hemiunu whose mastaba in the royal cemetery at Giza could not but draw everyone's attention¹²).

Up to now we did not mention the reason why biblical scholars take interest in the ideal lifetime of the Egyptians. As early as 1864 C. W. GOODWIN¹³) drew the attention to the fact that according to Genesis 50, 26 Joseph, Jacob's son, reached this age and he already saw an Egyptian tradition in this fact. But this question is more intricate than we should think at first view. For the textual critics¹⁴) think that the mention of Joseph's age was added by a later hand and got into v. 22 from v. 26. Moreover there is no unanimity about the dating of this text. Also Josua reached the same age as Joseph (Josua 24, 29 and Judges 2, 8) and Moses who was a native from Egypt is said to have become 120 old i.e. three generations (Deuteron. 34, 7; compare Genesis 6, 3). If we don't want to see Joseph's lifetime as accidentally agreeing with the ideal Egyptian lifetime but as an Egyptian peculiarity of the story I think it more probable that the 110 years should belong to the original text rather than to be a later addition. If we want to urge that this formula frequently occurs during the XIXth and XXth Dynasties we should first be sure of the time at which the Joseph episode got its final form.

And if this article must end with a *non liquet* we are again reminded of the truth of Ptahhotep's saying that not only art but also science has not yet reached its limit. Should we have to believe his assertion that he has reached the ideal lifetime of the Egyptians?

Leiden, September 1949

JOZEF M. A. JANSSEN

SOURCES OF THE TEXTS

- 1: E. DÉVAUD, *Les maximes de Ptahhotep d'après le papyrus Prisse, les papyrus 10371/10435 et 10509 du British Museum, et la Tablette Carnarvon, Partie 1, Texte, Fribourg, Suisse, 1916, lines 641-642.*

mentaar, Leiden, 1946, pp. 49 and 88 (Ptahhotep 41), p. 110 (Ptahhotep 343) and pp. 116 and 193 (Ptahhotep 187).

12) H. JUNKER, Zu dem Idealbild des menschlichen Körpers in der Kunst des Alten Reiches, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. Anzeiger 84, Jahrgang 1947, Wien, 1948, Nr. 17, 171-181.

13) De la longévité chez les Égyptiens, in F. CHABAS, *Mélanges égyptologiques*, 2e série, Châlons-sur-Saône, 1864, 231-237.

14) E.g. P. HEINISCH, *Das Buch Genesis übersetzt und erklärt*, Bonn, 1930, p. 426. L. Dürr even stated: Auf 110 Jahre als „Vollzahl“ war also der alte Orientale eingestellt; see his *Die Wertung des Lebens im Alten Testament und im antiken Orient. Ein Beitrag zur Erklärung des Segens des vierten Gebotes*, Münster i.W., 1926, 15. One may see also A. JACOBY, *Zum ägyptischen Idealalter*, *Recueil de travaux etc.* 34 (1912), 16-18. One would like to see an instructive parallel in the *saeculum sibyllinum*, comprising also 110 years. B. VAN DE WALLE refers to CH. DAREMBERG-EDM. SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, IV. Deuxième partie, Paris, 987-989 and *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 2. Reihe. 1., Stuttgart, 1920, 1709-1712. I prefer, however, the solution of W. B. KRISTENSEN in his *De godsdienstige beteekenis van de gesloten perioden*, *JEOL* II, 1943, XXIV, where he states: The length depended from the changing adventures of the Roman people.

- 2: K. SETHE, *Aegyptische Lesestücke zum Gebrauch im Akademischen Unterricht*. Texte des Mittleren Reiches 2, Leipzig, 1928, 28, l. 23-p. 29, l. 1.
- 3: A. DE BUCK, *The Egyptian Coffin Texts* III. Texts of Spells 164-267, Chicago, Ill., [1947], p. 267 and 293 = The University of Chicago. Oriental Institute Publications, Vol. 64.
- 4: G. LEGRAIN, *Statues et statuettes de rois et de particuliers* I, Le Caire, 1906, p. 79 = Catalogue Général du Caire.
- 5: W. SPIEGELBERG, *Varia*. LXXIX. — Die hieratischen Graffiti der Mastaba des Ptahschepses zu Abusir, *Recueil de travaux etc.* 26 (1904), 153; the passage is reproduced here after a collation made by J. ČERNÝ (1.3.1942) and kindly put by him at the present writer's disposal; the graffito is almost illegible now.
- 6: TH. DEVÉRIA, *Mémoires et fragments* I, Paris, 1896, 281.
- 7: G. LEFEBVRE, *Inscriptions concernant les grands-prêtres d'Amon Romê-Roij et Amenhotep*, Paris, 1929, p. 28, (14), l. 3 and p. 33, (16), l. 17-18.
- 8: A. MARIETTE, *Le Sérapéum de Memphis*, Paris, 1857, IIIe partie, Pl. 21, l. 4-5.
- 9: *A Guide to the Egyptian Galleries* (Sculpture), British Museum, 1909, p. 167; after a copy kindly provided by I. E. S. EDWARDS.
- 10: L. BORCHARDT, *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten*, Teil 2, Berlin, 1925, Nr. 604, p. 154 = Catalogue Général du Caire, Vol. 77; after a copy kindly collated by J. LEIBOVITCH.
- 11: A. H. GARDINER, *Late-Egyptian Miscellanies*, Bruxelles, 1937, p. 25 = Bibliotheca Aegyptiaca VII.
- 12a: L. BORCHARDT, *Das Dienstgebäude des Auswärtigen Amtes unter den Ramessiden*, *Zeitschrift für ägyptische Sprache* 44 (1907), 60, note 6.
- 12b: *The Journal of Egyptian Archaeology* 13 (1927), Pl. XVII, top; I am indebted to J. YOYOTTE for this reference.
- 13: E. NAVILLE, *The XIth Dynasty Temple at Deir el-Bahari*, Part II, London, 1910, Pl. X, K, l. 6 = Thirtieth Memoir of the Egypt Exploration Fund.
- 14: A. H. GARDINER, *Late-Egyptian Miscellanies*, Bruxelles, 1937, 38 = Bibliotheca Aegyptiaca VII; variant *ibidem* 38 a, 13.
- 15: S. SHARPE, *Egyptian Inscriptions* (second series), No. III, London, 1854, Pl. 82, l. 3; the copy was kindly revised by I. E. S. EDWARDS; for the date compare T. SÄVE-SÖDERBERGH, *Ägypten und Nubien*, Lund, 1941, p. 182, note 6.
- 16: K. PIEHL, *Inscriptions hiéroglyphiques recueillies en Europe et en Égypte*, 1re partie, Leipzig, 1886, Pl. XII; registration number E. 3465; copy kindly revised by J. VANDIER. For b see *ibidem* 2me partie, Leipzig, 1888, 15.
- 17: Already published by G. DARESSY in *Recueil de travaux etc.* 20 (1898), 75 and cited by the Berlin *Wörterbuch* as Kairo Wb Nr. 88 (information kindly provided by Fr. HINTZE). J. ČERNÝ informed me about the following: The whole bottom part of both door-jambs (*Journal d'Entrée* J. 48832 and 48833) between the two is palimpsest. The original inscription has been removed and the door-jambs usurped by *Dḥwty-mś*. The latter is a well-known person: he is the scribe of the Royal Tomb to whom belong a large part of the letters I published in *Late Ram. Letters*. He was the father of the Scribe Butehamun and lived at the very end of the xxth Dyn. This is of course not the date of the original text which must be earlier. Of the name of the original owner nothing can be read, from the fact that the line of usurpation runs across we can gather that he also was a

“royal scribe”. Perhaps some more or less distant ancestor of Thutmose. I should not place the door-jamb before the beginning of the xxth Dyn.

- 18: W. SPIEGELBERG, *Aegyptische Grabsteine und Denksteine aus süddeutschen Sammlungen*. II: München, Bearbeitet von K. DYROFF — B. PÖRTNER, Strassburg i.E., 1904, Pl. XIX, Nr. 27 and B. BRUYÈRE, *Mert Seger à Deir el Médineh*, Le Caire, 1930, p. 49, Fig. 29 = Mémoires publiées par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale, t. 58.
- 19: G. DARESSY, *Un groupe de statues de Tell el Yahoudieh*, Annales du Service des Antiquités de l'Égypte 20 (1920), 162; copy kindly revised by L. KEIMER, date after G. LEFEBVRE, *Comptes Rendus ...* 1944, 112.
- 20: W. WRESZINSKI, *Aegyptische Inschriften aus dem k.k. Hofmuseum in Wien*, Leipzig, 1906, p. 144, II, 5; for the date see H. DEMEL, *Ägyptische Kunst*, Wien, [1947], Pl. 25. E. KOMORZYŃSKI informs me about the doubtful sign (1.10.1948): Da gewisse Beschädigungen vorhanden sind, könnte es sowohl das „Fell mit Schwanz“ (Hierogl. Liste F 59) als auch der „Meissel“ = F 24(?) sein. Hundertprozentig sieht man nicht klar. ZÄS 20 (1882), 41 hat . Ein ϵ_3 -Zeichen halte ich für ausgeschlossen, denn der obere Teil ist geradezu als Quadrat zu bezeichnen.
- 21: From literary letter, formerly belonging to Wl. GOLENISCHEFF, after Sir Alan GARDINER's copy, kindly provided by J. ČERNÝ.
- 22: G. MÖLLER, *Hieratische Lesestücke für den akademischen Gebrauch*. Drittes Heft. Musterbriefe und geschäftliche Texte des Neuen Reiches 2, Leipzig, 1935, p. 34, I. 15-16.
- 23: A. ROWE, *New Light on Objects belonging to the Generals Potasimto and Amasis in the Egyptian Museum*, Annales du Service des Antiquités de l'Égypte 38 (1938), 191; compare also ibidem 47 (1947), 281.
- 24: G. DARESSY, *Notes et remarques*, Recueil de travaux etc. 14 (1893), p. 33, Nr. LIV, I. 19; for the localisation see PORTER-MOSS, *Topographical Bibliography etc. I. The Theban Necropolis*, Oxford, 1927, p. 110. Copy checked by my friend A. VARILLE.
- 25: S. REINISCH, *Die aegyptischen Denkmaeler in Miramar*, Wien, 1865, Pl. XXXVIII, Nr. 16.
- 26: H. RANKE, *A Late Ptolemaic statue of Hathor from her Temple at Denderah*, Journal of the American Oriental Society 65 (1945), Pl. II and p. 246.
- 27: Unpublished text on lintel found by Labib Habachi at Qantir, in 1945; after a copy kindly provided by him.

SAMENVATTING

OVER DEN IDEALEN LEEFTIJD DER EGYPTENAREN

Wanneer wij spreken van den idealen leeftijd in het oude Egypte, bedoelen wij daarmee, in navolging van de Egyptenaren, dien van 110 jaar. Uit de verzamelde teksten blijkt, dat dit begrip reeds in het Oude Rijk geconcipieerd was, terwijl het is blijven bestaan gedurende het gehele verloop der Egyptische beschaving. Onze uitdrukking was echter vooral in zwang onder de XIXde en XXste dynastie.

Men kan onze groep teksten in tweeën verdelen, namelijk in zover van iemand gezegd wordt, dat hij den idealen leeftijd bereikt heeft, en in zover men belooft, hoopt of bidt, dat deze bereikt zal worden. Daar juist de oudste plaats vermeldt, dat de wijze vizier Ptahhotep zo oud is geworden, lijkt het niet uitgesloten, dat hij inderdaad zulk een leeftijd heeft bereikt en dat de *passus* in zijn wijsheidsboek tot de formulering van 110 jaar heeft geleid. Een merkwaardige passage in de zogenaamde sarcofaagteksten ontleedt de 110 jaar in 100 plus 10, maar het is onzeker, welke conclusies men hieruit mag trekken, hoewel de tien jaar blijkbaar als een surplus moeten worden opgevat. Daarentegen gaat de Leidse papyrus Insinger van de opvatting uit, dat de maximum leeftijd van een mens honderd jaar is. Moeten wij voor deze veranderde mentaliteit vreemden invloed aannemen? Tenslotte wordt Genesis 50,26 besproken, waar wij lezen, dat Jozef den leeftijd van 110 jaar bereikte. Is hier sprake van Egyptischen invloed bij den schrijver van het Bijbelse verhaal?

J. M. A. J.

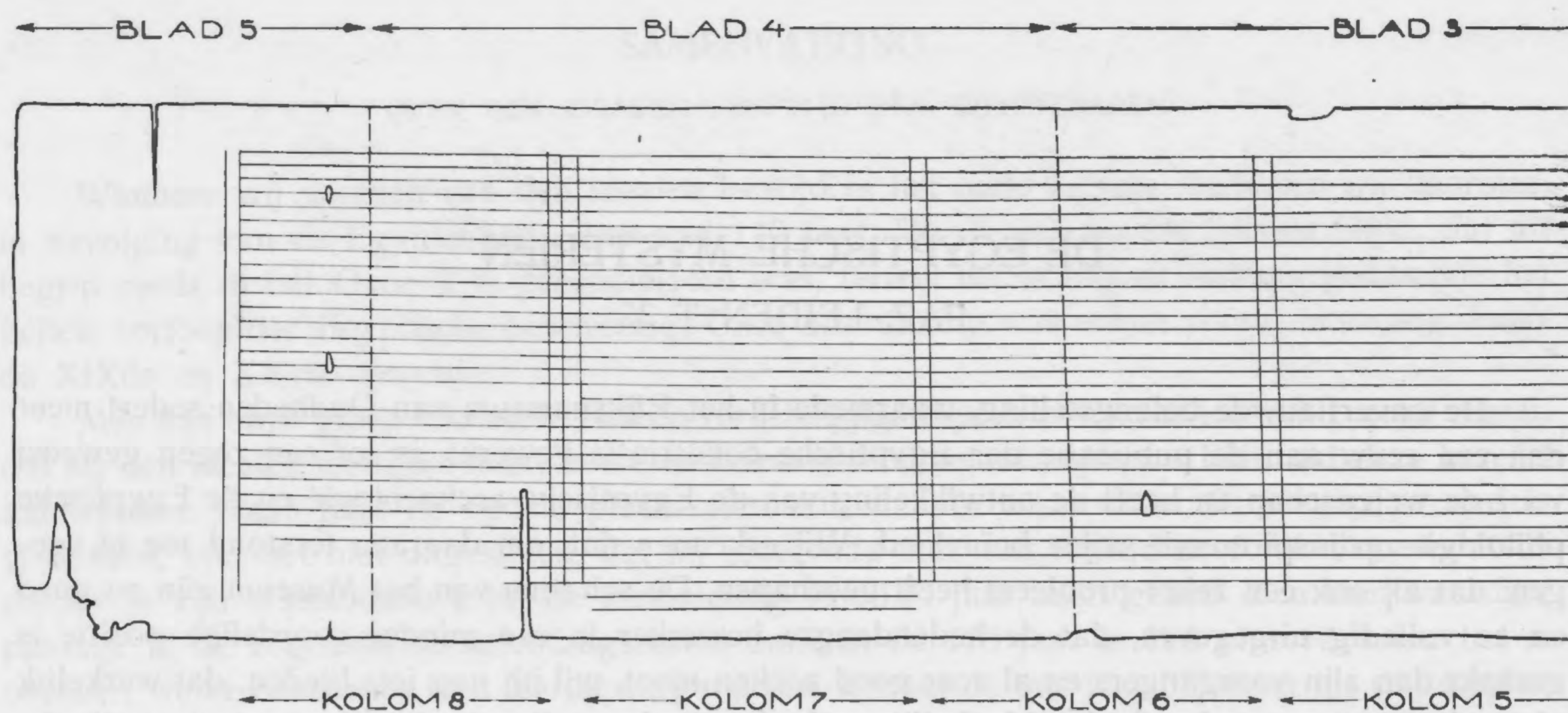
DE EGYPTISCHE MYSTERIËN

PAP. LEIDEN T 32

De onverflauwde belangstelling, waarmede in het Rijksmuseum van Oudheden sedert meer dan een eeuw aan de publicatie der Egyptische collectie is gewerkt, is tot een zegen geweest voor de wetenschap en heeft de ontwikkeling van de Egyptische archaeologie en de Egyptische philologie op inspirerende wijze beïnvloed. Wij erkennen dat, om daaraan terstond toe te voegen, dat zij ook een zeker probleem heeft geschapen. De schatten van het Museum zijn zo goed en zo volledig uitgegeven, dat de hedendaagse bewerker in een minder voordelige positie is geraakt dan zijn voorgangers en al zeer goed zoeken moet, wil hij nog iets bieden, dat werkelijk nieuw is en zijn waarde niet hoofdzakelijk ontleent aan de verdienste der meer recente methode. Editie in onze instelling wil maar al te dikwijls zeggen: hereditie. Evenwel, een museum is en blijft een oord van verrassingen. Wij hebben gezocht en wij hebben ditmaal nog kunnen vinden, tegen alle verwachting in. De collectie telt tenminste nog één stuk, dat van aanzienlijk wetenschappelijk belang genoemd mag worden en als zodanig toch nog niet in voldoende mate bekend is. Dat stuk is een handschrift in acht kolommen hiëratisch schrift, als afgebeeld op bijgaande photographieën.

Wij volgen de klassieke lijnen der beschrijving en beginnen ermede, het doopceel van het handschrift te lichten. Daar de later verworven exemplaren nauwkeurig geregistreerd staan, moet het uit de verzameling DE L'ESCLUZE, uit die van D'ANASTASY of uit die van MARIA CIMBA herkomstig zijn, alle aangekocht tussen 1820 en 1830. MARIA CIMBA bezat elf papyri, die echter de maten van 3 tot 15 duim niet overschreden en dus niet in aanmerking komen. Moeilijk te elimineren is D'ANASTASY. Deze leverde de exemplaren zijner verzameling in opgerolde staat. Daarbij blijft als enig meetbaar gegeven de hoogte over en deze hoogte is ongelukkigerwijze in Egypte voor de documenten een tamelijk constante. Zeker wel een dozijn der in de inventaris beschreven rollen bezat een hoogte van om en nabij de 9 duim en bij enige daarvan laat de beschrijving door haar vaagheid speling tot iedere gewilde identificatie. De collectie DE L'ESCLUZE, opgekocht in 1827, was arm aan papyri. In het eerste hoofdstuk van de verkoopcatalogus, met drie exemplaren, staat onder No. 2: „Un idem (d.w.z. manuscript) sur Papyrus, caractères hiëratiques, à pages, sur 31 lignes, légèrement écorné au commencement, longueur 7 pieds, 9¼ hauteur”, waarbij een handgeschreven notitie de prijs bepaalt op f 190 (sic). Wij willen het op dit stuk (L I 2) houden, in overeenstemming met de museumtraditie. De lengte, die 4½ in plaats van 7 voet moet zijn, klopt niet, maar het catalogusje wordt door vele drukfouten en slordigheden ontsierd.

Gelijk gezegd, is het document tot heden onuitgegeven. Bij de door C. LEEMANS ondernomen inventarisatie verkreeg het het nummer **T 32** en in diens handleiding, *Description Raisonnée des Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leyde*, Leiden 1840, wordt het op summere wijze beschreven op blz. 250. Het grote plaatwerk der *Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leyde*, Leiden 1841-1882, werd bij de dood van LEEMANS afgesloten voor nog de papyrus erin afgedrukt had kunnen worden. In 1864 zond LEEMANS een

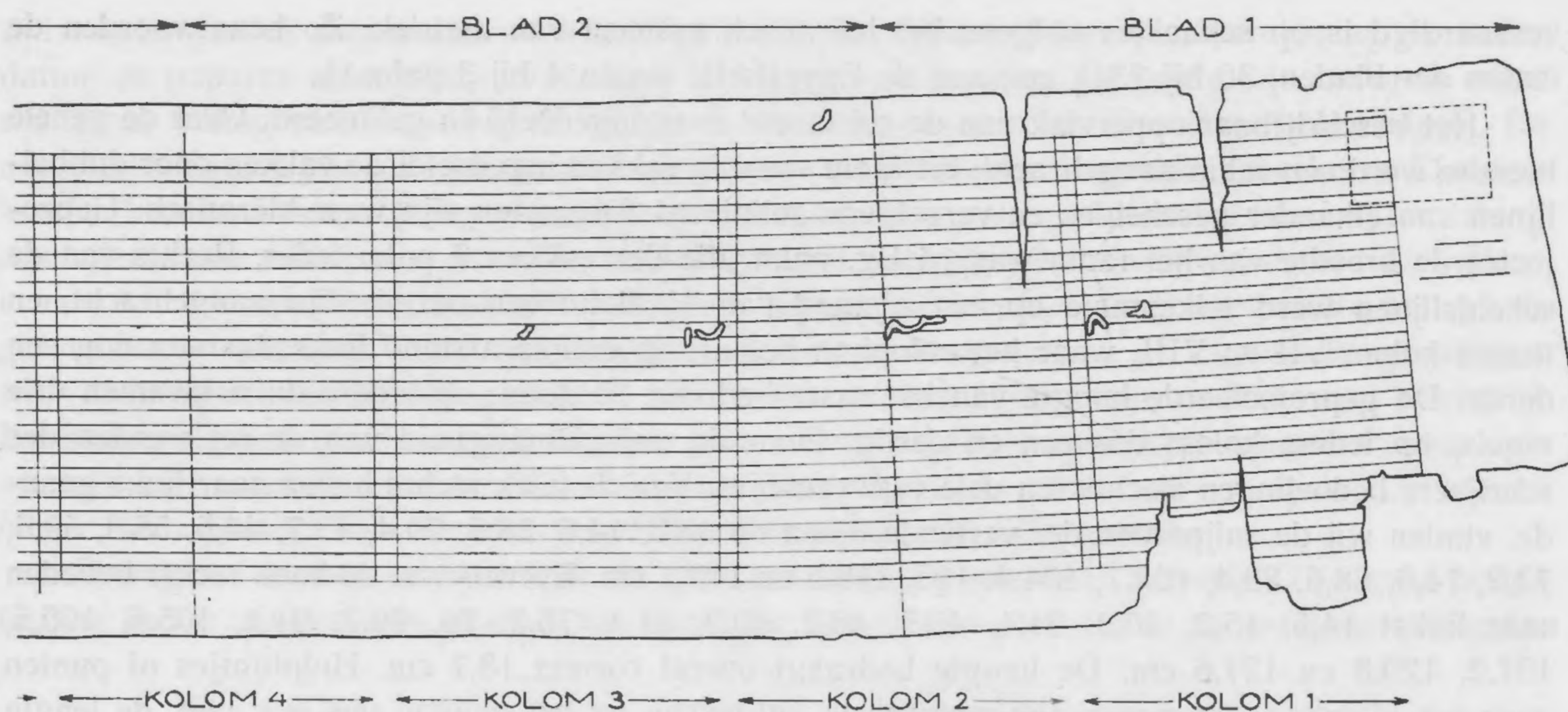

Afb. 2. Diagram van Papyrus T 32, linkerhelft.

facsimile van de regels III 1-31 en VII 28-33 aan H. BRUGSCH, die deze publiceerde in zijn *Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum*, Leipzig 1883-1891, op blz. 518-524, onder bijvoeging van een heden verouderd en van een verkeerd inzicht getuigend commentaar. Een uitgave van de tekst in zijn geheel werd voorbereid door P. A. A. BOESER, maar kwam nimmer tot stand; wij konden in BOESER's nagelaten papieren niet anders vinden dan een nog geheel defectieve transcriptie van de eerste kolom. De laatste dergenen, die zich met de tekst nader hebben beziggehouden, was G. MÖLLER. Deze verkreeg van de museumdirectie een serie photos ter beschikking en bewerkte haar voor het derde deel zijner *Hieratische Paläographie*, Leipzig 1912, vgl. blz. 11.

Papyrus T 32 vormt in ontrolde staat een rechthoek met een hoogte van niet geheel 23,5 cm en een lengte van 136 cm, langs de bovenkant, en van 137,5 cm, langs de benedenkant gemeten. Hij is zo goed als onbeschadigd. Slechts de beide benedenhoeken hebben iets geleden; de lacune rechts, met nog een kleinere aan de voet van kolom I strekt zich uit over enige woorden in de tekst, die echter met zekerheid gereconstrueerd kunnen worden. Het handschrift is door een onzer voorgangers op papier geplakt, wat mogelijk was, daar op het verso geen andere tekst voorkomt dan, juist achter de rechterbovenhoek, het kleine, bij de overplakking uitgespaarde demotische registratiemerk, afgebeeld in fig. 4. Het is thans bovendien onder glasplaten gezet en daartoe in vier delen gesneden, waarvan het eerste de kolommen I en II, het tweede de kolommen III, IV en V, het derde de kolommen VI en VII en het vierde kolom VIII met de brede marge links beslaat. Van papier végétal is ditmaal gelukkig een niet al te overdadig gebruik gemaakt. De museumdirectie heeft hier een loffelijke zelfbeheersing betracht, haar door de uitstekende toestand, waarin het handschrift verkeert, ongetwijfeld niet al te zwaar gevallen. De randen boven, beneden en rechts zijn over hun volle lengte overplakt met stroken van ongeveer 1½ cm breed, de rand links met een zelfde ter breedte van 3 cm. De beschadigingen in de hoek rechts beneden zijn bedekt met een horizontale strook van 21 bij 6 cm, vervolgens langs de rand van de lacune bijgeknipt. Twee verticale stroken van resp. 15 bij 2½ en 11 bij 2½ cm bedekken de verticale scheuren in resp. kolom I en II.

Moge de papyrus als geheel praktisch gesproken in zijn antieke toestand door de wisseling

Afb. 3. Diagram van Papyrus T 32, rechterhelft.

der tijden heengekomen zijn, helaas is ons gebleken, dat de op hem geschreven tekst nog sedert het begin dezer eeuw van beschadiging te lijden heeft gehad. De photographieën hier gepubliceerd, leggende naast die, vervaardigd voor MÖLLER, vonden wij, dat op een aantal plaatsen, als gevolg van de ruheid en de brosheid van de vezel, kleine stukjes van het beschreven oppervlak hebben losgelaten en telkenmale, weliswaar minimale, tekstfragmenten hebben medegenomen. Aldus aan het begin van regel VI 2, in het midden der regels II 5, VI 11, 20, VII 15, 33 en aan het einde der regels I 26 en VII 11. Het ontbrekende is door ons in de transcriptie op grond der oudere opnamen aangevuld. Ernstiger nog is hetgeen geschied is met kolom II. Hoewel het handschrift kort na de vervaardiging der eerste serie photographieën onder glas gebracht is, moet het in de tussentijd blootgesteld geweest zijn aan een schavende werking, die in de benedenhelft van deze kolom gehele passages van de tekst heeft vernietigd. Ter correctie op onze lichtdrukplaten zagen wij ons dan ook gedwongen, de tweede kolom ook in de oorspronkelijke opname te publiceren, waarop de tekst nog geheel intact is, vgl. Pl. II; men lette vooral op de passages links beneden.

Voor de samenstelling van de rol werd gebruik gemaakt van papyrusbladen, die een oorspronkelijke breedte van omtrent 32 cm en een hoogte van $23\frac{1}{2}$ cm hadden. Van zulke bladen zijn er vijf. De eerste werden door onachtzaamheid een weinig scheef tegen elkander gezet, waardoor de rol aan de rechterzijde een opwaartse en voor de schrijver, gelijk wij zien zullen, zeer hinderlijke afwijking verkreeg. De laatste was voor het beëindigen van de tekst slechts nog over een breedte van 6 cm benodigd en werd daarom in zijn breedte gehalveerd. Zoals het handschrift heden voor ons ligt is het, door uitdroging dan wel door overplakking, aan beide uiteinden naar boven krom getrokken, een werking, die het effect van de constructiefout nog heeft geaccentueerd, zij het met slechts enige millimeters. De vezel ligt horizontaal, het rechterblad steeds over een onbepaalbare, vermoedelijk ongeveer 1 cm bedragende afstand boven het linker, waardoor ieder blad over een breedte van 30 tot 31 cm voor beschrijving bloot kwam. De naden liggen in de kolommen II, IV, VI en VIII, als aangegeven op het diagram van de afbeeldingen 2 en 3). Een feit van belang, dat ons niet weinig heeft verrast, is, dat het handschrift

vervaardigd is op schaal en volgens het hiëratisch systeem van metriek. Zo beantwoorden de maten der bladen, 30 bij $23\frac{1}{2}$ cm, aan de Egyptische maten 4 bij 3 palm ¹⁾.

Het beschrijfbaar oppervlak van de rol is met zorg ingedeeld en gelinieerd. Over de gehele breedte werd een raam aangebracht, dit raam werd in vakken ingedeeld, de vakken door dubbellijnen van elkander gescheiden en vervolgens gelinieerd. De maten zijn weer hiëratisch. Geprojecteerde breedte van het raam was 16 Eg. palm, die der vakken 2 palm ieder. Rechts van de scheidslijnen werd telkenmale op een afstand van $\frac{1}{2}$ duim een tweede lijn aangebracht, en tussen kolom VII en VIII, waar het colophon begint, op gelijke afstand links daarvan nog een derde. De geprojecteerde hoogte van het raam bedroeg 10 duim; op iedere duim kwamen drie regels, op iedere kolom dus een en dertig. Door de onregelmatigheid van de rol werden des schrijvers bedoelingen slechts ten dele verwezenlijkt. Van de hoek rechts boven naar links gaande, vinden wij de snijpunten der verticale lijnen op 13,8, 14,6, 28,5, 29,4, 43,7, 44,6, 58,9, 59,6, 73,8, 74,6, 88,6, 89,4, 103,7, 104,4, 105, 118,5 en 119,1 cm. Evenzo van de hoek rechts beneden naar links: 14,5, 15,2, 30,2, 31,1, 45,5, 46,2, 60,3, 61,1, 75,3, 76, 90,3, 91,1, 105,6, 106,5, 107,2, 120,8 en 121,6 cm. De hoogte bedraagt overal correct 18,7 cm. Hulplijntjes of punten voor het uitzetten der maten zijn nergens te ontdekken en het gelukte ons ook niet, de lengte van de gebezigde liniaal te bepalen. De liniëring werd aangebracht door de schrijver zelf en, althans in de laatste kolom, waar de lijnen der laatste drie onbeschreven regels niet doorgetrokken zijn, vooruitlopende op de beschrijving regel per regel. De lijn is ragfijn en deelt de hiëratische tekens over hun hoogte middendoor. De functie der liniëring is dus een wat andere dan bij ons. Zij dient niet als basis voor het schrift, maar meer als richtingaanwijzer ten behoeve van de schrijver.

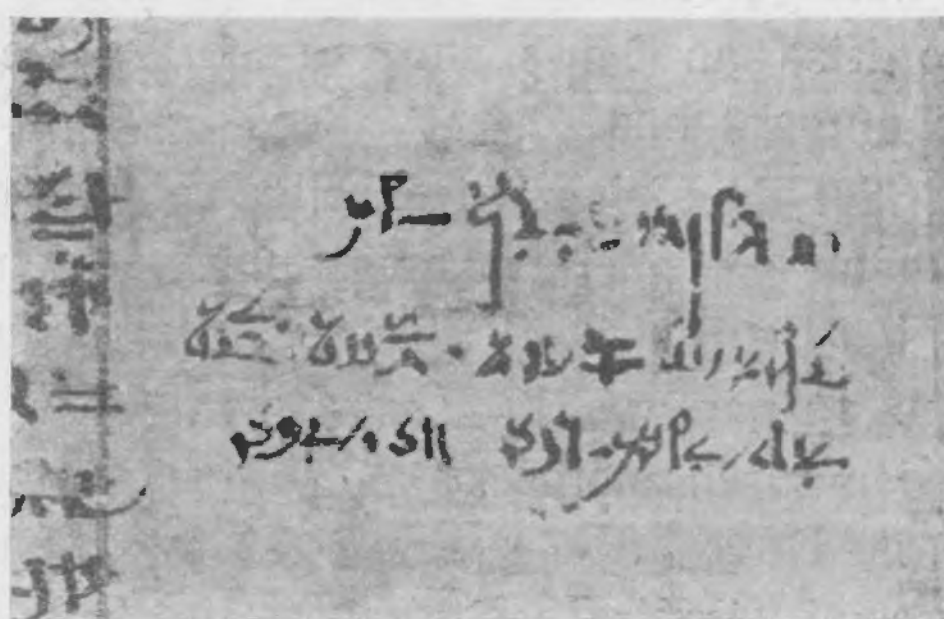
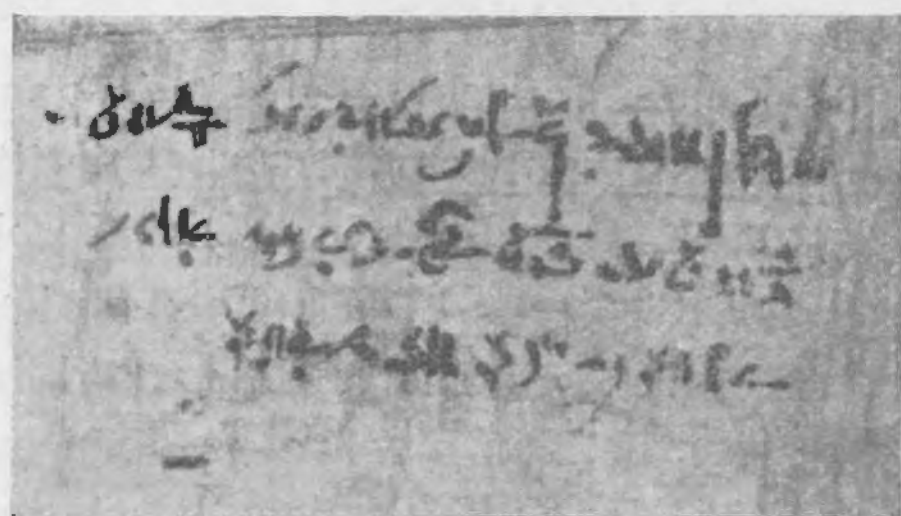
De tekst van het handschrift is neergeschreven in het hiëratisch, terwijl voor de titels op het verso, voor die in de marge rechts van de eerste kolom, voor enige toegevoegde notities in II 16, III 18 en IV 2 en voor de slotformule in VII 27 van het demotisch is gebruik gemaakt. De ductus is typisch voor de Graeco-Romeinse periode. De tekentjes zijn klein en fijn, en nimmer gelieerd, hoewel nauw op elkander dringend. Een tamelijk onvolledige, maar, gezien de moeilijkheden, waarmede hij te kampen had, toch zeer lofwaardige inventaris werd vervaardigd door G. MÖLLER en gepubliceerd in zijn reeds genoemde Hieratische Paläographie. Door de wispelturigheid der orthographie, die zich aan de op dit tijdstip bestaande mogelijkheden nogal te buiten gaat en de moderne lezer dan ook menigmaal op een dwaalspoor voert, is het aantal tekens tot een zeer aanzienlijk uitgedijd en kan de papyrus, tezamen met Pap. Bremner Rhind in het Brits Museum, als voornaamste homogene bron voor de kennis der Graeco-Romeinse hiëratiek betiteld worden. Rubrieken komen in de tekst niet voor. Rode inkt is gebruikt in de regels I 3ter en VIII 26 voor een leesteken van onduidelijke strekking, in regel IV 13 voor de doorhaling van de eerste groep *nb.t*, en in regel V 17bis voor de redactionele invoeging van de woorden *kj-dd*, „variant”. Rood is ook de interpunctie, aangebracht met een zorg en een doordachtheid, die verre achter zich laten wat men daaromtrent aantreft in de handschriften uit de bloeiperiode.

De datum van optekening van papyrus T 32 laat zich met nauwkeurigheid vaststellen. Ook in dit opzicht onderscheidt zich ons handschrift ten gunste. Het werd vervaardigd ten behoeve van een priester van Amon-Ra te Thebe, genaamd Horsiëse, die geboren was in het 10de jaar van de regering van Caesar, d.w.z. van Augustus, op de 30ste Hathor. Deze persoon bereikte de leef-

1) N.B. De regels van het registratiemerk, rechts van kolom I, en de regels VII 32 en 33, in het diagram aangegeven, zijn in werkelijkheid niet gelinieerd.

tijd van 83 jaar en 4 maanden en stierf dus in het jaar 64 der christelijke tijdrekening, op welke datum de papyrus moet zijn vervaardigd. Het leven van Horsiëse zal rustig zijn verlopen, want wij horen weinig van beroering in Egypte in deze eerste jaren der Romeinse heerschappij. En ook buiten Egypte heerste rust, de rust van Rome's gouden eeuw. Augustus, Tiberius en Claudius konden hun krachten ongestoord wijden aan de vergroting en de versterking van het imperium; een legertje van dichters en litteraten legden voor het nageslacht het beeld van de tijd vast. Maar in een uithoek van het rijk werden de kiemen gelegd van een beweging, die weldra het gehele geestelijke en politieke leven overvleugelen, en met de heidense ook de Egyptische godsdienst ten val brengen zou. Horsiëse was een twintig jaar oudere tijdgenoot van Jezus van Nazareth. De kruisiging had plaats in zijn vijftiger jaren. Toen hij stierf maakte de apostel Paulus zich op voor zijn zendingsreis naar Macedonië en had te Rome de eerste vervolging der Christenen onder Nero plaats. Van dat alles heeft Horsiëse natuurlijk niets geweten.

Overigens is onze priester voor de geschiedkundigen een oude bekende. Zijn graf, welks ligging heden onbekend is, moet in het begin der negentiende eeuw door de antiquiteitenhande-

Afb. 4. De beide notities. Links die op de keerzijde, rechts die op de voorzijde.

laars leeggehaald zijn en wat daarin gevonden werd kwam langs de gewone wegen in de West-europese musea terecht. Wij kunnen een viertal papyri identificeren, alle „Brieven van het Ademen”. Het zijn, in het Louvre te Parijs, de nummers 3157, 3285 en 3291, alle kort besproken door T. DEVÉRIA in zijn *Catalogue des Manuscrits Egyptiens*, Parijs 1872, vgl. de bladzijden 131, 132 en 152, en in de *Bibliothèque Nationale* aldaar een exemplaar, welks nummer wij niet weten, maar dat door DEVÉRIA op de geciteerde bladzijden vermeld wordt. Papyrus Louvre 3291 geeft van de Brief van het Ademen een zeer verzorgde tekst en draagt evenals het hier uitgegeven handschrift op het verso een in het demotisch geschreven notitie. De tekst werd uitgegeven door P. J. DE HORRACK, *Oeuvres Diverses*, Parijs 1907, op blz. 110-137. Horsiëse kreeg dus in zijn graf tenminste vijf papyri mede en was aldus behoorlijk voorbereid tegen de gevaren van het leven na de dood. De papyri werden aangebracht op de daarvoor door heilig voorschrift bestemde delen van de mummie, de onze blijktens de demotische notities links van de borst bij de arm.

Zoals de papyrus in het graf tegen de mummie aan lag, vormde hij een rol ter hoogte van 23 cm en van enige centimeters in doorsnede. Wie hem hier opnam vond aan de buitenzijde het demotische registratiemerk van het verso, door ons afgebeeld in fig. 4. Zonder de rol te behoeven om te keren kon hij haar nu afwikkelen, beginnende bij de buiten liggende rechterzijde. Het eerste, wat hij te lezen kreeg, was dan een afschrift van hetzelfde merk, vervolgens de

hiëratistische tekst. Deze tekst strekt zich uit tot in kolom VII, regel 27, waar hij besloten wordt door de in het demotisch geschreven slotformule *p3jff mnk p3j*, „het is ten einde”, in sommige handschriften, als in de Setna, Pap. Caïro 30646, ook voorkomende onder de vorm *sh mnk p3j*, „het is een volledige tekst”, en dan toch wel levendig herinnerende aan de Hermetische *λόγος τέλειος*. Op de hoofdtekst volgt nu de biographie van de overledene, zoals deze in de epigraphie en in de cultische letterkunde van Egypte op een nader te bepalen en niet al te vroeg te plaatsen datum de oudere, door JANSSEN onderzochte ethische biographie komt vervangen of althans aanvullen, een in dit geval zes regels beslaande opsomming van de cultisch relevante feiten uit diens leven. De schrijver, die de lengte van zijn rol blijkbaar op berekening had bepaald, begon bij het schrijven dezer pericope — ten onrechte — bevreesd te worden, dat de door hem afgesneden strook papyrus voor het beëindigen van zijn tekst ontoereikend zou blijken te zijn en voegde dus aan de 31 regels van kolom VII twee verdere toe, die hij naar wij menen niet linieerde. In kolom VIII volgen nu nog twee teksten, gescheiden door de opengelaten regel 18. De eerste behelst een adres aan de dode, waarin de feiten vermeld in de voorgaande kolommen in het kort geresumeerd worden. De tweede een adres van de dode, die hier voor het eerst aan het woord is, aan Osiris, van een soortgelijke inhoud. De liturgische strekking dezer beide aanhangsels ontgaat ons.

Het doet zich betrekkelijk zelden voor, dat wij van een Oudegyptisch geschrift de naam te weten komen. In de epigraphie worden geen titels genoemd, in de handschriften komt de titel aan het begin van de tekst te staan, en dus in de buitenste lagen van de rol, die het eerst afbrokkelen. In papyrus T 32 vernemen wij er niet één maar drie, zodat wij een keus kunnen maken. De demotische notities spreken over *P3-dw3-ijh*, betekende iets als: „Boek van de Aanbidding van de Dode”. Het gebruik van het bepaald lidwoord valt op; wij hebben hier wel te doen met een semi-vulgaire, technische term. In VIII 9 wordt geconstateerd, dat de overledene beschermd wordt door de *š^c.t-n-šnšn*, of: „Brief van het Ademen”. De mummie had de vier Brieven van het Ademen bij zich, in een vorige alinea opgesomd, maar zoals de term hier in de singularis gebezigd wordt moet hij toch betrekking hebben op alleen ons handschrift. Een echte titel kan het niet zijn, het is een soortnaam. Tenslotte wordt den dode in regel I 5 toegezegd, dat zijn naam op aarde zal blijven leven door de kracht van „dit Boek van het Leven tot in Eeuwigheid”. Hier zouden wij de hiëratistische titel van de verhandeling voor ons kunnen hebben. Maar de ervaring, met de eerstgenoemde termen opgedaan, maakt ons wat huiverig van een toeschrijving.

De tekst van de papyrus — de hoofdtekst dus — is ons voor een klein gedeelte van elders bekend. Wij hebben hier zekerlijk niet een verhandeling voor ons, die speciaal ten behoeve van Horsiëse is geredigeerd. De varianten worden gevonden in enige papyri en op een tweetal stèles. Papyrus Wenen 29 is toegankelijk in E. VON BERGMANN's kleine publicatie: *Das Buch vom Durchwandeln der Ewigkeit*, Wenen 1877. De papyrus Berlijn 3044 en een andere in het Vaticaan, het nummer 55 in de *Monumenta Papyracea Aegyptia Bibliothecae Vaticanae* van O. MARUCCHI, Rome 1891, blz. 113, worden door VON BERGMANN geciteerd, maar zijn tot heden onuitgegeven. Daarbij de stèles, het nummer 128a in het Vaticaan, bewerkt door W. WRESZINSKI, *Das Buch vom Durchwandeln der Ewigkeit nach einer Stele im Vatikan*, artikel verschenen in de *Zeitschrift für Aegyptische Sprache und Altertumskunde*, deel XLV, Leipzig 1908-1909, blz. 111, en het nummer 44065 te Caïro, bewerkt door G. DARESSY, *Une Stèle de Hawara*, *Recueil de Travaux Relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Egyptiennes et Assyriennes*, deel XXXVI, Parijs 1914, blz. 73. In al deze afschriften wordt van de tekst slechts het begin gegeven, dat

telkenmale abrupt afgesloten wordt door een slotformule. De lengte varieert. Het langste excerpt geeft nog de Weense papyrus, welks tekst tot aan het einde van de 10de regel van onze kolom II reikt. De varianten zijn dus van aanzienlijk geringer belang dan ons Leidse handschrift, dat blijkens de notitie in VII 27 volledig is. Waar zij echter aanwezig zijn, sluiten zij zich in hun redactie nauw bij dit laatste aan, de papyri op bijna volmaakte wijze, de stèles iets, maar niet veel minder.

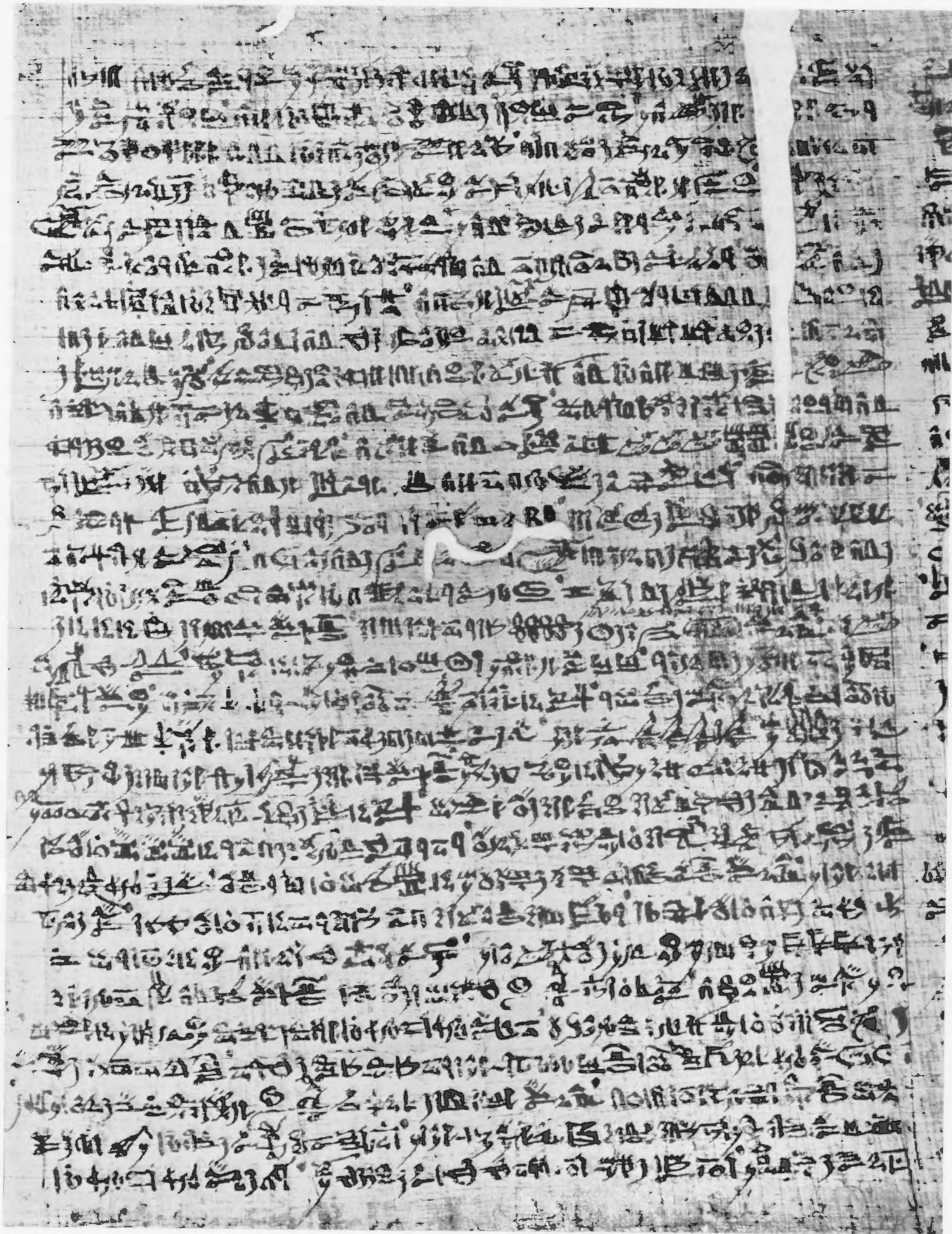
Dit laatste feit, de volmaakte overeenstemming der redacties, nodigt ons uit tot een kleine excursie op het gebied van de theorie. Het is bekend, dat in Egypte de liturgische handschriften de eigenschap hebben, van elkander af te wijken in een mate, die ons moderneren, verwend door zovele eeuwen van tekstkritiek, nauwelijks meer voor te stellen is. Dat kan vooral gezegd worden van de dodenteksten; in dit rijkelijk vertegenwoordigd genre zijn niet twee papyri te noemen, die hetzelfde aantal spreuken bevatten, deze spreuken in dezelfde volgorde geplaatst hebben en haar tekst in dezelfde gestalte weergeven. Het is alsof de schrijvers hebben geput uit een ongearticuleerde en onbegrensde materie, waaruit een ieder nemen kon wat hem voor de gelegenheid bruikbaar leek. Men heeft nu opgemerkt, dat in deze toestand een kentering intreedt naarmate men later komt in de Egyptische geschiedenis. Een zekere uniformiteit begint zich af te tekenen aan het einde van het Nieuwe Rijk en zij heeft in de periode van het Hellenisme nog gewonnen in scherpte. Die uniformiteit is echter niet als zuivere winst te beschouwen, want zij is verkregen door schrapping van oude en betrouwbare lezingen en door canonisatie van een tekst, die dikwijls aantoonbaar inferieur is. Hedendaagse uitgevers zijn dan ook geneigd, zich van de Saïtische en Graeco-Romeinse redacties niets aan te trekken en slechts de tekst der oudere handschriften aan hun publicaties ten grondslag te leggen. De ervaring, die wij met de door ons behandelde, in de laatste eeuwen der Egyptische beschaving neergeschreven liturgische werken hebben opgedaan, en thans weer met papyrus T 32, doet ons tegen deze exclusieve houding protest aantekenen. Ongetwijfeld, de exegese kan niet beter bevorderd worden dan door de studie van oudere en oudste handschriften, maar wat wij daarnaast dringend nodig hebben is, het uitgangspunt voor alle interpretatie, een *textus receptus*. Wanneer een standaardeditie samengesteld zal worden, moet men het materiaal daartoe zoeken in een periode, waarin de teksten naar elkander toegegroeid zijn. De Graeco-Romeinse redactie moge laat zijn, de Masoretische redactie van de Bijbel, waarop alle oudtestamentische studiën zijn gebaseerd, dateert uit een tijd, waarin de Joodse natie als zodanig zelfs niet meer bestond. De Egyptenaren hebben te kampen gehad met een schrift, dat door het gemis aan een homogene orthographie een natuurlijk bolwerk vormde tegen alle pogingen tot unificatie. Maar indien aangetoond kan worden, dat zij desondanks tot een vulgaat zijn kunnen komen, hoe laat ook, dan ware deze toch boven iedere andere redactie verkieslijk.

Over het taaleigen van onze tekst moeten wij kort zijn. Het is het taaleigen, dat typisch is voor alle liturgie uit de Hellenistische periode, een archaïserend Middegyptisch, dat zich vanuit een meer omvangrijk bronnenmateriaal beter zal laten beschrijven, dan vanuit de gegevens van één enkel handschrift. Het wordt in deze tekst in een zeer zuivere vorm gebezigd, maar wij vermochten vulgarismen te ontdekken in de relatiefvorm *i.dj*, I 11, VII 21, ook geschreven *r.dr*, VIII 5, de vorm *ntj* van de genitiefpartikel, I 25, 30; IV 9, 10; VI 27, de passieve constructie met *in*, IV 18, de relativische aanknoping met *ntj iw*, II 17, het gebruik van het bepaald lidwoord III 9, 21, 24; VII 31, de objectspronomen *tw*, VIII 24, 25bis, en *twk*, VIII 3, in plaats van de meer correcte: *wj* en *tw*. Verdere bijzonderheden zijn de uitgang *tw* van het pseudoparticipium, derde persoon mannelijk enkelvoud, I 9, II 19, VIII 9(?), 27, en meervoud, VII 19,

22(?), 28; VIII 11, 16, de orthographie *šd*, V 25, van het werkwoord *šdr*, slapen, vgl. IV 21, 24; V 12, 15; VI 12, en die van het demonstratieve pronom *tjw*, I 5. De taal van de beide aanhangsels wijkt van die van de hoofdtekst weliswaar weinig af, maar is toch iets minder strak gehouden; hier wordt bijvoorbeeld de praepositie *hr* voor de infinitief weggelaten, VII 31 en 32, een wat ruimer gebruik gemaakt van het hulpwerkwoord *iw*, VII 28, 31bis, 32; VIII 5, 14, 16, 17, en een veelvuldig van de imperatief *imj*, geef, VIII 15, 16bis, 17, 28. Opvallend is in onze tekst, als in alle soortgelijke, weer de voorliefde voor wat men noemen kan de „hiëratistische *šdm·f*”, de werkwoordsvorm, waarvan wij niet kunnen zeggen of hij te vertalen is door een praesens, een perfectum, dan wel een futurum, noch ook vermoedelijk de Egyptenaren zelf dit konden.

Wij zeiden reeds, dat de tekst van papyrus T 32 met zorg is geïnterpuncteerd. Men krijgt de indruk, dat hier werkelijk met systeem is gewerkt. De vraag is slechts met welk. De tekst begint met een aanroeping van de overledene, besloten door een punt in regel I 3. Dan volgen tot regel VII 27, het einde van de hoofdtekst, 348 door punten van elkander gescheiden zinnen. De biographie is niet geïnterpuncteerd. De beide aanhangsels beginnen weer met naam en titels van de overledene, op het einde van regel VIII 1 door onachtzaamheid niet, in regel VIII 20 wel door een punt besloten. Het eerste telt, door punten gescheiden, 22 zinnen tot de spreuk van de *imj-wt* in VIII 14, daarna nog 6 andere, het tweede, van VIII 20 tot het einde, 13 zinnen. In tegenstelling tot die van de aanhangsels hebben de zinnen van de hoofdtekst de eigenaardigheid tweeledig te zijn. Men kan hen alle door een caesuur in twee kortere eenheden uiteenleggen, die ieder voor zich een afgeronde, hoewel dikwijls aan de ander aangepaste inhoud hebben. Wat anders kan dat zijn dan de parallelismus membrorum der Hebreeuwse poëzie? Men aarzelt, een zo compacte en zo dorre massa als de tekst dezer kolommen voor poëzie te verklaren, maar wordt hiertoe door de feilloze regelmaat der compositie zo goed als gedwongen. Vooralsnog ontbreekt het vergelijkingsmateriaal; de praehelleense poëzie is door nevelen omhuld, de Egyptische in sterker mate nog dan de Hebreeuwse.

Wat nu de inhoud betreft, hierover ware veel te zeggen. Er zijn in de hoofdtekst 348 zinnen, alle tweeledig, en in ieder zinsdeel wordt mededeling gedaan van een heilige ceremonie, door de dode uitgevoerd of bijgewoond. Niet minder dan 696 handelingen zouden er zijn verricht om Horsiëse het eeuwig leven, voor zoverre dat door het heilig boek kon worden verleend, te doen deelachtig worden. Dat moet een fictie zijn. In het geval van deze man uit priesterlijk geslacht ware het reeds mogelijk, maar de ceremonieën hadden plaats in ver uiteen liggende steden, en een eeuwigheid tot zulke prijs gekocht en voor zo weinigen bereikbaar zou in een godsdienst van enigermate universele intentie niet hanteerbaar zijn. Bedoeling is dus ongetwijfeld, dat het deelnemen aan de zaligmakende handelingen den overledene, ook al heeft hij in werkelijkheid niets met haar uitstaande gehad, op wonderdadige wijze verzekerd wordt. Wij behoeven ons daarover niet verder te bekommeren, voor ons moderns ligt het unieke belang van de tekst in de vermelding van de handelingen zelf. In deze zevenhonderd opgaven hebben wij een inventaris van de allerheiligste mysteriën, die in de grote religieuze centra van Egypte gevierd werden, bijeengebracht door een priesterschap, die gedurende tientallen eeuwen daarover het beheer had gevoerd, en die bij het redigeren van het nieuwe en belangrijke liturgische werk met onmiskkenbare zorg is te werk gegaan. Wij zouden durven zeggen: er is geen Egyptische tekst te noemen, die in zo gèdrongen vorm een zo groot aantal gegevens bevat over de Egyptische godsdienst als de onze. Hier staan inderdaad de geheimste geheimenissen

Kolom II in de oorspronkelijke gestalte.

van Egypte bijeen, schetsmatig aangeduid misschien, maar in een spreiding, die de verhandeling maakt tot een mijn van informatie voor de studie der cultische topographie.

De titel, die wij aan het hier voorliggend artikel hebben gegeven, doet kond van een inzicht in zake de aard van onze tekst, dat zonder enige adstructie door onze lezers niet gedeeld zou worden. De mysteriën waren godsdienstige plechtigheden, gevierd in een aantal steden in Griekenland en, volgens een herhaaldelijk uitgesproken mening der klassieke auteurs, daarheen in het grijs verleden uit Egypte overgebracht door Orpheus. Zij kwamen tot grote bloei en hebben een diepgaande invloed uitgeoefend op de cultus van het wordend Christendom. Van hun verloop is weinig bekend. Religieuze schroom verhinderde de ingewijden, zich in detail over de ceremoniën uit te laten, zodat het heden een schier onmogelijke, hoewel boeiende taak is, haar te reconstrueren. Wij voeren hier nu een citaat aan uit de beroemde ketterhamer van de Cyprische bisschop Epiphanius uit de IVde eeuw onzer jaartelling, het Panarion, waarin de Egyptische steden en de in haar gevierde mysteriën worden opgesomd. Die steden zijn dezelfde, die ook in de papyrus als middelpunt der plechtigheden genoemd worden, en daar men zich evenmin kan indenken, dat de dode de wijding in de mysteriën zou hebben willen missen, als dat de levenden de viering van zulke heilige handelingen als die van Papyrus T 32 onopgemerkt zouden hebben gelaten, ligt de veronderstelling voor de hand, dat de papyrus en Epiphanius hetzelfde beschrijven. De Fide 11 en 12:

„Wat ²⁾ zal ik verder zeggen? Want de tijd zal mij ontbreken, zou ik verhalen ³⁾ over de ontelbare verschillen, die onder de mensen bestaan, zowel in deugd als in boosheid. Zoals in het land der Egyptenaren sommigen, wanneer zij zich wijden aan Kronos, telkenmale bij gelegenheid van hun zondige inwijdingsceremoniën, waaraan het ganse volk dier verdoodden deelneemt, en van hun verdwaasde quasi-heilige vertoningen, waarbij zij lawaai maken en orgieën houden, in het plaatsje Astos (een landelijk centrum in de Prosopitische gouw) misbaar maken ter ere van de god, nadat zij zich met ijzeren halsbanden gebonden hebben en, met wilde haren en gekleed in vuile en bespottelijke gewaden, zich de neusgaten als met ringen hebben doorboord. Dezulken zijn verdorven. En hoevelen zijn er ook bij anderen, zoals zij, die in de Butische gouw of in het stadje Buto zelf Harpocrates voeden, reeds oud van jaren, doch gedurende de feestmaand door de daemon gedwongen de onwerkelijke en uitgelaten riten van Horus te volbrengen! Alle burgers, oude mannen zowel als jonge mensen van dezelfde gezindte en de overige leeftijdsgenoten tot kinderen toe, fungerende als priesters van diezelfde Horus en Harpocrates, gedragen zich zot, dwaas, belachelijk en onbeheerst, het hoofd kaalgeschoren en een ieder op schaamteloze wijze gemerkt met het tegelijkertijd slaafse, vervloekte en kinderachtige teken, en zij geven zich over aan handelingen, die in de ogen dergenen, wien de daemon het verstand gelaten heeft, slechts een onnozel spel zijn. Zij bestrijken eerst hun ogen met brei, tarwemeel en andere rommel, steken daarop hun gelaat in een kokende ketel, en nadat zij aldus, uit ontzetting natuurlijk over hun uiterlijk, de menigte op bedriegelijke wijze in vervoering hebben gebracht, strijken zij met de hand de stof van het gezicht af en geven ervan aan ieder, die erom vraagt, ter bevordering van de gezondheid en tot genezing van ziekten. Indien ik zou komen te spreken over de vrouwen uit Memphis en Heliopolis, die haar orgieën vieren en zich in extase brengen door tamboerijn en fluit, de danseressen en viersters der driejaarlijkse feesten, en zij, die in Bathia en in de gouw van Menuthis haar schaamtegevoel en vrouwelijke waardig-

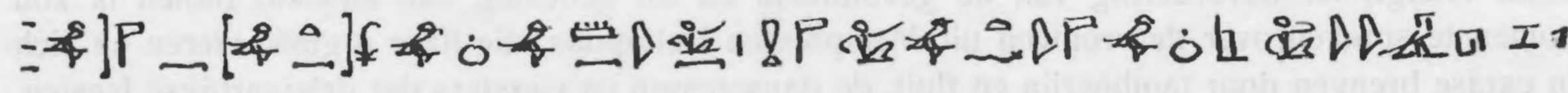
2) Vertaling van de Heren Dr M. H. A. L. H. VAN DER VALK, Weert, en A. KLASSENS.

3) Vgl. Hebreën XI 32.

heid hebben afgelegd, hoeveel woorden zou ik moeten gebruiken, hoe breed zou ik mijn uiteenzetting moeten opzetten, wilde ik het voornoemde, onzegbaar grote aantal in behandeling nemen! Ja, al zou ik mij ook bovenmenselijke moeite getroosten, ik zou er geen volledig overzicht van kunnen geven, daar er immers geschreven staat: „Jonkvrouwen zonder tal”⁴). En dan nog wat er te Saïs, Pelusium, Bubastus, Abydus en in de tempels van Antinoou plaats vindt, en de mysteriën aldaar, wat er geschiedt te Pharbaethus en met de bok in de gouw van Mendes, wat ook te Busiris, zo goed als te Sebennytus en Diospolis, zoals men hier wijdingen viert voor de ezels ten name van Seth, d.w.z. Typhon, ginds weer Tithrambo, de Griekse Hecate, vereert, of zich overgeeft aan Senephtys, Termuthis of Isis! Hoevele van dergelijke plechtigheden zou men kunnen opsommen, welker gedetailleerde behandeling den verteller een aanzienlijke spanne tijds kosten zou! Daarom zal ik, in elk opzicht volkomen toepasselijk, besluiten met de tekst: „Jonkvrouwen zonder tal”. Om dan nog maar te zwijgen van nog talloze andere mysteriën, kettters en scheurmakers, wier leiders bij de Perzen de magiërs zijn en bij de Egyptenaren de zogenaamde profeten, de beheerders van tempels en heiligdommen. Aan het hoofd der Babylonische tovenaars de zogenaamde Gazarenen, wijzen en bezweerders, bij de Indiërs de zogenaamde Euileërs en Brachmanen, bij de Grieken de hiërophanten en tempeldienaren, een menigte Cynici en de leiders van talloze andere filosofen.”

Laten wij de mysteriën voorlopig voor wat zij zijn. Hetgeen wij onzen lezers in dit artikel willen bieden beperkt zich tot een editio princeps van Papyrus T 32. In aansluiting op deze inleiding met de technische details vindt men hier ten eerste een reproductie van het handschrift in lichtdruk, vervaardigd naar opnamen op infrarood-gevoelige platen. Deze opnamen hebben het voordeel, dat zij het zwart der tekens scherper doen uitkomen en de onzuiverheden van de achtergrond, bij papyrus zo bijzonder storend, elimineren. Het aan haar verbonden nadeel, het wegvallen van de rubra, leek ons voor dit handschrift, dat geen belangrijke passages in het rood telt, een te verwaarlozen argument te zijn. Vervolgens bieden wij een transcriptie, ditmaal in autographie, en daarop aansluitend een vertaling, die wij zonder commentaar hebben gelaten. De tekst is zo praegnant, dat welhaast ieder woord, substantief, verbum, ja zelfs praepositie, een mystieke inhoud behelst. Het blote vertalen wordt onder zulke omstandigheden reeds zo goed als ondoenlijk. Een vertaling kan hier niet veel meer zijn dan een caricatuur, en het leveren van commentaar wordt tot een taak, die zulke eisen stelt, dat wij gemeend hebben haar aan latere bewerkers te mogen doorgeven⁵).

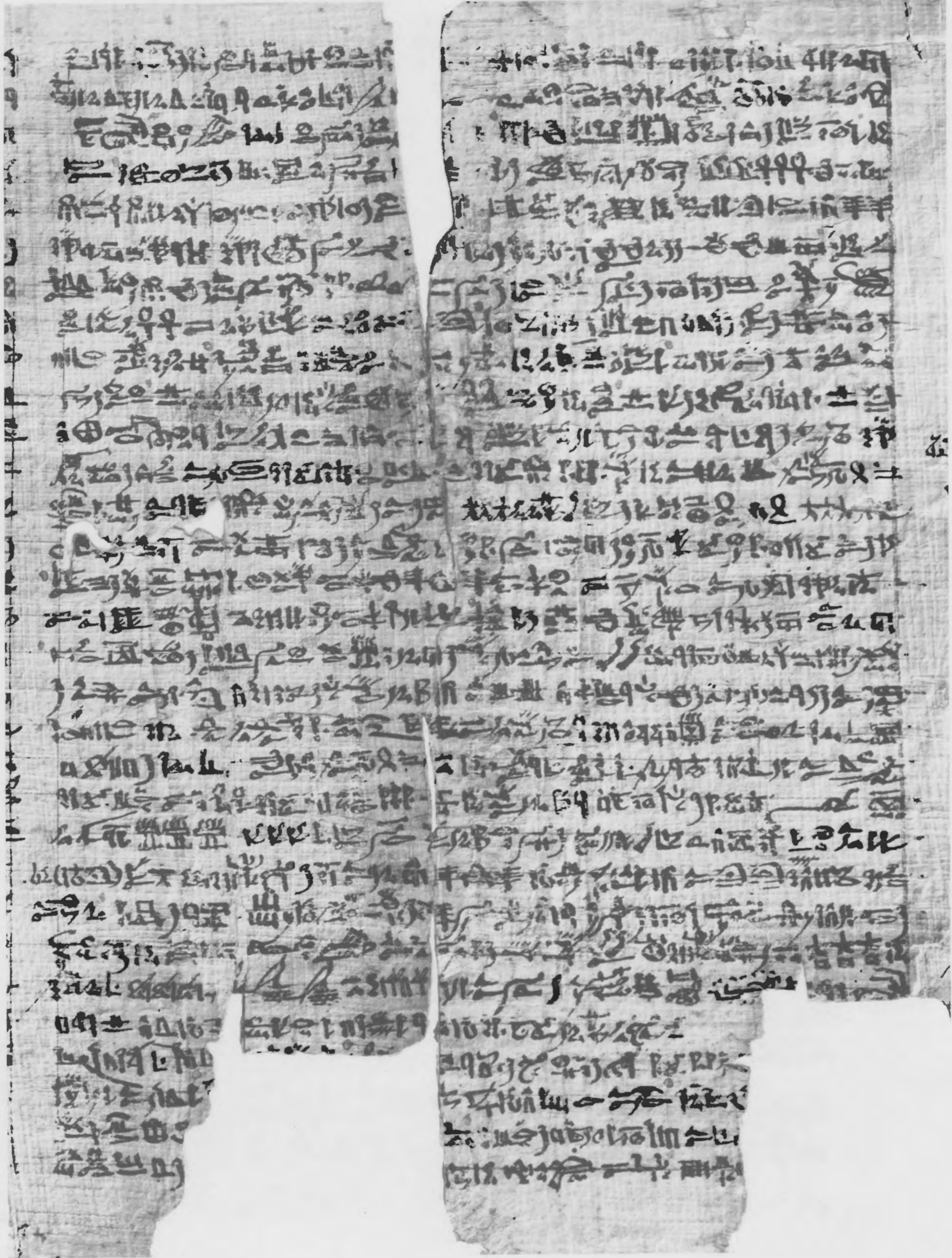
De notitie op de keerzijde luidt: $\text{ⲡⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ}^2$. De notitie op de voorzijde: $\text{ⲡⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ ⲛⲓⲛⲓ}^3$.

4) Vgl. Hooglied 6, 8.
 5) Alvorens de transcriptie op schrift te stellen, mocht ik haar doornemen met Prof. Dr. A. DE BUCK. Wij waren zo fortuinlijk daarbij de assistentie te verkrijgen van een gast, de Heer G. POSENER, Directeur d'Études aan de École des Hautes Études te Parijs. Enige verbeteringen ook van de heren Dr. J. JANSSEN en A. KLASSENS.

10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1. 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

PAP. LEIDEN T 32
Kolom 1

¹O Osiris, godsvader, profeet van Amon-Ra koning der goden, profeet van Chonsoe de bestierder in Thebe, profeet van ²Oebaste woonachtig in Thebe, leider der mysteriën, priester, kenner der spreuken, kenner der gewijde formules, wijlen Horsiese, geboren door wijlen ³Kajkaj!

Uw ziel leeft in de hemel bij Ra * Uw ka is goddelijk onder de goden.

Uw lijk is duurzaam op de begraafplaats bij Osiris * Uw mummie is zalig ⁴onder de levenden.

Uw nalatenschap staat vast op aarde bij Geb * de plaatsvervanger op Uw zetel is onder de levenden.

Uw naam ⁵is gevestigd in de mond der bestaanden * wegens dit boek van het leven tot in eeuwigheid.

Gij gaat uit bij dag en verbindt U met de zonnescijf * haar stralen verlichten ⁶Uw aangezicht.

Uw neusgaten ruiken welriekende geur in Sjoë * Uw neus snuift de noordewind in.

Frisse lucht ⁷doet Uw keel ademen * leven verenigt zich met Uw lichaam.

Gij opent Uw mond om te spreken tot de beide goden * Uw woorden worden geëerbiedigd onder de zaligen.

Gij eet ⁸brood en drinkt bier * Uw majesteit gaat uit als levende ziel.

Uw ogen worden U geopend, Uw oren worden U ontsloten * dat ⁹Gij met hen ziet en hoort.

Dit Uw hart staat vast op zijn plaats * Uw hart is rustig op zijn post.

Uw ingewanden zijn op de hun aangewezen ¹⁰plaats * de goddelijke kinderen beschermen hen.

Uw beide handen grijpen, Uw beide voeten gaan * al Uw leden verrichten hun taak.

Gij strijkt neer in de storm ¹¹en vliegt op in de schaduw * Gij neemt de gestalte aan, die Uw hart begeert.

Gij verheft U tot de hemel en Uw arm wordt niet teruggehouden * Gij daalt af in de necropool ¹²en wordt niet geweerd.

Gij betreedt het pad van de goden der achet * Gij neemt Uw zetel in onder de westelijken.

Gij gaat de hemel rond in het gevolg der ¹³duizendzieligen * Gij omcirkelt de tegenhemel tezamen met de sterren.

Gij gaat in opdracht van de meesters der achet * Gij zijt in het gevolg dergenen, die in de begraafplaats zijn.

¹⁴Gij verenigt U met de eeuwige, wanneer hij bij dag verrijst * met de altijddurende, wanneer hij bij nacht ondergaat ⁶).

Gij begeeft U over deze aarde als ademende ¹⁵mummie * Gij slaat de weg in, die U goeddunkt.

Gij vaart de stroom af naar Busiris, Gij vaart de stroom op naar Abydos * de gewijde gouwen zijn in het bezit van Uw beeld.

¹⁶Gij daalt af in de Nesjmet-bark met de verscheidenen * Uw plaats is gereserveerd in het goddelijke schip.

Gij landt aan de oever van de Busiritische gouw * Gij bereikt ¹⁷de kade van Hapoenebes.

Gij baant U een weg door de hoge poort * Uw ka gaat voorbij aan de verheven deur.

6) Vgl. H. GRAPOW, Religiöse Urkunden, Leipzig 1915-1917, blz. 16, 15; E. A. WALLIS BUDGE. The Greenfield Papyrus, Londen 1912, blz. 24 en pl. 29, 13. (De Buck).

¹⁸Gij beweegt U in vrijheid door de plaats der stilte * Gij begeeft U op weg naar het verblijf der bescherming.

Gij schrijdt breed uit in ¹⁹de hal van Osiris * Gij doorkruist de zaal der waarheidslievenden.

De hovelingen laten U toe tot het aanschouwen van de grote god * de slepers slepen U naar het heerlijk verblijf.

²⁰Gij treedt binnen in het paleis, zonder dat Uw benen worden geremd * Gij dringt door in de tempel ⁷⁾, zonder te worden tegengehouden.

Gij kust Osiris in het grote gouden ²¹vertrek * Chenti-Amentioe in de sarcophaag.

Gij schrijdt voorbij aan de poorten der onderaardse goden * Gij treedt in het gezelschap der rustenden.

²²„Welkom, welkom”, zegt tot U de cherep-neset-priester * de ab-sesj-priester maakt Uw weg vrij.

Uw arm wordt gegrepen door de poortwachters * de opzichters aan het poortgebouw ²³roepen U toe.

Gij gaat heen en weder op het terras van het heilig graf * Gij betreedt de aarde te Alk-hah.

Gij aanbidt de gestorven Onnophris ²⁴in zijn geheime kapel * zijn neus leve in zijn Abydeense gouw.

Gij prijst de grote boomstronk in de buik zijner moeder * het heerlijk hoofd in Per-ir.

Gij treedt ²⁵door de deuren van Wetes-hah * Gij baant Uw wegen door de begraafplaats.

Gij ziet de zalige, uitgestrekt op zijn bed * ²⁶de mummievormige, gelegen op zijn rustbank.

Gij dringt door in de hallen der oude goden * de xxxxx ²⁷[onder de goden van de oertijd].

Aan U trekken voorbij de wachters uit het huis der afrekening ⁸⁾ * de portiers uit het huis van de prins.

²⁸[Leven en macht worden U gegeven in het huis van de] geliefde * reciet der liturgie in het vertrek der geheime [geschriften].

[Gij ontwaakt] verfrist [in het] huis van de ongedeed ontwakende * [Uw lichaam] ²⁹wordt ingewikkeld [in het huis van] de omwikkelde.

Gij bereikt de hal van het grote openhakken der aarde * [Gij neemt Uw plaats in in de poorten der achet].

Gij treedt binnen in de zaal ³⁰[van het huis der weduwe] * Gij betreedt het huis van de god met levende gestalte in vrede.

Gij [ziet de ceremonie van het varen] op aarde * Gij aanschouwt ³¹[de plechtigheid van het tuin]werk.

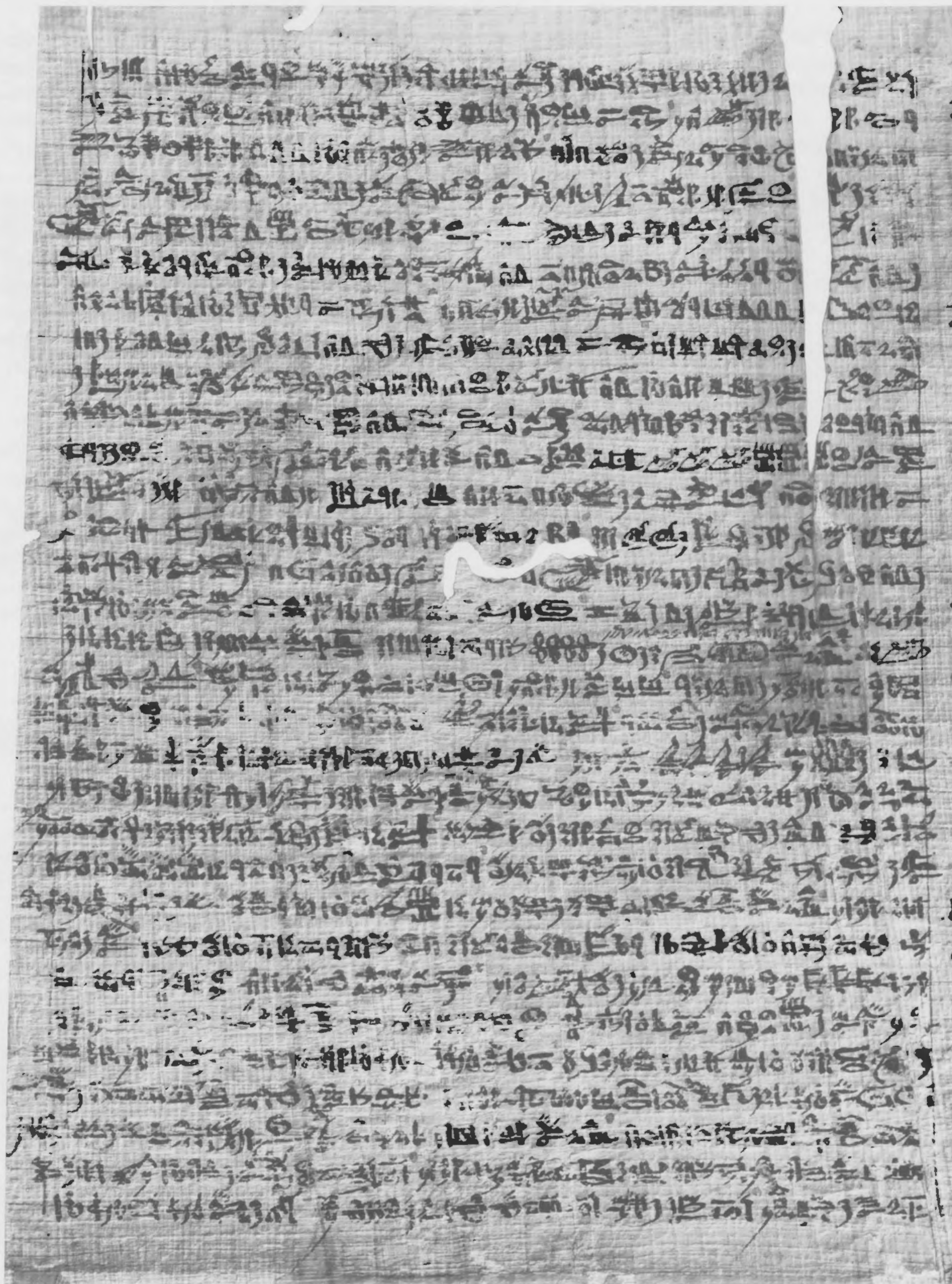
U wordt zalfolie uitgeschonken op de armen [van Medjedti] * [naast de tempel van Neith] in het huis van het asphalt.

II ¹Gij zet U op de takken van de heerlijke isjed-boom ⁹⁾ * Gij geniet van de schaduw van zijn loof.

7) Blijkens de varianten: *hw.t-ntr*.

8) Var.: *hw.t-sip*.

9) De *isjd* is een heden nog niet geïdentificeerde boomsoort, naar het schijnt geen sycomore. Een beroemde *isjd*-boom stond te Heliopolis, het huidige el-Matariejja, waar heden de heilige sycomore aanbeden wordt, waarop de maagd Maria en het kindeke Jezus tijdens de vlucht naar Egypte uitrustten. Beide bomen waren hol, vgl. H. GRAPOW, *Religiöse Urkunden*, Leipzig 1915-1917, blz. 50, 17, enz., J. THENAUD, *Voyage d'Outremer*, ed. CH. SCHEFER, Parijs 1884, blz. 202, en *les Voyages du Seigneur de Villamont*, Lyon 1613,

PAP. LEIDEN T 32
Kolom 2

Gij schrijdt door de middenzaal voor ²Sokar uit * wanneer de god uit zijn schrijn uitgaat.
 U wordt een gewaad gegeven in het vertrek van het eerste feest * reukwerk in de zuilenzaal.
 Uw magie is doeltreffend ³in het huis der boeken * Uw toverkracht verwezenlijkt zich in het huis des levens.

Gij vliegt naar de kapellen der tempels te Busiris * Gij scheert over ⁴de terrassen te Abydos.

Gij treedt binnen in de tempel van Horus en Seth * Gij verslaat Uw vijanden in het huis des overwinnaars.

Gij betreedt het vertrek ⁵van de stier der enneade * hij heiligt U in zijn paleis.

Uw gestalte verheft zich bij de poort van Ptah * Gij gaat als bok ⁶in het huis der bokken.

Gij wandelt door de hal van het geboortehuis van de machtige * Uw hart is verblijd in de tempel der vorstin.

Gij beklimt ⁷de trap van de paviljoenen van het dertigjarig jubileum * Gij leidt Uw ziel naar het poortgebouw.

De deuren van de djatet-spelonk openen zich voor U * ⁸Gij beroert de aarde bij het offer in de tempel van Haphap.

U worden gegeven het product van de voedster in de tempel van Heket * de armen van Menket in de tempel van ⁹de koe.

Gij zit in de ontvangkamer van het huis van de gekiste * bij het college, dat aan het uitsnijden een einde maakt.

Uw noodlot is bloeiend in ¹⁰het huis van Meschent * naast de grote godinnen, die de wandaden tellen.

Gij grijpt het hepet-amulet buiten het gouden huis * Gij landt bij de reine zetel.

¹¹Gij loopt af en aan bij de geheime poorten * Uw ka begeeft zich naar de tempel der grote koe.

Uw lichaam verenigt zich met de heren van het peret-feest * de manschappen van ¹²de hal worden U tot kameraden.

Gij loopt rond in het werkhuis * Uw majesteit dringt door in het huis der rode kroon.

Uw ziel is voldaan in gezelschap ¹³der makkers van de godin xxxxx * Uw mummie verenigt zich met de beide krokodillen.

Hare majesteit looft U in de kapel van Sechmet * Gij roept de machtige aan ¹⁴in de tempel van Oebaste.

Gij verjongt U in het verblijf van de stier van het westen * xxxxx Uw lichaam in het huis der bevruchting.

Gij gaat uit naar het graf van ¹⁵de heilige bark * Uw hart verkoelt zich in het huis der overstroming.

Gij gaat rond de muren der rode woestijn * Gij verricht de ommegang om de temenos van de oerheuvel van ¹⁶Djeme.

Gij ziet de acht oergoden bijeen verzameld * tot bescherming van hun zoon, de koning der goden.

blz. 659. Op beide bomen schreven de pelgrims hun naam, bij de antieke op de bladeren, vgl. Wörterbuch I, blz. 136, 7, bij de middeleeuwse op de stam, vgl. H. BRUGSCH, Reiseberichte aus Aegypten, Leipzig 1855, blz. 48. De vermelding van dit laatste gebruik ook in een, helaas geïnterpoleerde, homilie van de in de VIIde eeuw levende Zacharias, bisschop van Sachaa, over de vlucht naar Egypte, vgl. G. GRAF, Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur, deel I, Vaticaan 1944, blz. 228, 229.

Gij aanschouwt de schepper der wereld op het feest der gezichten, in ¹⁷zijn hol * wiens kop zich daarin bevindt.

Gij richt U vijf keer per dag naar zijn tempel * Uw arm wordt niet van zijn dis geweerd.

Gij gaat uit en in in de dodenstad ¹⁸van Thebe * Uw schreden worden niet van haar begraafplaats afgehouden.

Gij gaat staan op de necropolis op de westoever van Thebe * op die dag van het oversteken van het oerwater.

Gij ziet de bark Oeserhati, ¹⁹opgetuigd met haar toebehoren * de god der goden erin gezeten.

Gij hoort het gejuich van de manschappen van het koninklijk schip * wanneer het water kiest.

²⁰Gij ziet de witte kroon ¹⁰⁾ daarin als loods * de rode kroon ¹¹⁾ als roerganger.

Gij aanschouwt de koning der goden in zijn geheime gestalte * de vader der goden in zijn heilig ²¹uiterlijk.

Gij gaat in vrede temidden der zaligen * onder de hemelingen op het feest der vallei.

Gij staat op Uw benen in de koelte van de wind * als een levend lichaam, hetwelk niet wordt gezien.

²² Gij zit neder in ledigheid met de gewijde zielen * op die dag van het oplossen van het geheim.

Gij ruikt het vettige, wanneer het van de altaren opstijgt * op die dag van het feest van Horus, ²³wreker zijns vaders.

Gij ziet de hiërogrammaat gekleed in zijn windsels * aan de linkerzijde, op die dag van het Mesper-feest.

Gij hoort de stem van de klaagvrouwen en ²⁴de zangeressen in de hof * op de dag van het feest van Amset.

Gij kust de onderaardse goden, wanneer hun zielen op aarde uitgaan * op de dag van het feest van Hapi.

Uw schreden zijn afgepasst aan ²⁵die zijner dienaren en zijner enneade * wanneer hij terugkeert van het feest van Doeamoetef.

Gij verricht de cultische loop in de kapel der Thebaanse dodenstad * Uw schreden ²⁶worden niet geweerd van de gesloten poort.

Gij ziet Osiris, de grote van Djeme * Chenti-Amentioe op het feest van Sokar.

Gij aanschouwt de verhevene van zetel en de Nioe-goden * ²⁷bij het losmaken van de strik, op die dag van het bekleden van Termuthis.

Gij hoort het geluid van de lofprijzingen van profeten en priesters * wanneer zijne majesteit terugkeert uit de vallei.

²⁸Gij verneemt de stem van de jongelingschap van Thebe, dragende het beeld huns vaders * de zonen Uwer zonen bevinden zich onder hen.

Gij trekt over de wegen ²⁹der necropool * voor het idool van Ra uit, op de eerste dag der decade.

Gij aanschouwt Amon in Loexor, wanneer hij overvaart naar Djeme * ten einde te offeren aan de Kem-atef-slang.

10) Seth.

11) Horus. Vgl. Oudheidkundige Mededelingen, Nieuwe Reeks, deel XXI, Leiden 1940, blz. 61, noot 1.

³⁰Gij ontvangt water van hem, tezamen met de voortreffelijke zielen * wanneer hij zijn arm opheft tot zijn vader.

Uw keel wordt bevochtigd met water van xxxxx * Uw dorst wordt ³¹gelest van zijn offerstenen.

Uw ziel leeft van zijn levensadem * Uw neus snuift zijn vettigheid op.

Gij verneemt het geluid van de lofprijzingen van, enz.

(Wordt vervolgd)

B. H. STRICKER

HET GRAPHISCH SYSTEEM VAN DE
MAGISCHE PAPYRUS LONDEN & LEIDEN

I Inleiding

Het grote demotische handschrift met magische tekst, bewaard deels te Londen in het Brits Museum onder het nummer 10070, deels te Leiden in het Rijksmuseum van Oudheden onder het nummer 1383, vormt onder de inheemse Egyptische handschriften uit het heidens tijdperk het jongste. Daterend uit de derde eeuw onzer jaartelling, een eeuw, waarin de Christenen onder de Egyptenaren reeds doende waren de Bijbel in het koptisch te vertalen, is het neergeschreven slechts weinige decennien voor het ogenblik, waarop het edict van Keizer Theodosius tot sluiting der heidense heiligdommen aan de nationale religie in Egypte het einde bereidde. Het behelst in zijn huidige onvolledige staat in negen en twintig kolommen op het recto en drie en dertig andere, kleinere, op het verso, de uitvoerigste tekst tot heden op een oud-Egyptisch document aangetroffen. Papyrus Harris, het is waar, telt honderd dertien beschreven kolommen, en de zo juist door Gardiner uitgegeven Papyrus Wilbour honderd zes en twintig, maar beide handschriften zijn geschreven in het omslachtige hiëratische schrift, dat voor een zelfde inhoud tweemaal zoveel plaats vraagt als het demotisch, en beide dragen een tekst, door vele herhalingen en stereotype formules in feite minder omvangrijk dan zich uit een telling der kolommen laat becijferen.

De Magische Papyrus is opgetekend onder gebruikmaking van een verscheidenheid aan schriftsystemen, die wel als de grootste tot heden in een antiek document vereend aangetroffene kan worden beschouwd. Zoals vele papyri uit late tijd bezigt hij zowel het demotisch als het hiëratisch schrift, maar daarenboven, en dat alles van één zelfde hand, een spoorje hiërogllyphenschrift, het Griekse en een slechts hier voorkomend, van het Griekse afgeleid alphabetisch schrift, en twee geheimschriften. De Magische Papyrus, tenslotte, is van alle latere Egyptische handschriften datgene, dat de belangstelling der hedendaagse onderzoekers het lang-

durigst en het meest intensief tot zich heeft weten te trekken. Hij werd tweemaal uitgegeven, het Leidse fragment in 1839 door C. J. Reuvens en C. Leemans, het Londense fragment in 1892 door J. J. Hess, het geheel door F. L. Griffith en H. Thompson in 1905; het werd tweemaal op zijn woordenschat onderzocht, door Hess in 1892, door Griffith en Thompson in 1909; het werd tweemaal grammatisch geanalyseerd, door H. Brugsch in 1855, door G. Ort-Geuthner in 1936. Daarbij moet men bedenken, dat de ontcijfering van het demotisch vooral dank zij de aanwezigheid van dit handschrift tot werkelijkheid is kunnen worden, en dat de demotische typendruk, voor zover deze heden nog gebezigd wordt, haar vormen ontleent aan de tekens, die in juist dit handschrift worden aangetroffen.

En manuscript, dat zo vele en zo uitsonderlijke hoedanigheden in zich verenigt, is er als het ware toe geroepen, tot onderwerp te strekken aan een wetenschappelijk experiment. Papyrus Londen & Leiden is de laatste schakel van een keten, waarvan de eerste gevormd wordt door de teksten aangebracht op de wanden der pyramiden uit het begin van het dynastieke tijdperk. Tussen hen in ligt het geheel der oud-Egyptische letterkunde, als bewaard in papyri en inscripties, dertig eeuwen van ononderbroken ontwikkeling. Wat gegroeid is in die eeuwen, die opkomst en ondergang der Egyptische beschaving gezien hebben, heeft zijn neerslag gevonden in dit handschrift, en door zijn uitgestrektheid veroorlooft het ons, als geen ander Egyptisch document, ons van deze groei eekenschap te geven. Dat geldt van de ontwikkeling in taal en in theologie, dat geldt in niet mindere mate ook van de ontwikkeling in palaeographie. Men legt de papyrus naast een pyramidetekst. Beide documenten zijn opgetekend in het Egyptisch schrift, het laatste weliswaar in monumentale tekens, maar deze zijn in de oudste tijd van de cursieve weinig afwijkend. Het is opvallend hoe weinig beider systemen op elkander gelijken, men heeft moeite in de pyramide ook maar één der demotische tekens te ontdekken. Men kan niet constateren, dat in het verloop der Egyptische geschiedenis pogingen aangewend zijn tot methodische reorganisatie van het schrift. Vanwaar dan deze gehele verschuiving? Welke zijn haar oorzaken geweest, hoe groot precies is haar bereik?

Wij zullen trachten in het artikel, waarvan wij hier het eerste hoofdstuk neerschrijven, een antwoord op deze vragen te geven en zullen daartoe een systema-

tische analyse doorvoeren van het graphisch systeem van de papyrus. In de volgende hoofdstukken wordt de inventaris opgemaakt van respectievelijk de hiëratische, de demotische en de overige in de papyrus gebruijke tekens. Daarbij zal getracht worden, het verband tussen deze tekens en de oudere hiërogljphen telkenmale uitvoerig en methodisch te omschrijven, een taak, die veel inspanning en veel tijd vergen zal. Is zij eenmaal volbracht en is het schrift teken voor teken geanalyseerd, dan wordt nog een apart hoofdstuk gewijd aan de negatieve gegevens, dus aan het gedeelte der demotische palaeographie, dat in het handschrift ondanks alle uitvoerigheid nog ontbreekt. De voorbereidende werkzaamheden zijn daarmee beëindigd en wij kunnen overgaan op het eigenlijk onderwerp onzer studie, de evolutie in palaeographie en de evolutie in orthographie, die in haar grote lijnen op grond van een vergelijking der tot op dat ogenblik gewonnen gegevens in vermoedelijk twee hoofdstukken geschetst zullen kunnen worden. Het artikel wordt besloten door een lijst van addenda en corrigenda, en door een aantal indices.

De taak, aldus uitgestippeld, is van een zo grote omvang, dat de noodzaak, het artikel binnen afzienbare tijd tot een einde te brengen, ons dwingen zal, onze energie op economische wijze aan te wenden. De drie duizend jaar geschiedenis der Egyptische palaeographie zijn op zeer ongelijke wijze onderzocht, sommige zeer grondig, als die van het Oude Rijk en het Middenrijk, andere nauwelijks of in het geheel niet. Om hier het evenwicht te herstellen en tot een gelijkmatig verdeeld bewijsmateriaal te komen, zal het accent daar gelegd moeten worden, waar dat in het verleden niet gelegen heeft. Het is ons dan ook niet noodzakelijk voorgekomen, voor zowel de hiërogljphiek als het hiëratisch nadere onderzoekingen in te stellen. Voor de hiërogljphiek zijn betrouwbare gegevens bijeengebracht door Gardiner in diens Grammar, door de redacteers van het grote Wörterbuch der Aegyptischen Sprache en door Drioton en Fairman in hun recente studies over respectievelijk het cryptographische en het Ptolemaïsche schriftsysteem, voor het hiëratisch niet minder waardevolle door Möller in zijn Hieratische Palaeographie. Welk ook het tekort moge zijn, dat in de werken dier schrijvers valt aan te vullen, wij laten het bestaan, want een dringender opgawe eist de aandacht voor zich op. Het is het demotisch, waarvoor wij voor studies van grotere omvang in de litteratuur teweergeefs hebben gezocht; het is, in het demotisch, een volde gedeelte van de geschiedenis der Egyptische palaeographie, dat zich aan alle we-

tenschappelijke bemoeiing onttrekt. Wanneer de hand aan de ploeg geslagen zal worden, kan over het terrein, waarop dat geschieden moet, geen twijfel bestaan. Derhalve zullen wij in de volgende hoofdstukken de aandacht geheel op deze laatste phase der Egyptische schriftgeschiedenis concentreren, en wij hopen dit zo consequent vol te houden, dat het artikel het karakter ener aan het demotisch gewijde monographie dragen zal, tot op het oogenblik, waarop wij, in de laatste hoofdstukken, tot de meer universele probleemstelling dezer inleiding zullen kunnen terugkeren.

Dit gezegd zijnde, besluiten wij de inleiding met een opgave van de demotische handschriften, bij het verzamelen der materialen geraadpleegd. Het is ook hier bezwaarlijk geweest, alles zonder onderscheid op te nemen. Er werd een selectie getroffen met dien verstande, dat het onderwerp behandeld zal worden binnen het kader van een aantal, op grond van lengte en spreiding als representatief gekozen handschriften en inschriften. Alfabetisch gerangschikt naar de afkortingen, waaronder zij geciteerd worden, zijn het.

Asg Papyrus Brits Museum 10508. Onuitgegeven, maar ons door de Directie van het Museum welwillend voor de helft in photographie ter inzage gegeven. Wijsheid van een priester Anchsjoesjang. Dertig kolommen en enige fragmenten; van onzekere datum.

Cbg Papyrus Carlsberg I te Kopenhagen, uitgegeven in photographie, transcriptie en vertaling door H. O. Lange en O. Neugebauer, Papyrus Carlsberg I, Kopenhagen 1940, met woordenlijst. Klassiek-Egyptische astronomische verhandeling in het hiëratisch, met vulgair-Egyptisch commentaar in het demotisch. Zes en een halve kolom, ongedateerd.

Cnp Demotische inscriptie op een stèle gevonden te Koom el-Ihsn in de Delta, vandaar overgebracht naar het Museum te Caïro. Uitgegeven in photographie en facsimile door J. Krall, Demotische Lesestücke, deel II, Leipzig 1903, in facsimile, transcriptie en vertaling door W. Spiegelberg, Der Demotische Text der Priesterdekrete von Kanopus und Memphis (Rosettana), Heidelberg 1922, met woordenlijst. Decreet ter ere van koning Ptolemaeus Euergetes I in drie talen, het klassieke Egyptisch in hiërogllyphen ingebitteld, het vulgair-Egyptisch in het demotisch, en het Grieks. Twintig lange regels, daterende uit het jaar 238 voor het begin on-

zer jaartelling.

Ddb Papyrus Bibliothèque Nationale 149, uitgegeven in photographie, facsimile, transcriptie en vertaling door F. Lexa, Das Demotische Totenbuch der Pariser Nationalbibliothek, Leipzig 1910, met woordenlijst. Compilatie uit het Dodenboek met volledige versie van hoofdstuk cxxv. Drie grote kolommen, uit het jaar 63 onzer jaartelling.

Fmr Papyrus Berlijn 6750, uitgegeven in photographie en gedeeltelijke vertaling door W. Spiegelberg, Demotische Papyrus aus den königlichen Museen zu Berlin, Leipzig en Berlin 1902. Osiriaans rituaal uit de Fajoen in tien kolommen. Het manuscript ongedateerd.

Hmf Papyrus Wenen, kunsthistorisches Museum, 27, uitgegeven in photographie door E. von Bergmann, Hieratische und Hieratisch-Demotische Texte der Sammlung Aegyptischer Altertümer des Allerhöchsten Kaiserhauses, Wien 1886, in vertaling door W. Spiegelberg, Ein Bruchstück des Bestattungsrituals der Apisstiere, Zeitschrift für Aegyptische Sprache und Altertumskunde, deel LVI, Leipzig 1920. Handleiding tot het vervaardigen van een mummie. Zeven en een halve kolom op het recto in afwisselend demotisch en hieratisch schrift, hier geciteerd als Hmfr, en vier kolommen op het verso, in het demotisch, hier geciteerd als Hmfv. Het schriftsysteem van het verso verschilt van dat van het recto, echter zo weinig, dat beide met enig tijdsverschil van eenzelfde copist kunnen stammen. Datum onzeker.

Ins 2 Spq Papyrus Insinger te Leiden, uitgegeven in photographie en in facsimile in de Monuments Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide, onder de titel Suten-Xeft, le Livre Royal, Leiden 1899 en 1905; in transcriptie en vertaling door P. A. A. Boeser, Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks, deel III, Leiden 1922, met woordenlijst. Een wijsheidstekst in vijf en dertig kolommen en een aantal fragmenten. Van dezelfde hand Papyrus Spiegelberg te Straatsburg, uitgegeven in photographie, transcriptie en vertaling door W. Spiegelberg, Der Sagenkreis des Königs Petubastis, Leipzig 1910, met woordenlijst. De strijd om de praebende van Amon, in achttien kolommen en vele fragmenten. De handschriften dateren uit de eerste eeuw onzer jaartelling. Voor beide papiri vergelijkte men nog Journal of Egyptian Archae-

ology, deel xvi, Londen 1930, blz. 3-5, met plaat III-VIII.

Krl Papyrus Wenen, Nationalbibliothek, 6521-6609 + 6720, uitgegeven in facsimile door J.J. Krall, Demotische Lesestücke, deel I en II, Wenen 1897 - Leipzig 1903, in transcriptie en vertaling door W. Spiegelberg, Der Sagenkreis des Königs Petubastis, Leipzig 1910. Een woordenlijst van de hand van J.J. Krall in de Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer, Wenen 1897. De strijd om het pantser van koning Inahrow, in een en twintig zwaar beschadigde kolommen en een aantal fragmenten. Het handschrift uit de keizertijd. Photographieën van nieuw ontdekte, onuitgegeven fragmenten werden ons welwillend ter beschikking gesteld door Prof. Dr. W. Till, Wenen.

Mgc De Magische Papyrus Londen & Leiden, uitgegeven in facsimile, transcriptie en vertaling door F. ll. Griffith en H. Thompson, The Demotic Magical Papyrus of London and Leiden, deel I-III, Londen 1904-1909, met woordenlijst. Magische teksten in negen en twintig grote en drie en dertig kleine kolommen, neergeschreven in de schriftsoorten boven vermeld, uit de derde eeuw onzer jaartelling.

Ork Papyrus Bibliothèque Nationale 215 Recto, uitgegeven in photographie, transcriptie en vertaling door W. Spiegelberg, Die sogenannte Demotische Chronik, Leipzig 1914, met woordenlijst. Orakeltekst met commentaar daarop. Vijf kolommen schrift en de rest van een zesde. Ongedateerd, maar naar de inhoud te beoordeelen uit de vierde of derde eeuw voor het begin onzer jaartelling.

Prp Papyrus Brits Museum 10591 Recto, uitgegeven in photographie, transcriptie en vertaling door Sir H. Thompson, A Family Archive from Siut, deel I-II, Oxford 1934, met woordenlijst. Procesprotocol in tien kolommen, daterende uit het jaar 170 voor het begin onzer jaartelling.

Pts Papyrus Rylands III te Manchester, uitgegeven in photographie, facsimile, transcriptie en vertaling door F. ll. Griffith, Catalogue of the Demotic Papyri in the John Rylands Library, deel I-III, Manchester 1909, met woordenlijst. Petitie gericht aan de Perzische stadhouder. Vijf en twintig kolommen schrift, waarvan twee en een half, van dezelfde hand, in het hiëratisch. Te dateren in het laatste decennium van de zesde eeuw voor het begin onzer jaartelling.

Rnd. De papyri Edinburgh 908 en 909, uitgegeven in photographie, transcriptie en vertaling door G. Möller, Die Beiden Totenpapyrus Rhind des Museums zu Edinburgh, Leipzig 1913, met woordenlijst. Dodenteksten, voor zover in het klassieke Egyptisch geredigeerd in het hiëratisch, voor zover in het vulgaire Egyptisch geredigeerd in het demotisch neergeschreven. RndA elf RndB negen kolommen schrift, beide teksten van de hand van de zelfde copist. Uit het jaar 9 voor het begin onzer jaartelling.

Rst Demotische inscriptie op de steen van Rosetta, uitgegeven in photographie door Z. A. Wallis Budge, The Rosetta Stone, Londen 1922, in facimile, transcriptie en vertaling door W. Spiegelberg, Der Demotische Text der Priesterdekrete von Kanopus und Memphis (Rosettana), Heidelberg 1922, met woordenlijst. Decreet ter ere van koning Ptolemaeus Epiphanes. De stele is op gelijke wijze als Cnp drietalig. Twee en dertig lange regels, daterende uit het jaar 196 voor het begin onzer jaartelling.

Los Papyrus Brits Museum 604, uitgegeven in photographie, facsimile, transcriptie en vertaling door F. Ll. Griffith, Stories of the High Priests of Memphis, Oxford 1900. Avonturen van Si-oesire en zijn vader Setne met de Ethiopische tovenaars. Vijf grote kolommen en een halve, en resten van een zevende kolom. Het handschrift daterende uit de eerste eeuw onzer jaartelling.

Spq Zie onder Ins.

Stn Papyrus Cairo 30646, uitgegeven in photographie door W. Spiegelberg, Die Demotischen Denkmäler, deel II, Die Demotischen Papyrus, Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire, Straatsburg 1906-08, in transcriptie en vertaling door F. Ll. Griffith, Stories of the High Priests of Memphis, Oxford 1900. Een woordenlijst in J. J. Hess, Der Demotische Roman von Setne Khaem-wes, Leipzig 1888. Avonturen van Setne Chaëmwese met het toverboek van Thot. Drie grote kolommen en een halve. Ongedateerd.

Tmc Demotische inscriptie op een stele gevonden te Tell el-Maschoeta ten oosten van de Delta, heden in het Museum te Cairo. Uitgegeven in photographie, transcriptie en vertaling door H. Gauthier en H. Lottas, Un Décret Trilingue en l'Honneur de Ptolémée IV, Cairo 1925. Decreet van de Egyptische priesterschap ter ere van Ptolemaeus Philopator, na diens overwinning te Raphia. De stele op gelijke wijze als Cnp en Rst drietalig. Drie en veertig regels tekst, daterende uit

het jaar 217 voor het begin onzer jaartelling.

Trj Papyrus Lourre 3452, uitgegeven in facsimile, transcriptie en vertaling door G. Legrain, Le Livre des Transformations, deel I-II, Parijs 1890, met woordenlijst. Dodenteksten, betrekking hebbende op de zielsverhuizing. Twaalf kolommen van verschillende lengte, uit het jaar 55 voor het begin onzer jaartelling.

Zmt Papyrus Leiden T 384, uitgegeven in facsimile, transcriptie en vertaling door W. Spiegelberg, Der Aegyptische Mythos vom Sonnenauge, Straatsburg 1917, met woordenlijst. Mythe van het zonneoog en desselvs reis door Egypte. Een en twintig kolommen en resten van een twee en twintigste, het handschrift daterende uit de keizertijd.

De gehele documentatie bestaat derhalve uit een en twintig teksten, bij elk ander beslaande ongeveer driehonderd grotere en kleinere kolommen en een aantal fragmenten, geschreven door twintig verschillende handen en daterende uit de periode tussen de zesde eeuw vóór en de derde eeuw na het begin onzer jaartelling.

Ten Vervolge

B. H. Stricker

DE PYTHAGOREÏSCHE LITURGIE

Over het leven van de oudste der Griekse filosofen is ons slechts weinig bekend ¹⁾. Pythagoras werkte in de zesde eeuw voor het begin onzer jaartelling en werd geboren op het eiland Samos in de Aegeïsche zee, als zoon van een graveur van Tyrreense en dus niet zuiver Griekse herkomst, Mnesarchus. Daar zijn familie in welstand verkeerde, genoot hij het voorrecht te worden toevertrouwd aan leermeesters van naam. De traditie, op dit punt wel geflatteerd, noemt Pherecydes, schrijver van een werk over de theogonie, en Thales, de beroemde natuuronderzoeker uit Milete. Bij een verzorgde opvoeding behoorde toen, evenals tegenwoordig, een bezoek aan de landen der oude cultuur. Pherecydes ²⁾ en Thales hadden zelf Egypte bezocht, het zou op hun aandrang geweest zijn, dat ook Pythagoras de reis naar dat land ondernam ³⁾. Na in Egypte enige tijd met studiën te hebben doorgebracht en ook Phoenicië en wellicht meer oostelijk gelegen landen te hebben bereisd, keerde hij terug naar zijn vaderstad, waarin hij zijn medeburgers aantrof, zuchtende onder de dwingelandij van de tyran Polycrates. De reislust, aangewakkerd door zijn zin voor vrijheid, maakte zich spoedig weer van hem meester en ditmaal vertrok hij, om niet weder te keren, naar de Griekse nederzetting Croton in Zuid-Italië, aan de golf van Tarente. Het is daar, dat hij zich de naam vestigde, welks luister door de eeuwen niet verbleken zou.

Hij stichtte een orde, de orde der Pythagoreeërs. Bedoeling was, de leden op te leiden tot godsvrucht, en dit doel werd nagestreefd door intellectuele, morele en fysieke oefening. De orde was weldra zo populair en uit de meest verschillende streken sloten zovelen zich aan, dat zij uitgroeide tot een politiek lichaam van invloed en op een gegeven ogenblik de hoge hand had in het staatkundig leven van de voornaamste steden van Magna Graecia. Maar aan deze voordelige toestand werd een abrupt einde bereid door een teleurgestelde, een zich noemende Cylon, een man van zeker gezag, door Pythagoras te kwader ure als ordelid geweigerd. Een samenzwering werd op touw gezet en toen op een dag de generaals der orde ter vergadering bijeengekomen waren, werd het huis, waarin zij zich bevonden, omsingeld en met de inzittenden verbrand. De berichtgeving is onvast. Het schijnt, dat Pythagoras zelf de dans ontsprongen is en tijdig de wijk heeft kunnen nemen naar het stadje Metapontum, enige honderden kilometers verder oostelijk. Zijn rol was echter uitgespeeld en hij overleed kort daarna. De orde is een eeuw later te gronde gegaan. Aristoxenus, een leerling van Aristoteles, beweerde de laatste Pythagoreeërs te hebben gekend. Doch toen Griekenland en Italië tot macht gekomen waren, het licht der beschaving ook over deze landen was opgegaan en de oude veten waren vergeten, herinnerde men zich het vele goede, dat Pythagoras had gebracht, en werden de gegevens over zijn leven en zijn leer verzameld. Wijsgeren verrezen, die zich wederom naar hem durfden te noemen en zich beijverden, de door hem gepredikte levenswijze in acht te nemen, de Neopythagoreeërs, individuele figuren als Apollonius van Tyana en anderen, die blijkbaar niet langer door een onderlinge band verbonden waren.

1) Op een uitvoerige bibliographie over Pythagoras wees ons Dr. P. C. VAN DER HORST te Doetinchem. Het is: V. CAPPARELLI, *La Sapienza di Pitagora*, deel I, Padua 1941. 2) Volgens Flav. Jos., *Contr. Ap.*, I 14; Theodoret., *In III Reg.* 460/61; *Id.*, *Curat.*, I 12. 3) *Jambl.*, *Vit. Pyth.*, 12.

Het verblijf van Pythagoras in Egypte moet plaats gehad hebben in zijn jonge jaren, toen hij nog aan het begin van zijn carrière stond. De schrijvers twisten over de vraag, in welke jaren precies wij het te dateren hebben. Volgens de zo dadelijk te citeren Antiphon ⁴⁾ was het tijdens de regering van Amasis in Egypte (570-526 v. Chr.) en van Polycrates op Samos (533-522 v. Chr.), dus in de tweede helft van de zesde eeuw. Daarmede klopt de in de vierde eeuw neergeschreven mededeling van Aristoxenus ⁵⁾, dat „Pythagoras, die in Egypte bij de priesters vertoefde, door de veroveraar van het land, Cambyses, gevankelijk naar Babylon werd gevoerd en in de barbaarse mysteriën werd ingewijd.” Geheel anders echter Plinius ⁶⁾, de schrijver van de *Naturalis Historia*; volgens hem was Pythagoras in Egypte ten tijde van de Pharao genaamd Psemetnephrephreo. Ook dit bericht wekt vertrouwen, want een zo uitzonderlijke en elders niet voorkomende naam kan door Plinius niet bedacht zijn, en de Pharao is kennelijk geen andere dan de ons uit de inscripties bekende *Psmtk Nfr-ib-r^c* of Psammetichus II, die veel met de Grieken uitstaande heeft gehad en de zo bekende, met Griekse hulpstroepen uitgeruste expeditie onder Potasimto naar Nubië heeft gestuurd. Maar Psammetichus II regeerde van 593 tot 588 voor het begin onzer jaartelling en het bezoek wordt hier dus een zestig jaar vroeger geplaatst. Een beslissend argument zou de naam kunnen zijn van de leermeester van Pythagoras in Egypte en priester te Heliopolis, die ons door Plutarchus ⁷⁾ in zijn boek over Isis en Osiris wordt gegeven als *Οἰνοφύης*. Helaas wordt de opgave tegengesproken door een andere van de niet zoveel jongere christelijke bisschop Clemens van Alexandrië ⁸⁾, die de priester kent als *Σωγχις*, d.w.z. als de persoon, door Plutarchus ⁹⁾ zelf gehouden voor de leermeester van Solon (639-559 v. Chr.). Onzekerheid heerst dus alom en deze onzekerheid bestond reeds vroeg in de Oudheid. De laatste dergenen, die met getallen komen aandragen, is de filosoof Jamblichus ¹⁰⁾. Deze laat Pythagoras niet minder dan twee en twintig jaar in Egypte vertoeven, wat alle proporties te buiten gaat, doch wellicht een poging is, tweespalt in de chronologie te overbruggen en bronnen te harmoniseren.

Waarmede hield zich Pythagoras in Egypte onledig? De Oudheid is gul met haar informatie, wij persoonlijk zouden het geheim niet gaarne prijsgeven. Het oudste bericht is wel het hier volgende, dat ontleend is aan een werk „Over hen, die in deugd groot geweest zijn”. Schrijver daarvan was Antiphon ¹¹⁾, een figuur, die door sommigen geïdentificeerd wordt met een sofist van die naam uit de vijfde eeuw voor het begin onzer jaartelling. Hij vertelt hoe „Pythagoras, die hoorde van de levenswijze der Egyptische priesters en deze ook zelf wilde beoefenen, de tyran Polycrates uitnodigde, aan zijn vriend en gastheer Amasis, koning van Egypte, te schrijven, hem aan hun opleiding te willen laten deelnemen. Toen hij nu Amasis bezocht, kreeg hij van deze een introductie mede aan de priesters. Hij stelde zich in verbinding met de Heliopolitanen, maar werd door hen doorgestuurd naar de priesters van Memphis, als zijnde de ouderen, hoewel in werkelijkheid de Heliopolitanen die pretentie hebben, en vandaar moest hij om een soortgelijke reden afreizen naar de Diosopolitanen. Daar dezen uit ontzag voor de koning geen voorwendsels durfden aanvoeren en meenden, dat hij door ontberingen afgeschrikt zijn voor-nemen wel zou laten varen, droegen zij hem harde en tegen de Griekse zeden indruisende levensvoorschriften op. Doch hij volhardde daarin met opgewektheid en dwong zozeer hun bewon-

4) Zie noot 11, hieronder. 5) Aristoxen. apud Jambl., *Theol. Arithm.*, 40. Vgl. Id., *Vit. Pyth.*, 19; C.I.G. IV, 6855d. 6) Plin., *Nat. Hist.*, XXXVI 71. 7) Plut., *De Is. et Osir.*, 10. 8) Clem. Alex., *Strom.*, I 15, 69,1. 9) Plut., *De Is. et Osir.*, 10; Id., *Vit. Sol.*, 26. 10) Jambl., *Vit. Pyth.*, 19. 11) Antiph. apud Porph., *Vit. Pyth.*, 7/8.

dering af, dat hem verlof gegeven werd, den goden te offeren en hun dienst waar te nemen, een eer, die naar 's mensen heugenis een vreemde nimmer is te beurt gevallen." Waarbij hij, dit leert ons de romanschrijver Antonius Diogenes¹²⁾ uit de eerste eeuw onzer jaartelling, „de Egyptische taal leerde en drie soorten schrift, het epistolographisch, het hiërogllyphisch en het symbolisch, van welke het eerste de woorden met behulp van nabootsingen, het laatste op allegorische wijze door middel van raadsels weergeeft." Volgens Diogenes Laërtius¹³⁾ „deed Pythagoras drie zilveren drinkbekers vervaardigen en nam hij deze met zich mede naar Egypte, als geschenk aan een ieder der priesters." Uitvoerig en weinigzeggend is Jamblichus¹⁴⁾: „Van dat oogenblik af bezocht hij alle heiligdommen met vlijt en oplettendheid, bewonderd en geliefd door de met hem verkerende priesters en profeten. Hij maakte studie van ieder detail, zonder enig voorschrift¹⁵⁾, enig door kennis vermaard persoon, enig der gevierde mysteriën te verwaarlozen, of ook maar één plaats onbezocht te laten, waar hij verwachten mocht, iets van hogere waarde te zullen vinden. Derhalve bezocht hij alle priesters en verkreeg hij van ieder de kennis, waarover deze beschikte." Clemens Alexandrinus¹⁶⁾ en de christelijke geschiedschrijver Theodoretus¹⁷⁾ van Cyrrihus, uit het begin der vijfde eeuw, willen zelfs weten, dat Pythagoras in Egypte werd besneden.

Het kon niet uitblijven, dat Pythagoras, die les kreeg van de Egyptische priesters, die bij uitstek met de beoefening der wetenschap belast waren, de hiërogrammaten¹⁸⁾, van dezen inzage kreeg in de geheimzinnige geschriften, waarin zij hun wijsheid hadden neergelegd. Volgens Diodorus Siculus¹⁹⁾ had hij langs deze weg het materiaal verkregen voor de *Ἱερὸς Λόγος* die hem door zijn biographen wordt toegeschreven. Valerius Maximus²⁰⁾ spreekt over „*praeteriti aevi sacerdotum commentarios*" en over „*innumerabilium saeculorum observationes*", Lucianus²¹⁾ over de Boeken van Horus en Isis, die hij bestudeerd zou hebben. Eusebius²²⁾ vermeldt, dat hij in Egypte kennis nam van zekere priesterlijke voorspellingen en deze later, in Italië, op eigen naam voordroeg. De hiërogrammaten, wij weten het uit de papyri, maakten vlijtig studie van de inscripties op de tempelwanden en op de stèles, en dat zulke inscripties dus ook onder de belangstelling vielen van Pythagoras, horen wij van Jamblichus²³⁾. Bij de christelijke schrijvers begint zich de invloed van de Joodse Haggada te doen gevoelen. Pythagoras wordt nu in Egypte een adept in de leer van Mozes. Aldus Pseudo-Justinus²⁴⁾ en de Alexandrijn Cyrillus²⁵⁾.

Schier onafzienbaar is de rij dergenen, die zich Pythagoras in Egypte laten bekwamen in de wetenschappen, door hem later in zijn orde gepropageerd en van daaruit, volgens dezelfde auteurs, over de gehele toenmalige Griekse wereld verbreid. De traditie wordt gedragen door beroemde namen der klassieke Oudheid, gaat terug tot het einde der vijfde eeuw voor het begin onzer jaartelling en heeft dus weinig meer dan een eeuw na Pythagoras' dood vorm gekregen. Wij hebben de beschikbare gegevens naar ons vermogen verzameld en systematisch ingedeeld. In deze samenhang bijeengezet, doen zij ons kennen wat uit ieder hunner afzonderlijk niet met duidelijkheid spreekt, het geloof, dat de Griekse cultuur in volle omvang uit Egypte is afgeleid. Ontleend werden derhalve: Van de theologie, de liturgie volgens Apuleius²⁶⁾, Jam-

12) Anton. Diog. apud Porph., Vit. Pyth., 11/12. Vgl. Valer. Maxim., hieronder, noot 20. — 13) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 2. 14) Jambl., Vit. Pyth., 18. 15) *Ἀκουσμα.* 16) Clem. Alex., Strom., I 15, 66,2. 17) Theodoret., Curat., I 15. 18) Jambl., De Myster., I 1. 19) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 98, vgl. 69. 20) Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., VIII 7, Ext. 2. 21) Lucian., Gall., 18. Id., Vitar. Auct., 3. 22) Euseb., Constant. Orat., 9. 23) Jambl., De Myster., I 2. 24) Ps.-Justin., Cohort., 14. 25) Cyrill. Alex., Contr. Julian., I 15, 29; II 47. 26) Apul., Apolog., 56.

blichus²⁷⁾ en Julianus Apostata²⁸⁾, meer in het bijzonder de symboliek volgens Plutarchus²⁹⁾ en Jamblichus³⁰⁾, de leer betreffende de reiniging volgens Isocrates³¹⁾ en Plutarchus³²⁾, de leer betreffende de spijzen volgens Plutarchus³³⁾, de leer betreffende de kleding volgens Herodotus³⁴⁾, Apuleius³⁵⁾ en Philostratus³⁶⁾, en de leer betreffende het offer volgens Isocrates³⁷⁾ en Philostratus³⁸⁾. Van de theologie verder, het gebod tot zwijgzaamheid volgens Hippolytus³⁹⁾, de anthropologie of leer betreffende de mens en diens ziel volgens Herodotus⁴⁰⁾, Diodorus⁴¹⁾, Clemens⁴²⁾, Philostratus⁴³⁾, Zacharias Scholasticus⁴⁴⁾ en Damascius⁴⁵⁾, de theologie in engere zin of leer betreffende God volgens Antiphon⁴⁶⁾, Plutarchus⁴⁷⁾, Pseudo-Justinus⁴⁸⁾, Jamblichus⁴⁹⁾, Ammianus Marcellinus⁵⁰⁾, Cyrillus⁵¹⁾ en Theodoretus⁵²⁾, en de cosmologie of leer betreffende de wereld volgens een anonym schrijver uit de school van Socrates⁵³⁾, Pompeius Trogus⁵⁴⁾, Plutarchus⁵⁵⁾ en Suidas⁵⁶⁾. Van de wetenschap, de filosofie volgens Isocrates⁵⁷⁾, Antonius Diogenes⁵⁸⁾, Lucianus⁵⁹⁾, Clemens⁶⁰⁾, Hippolytus⁶¹⁾ en Jamblichus⁶²⁾, de arithmologie of getallenleer volgens genoemde anonieme schrijver⁶³⁾, Diodorus⁶⁴⁾, Plutarchus⁶⁵⁾, Apuleius⁶⁶⁾, Hippolytus⁶⁷⁾, Porphyrius⁶⁸⁾, Jamblichus⁶⁹⁾ en Damascius⁷⁰⁾, de astrologie of astronomie volgens Strabo⁷¹⁾, Pompeius Trogus⁷²⁾, Origenes⁷³⁾ en Jamblichus⁷⁴⁾, de botanie volgens Plinius⁷⁵⁾, de geometrie volgens Callimachus⁷⁶⁾, de anonieme schrijver⁷⁷⁾, Diodorus⁷⁸⁾, Apuleius⁷⁹⁾, Porphyrius⁸⁰⁾ en Jamblichus⁸¹⁾, en tenslotte de metriek volgens Hippolytus⁸²⁾. Ontleend zonder nadere specificatie werd nog volgens Cicero⁸³⁾, Flavius Josephus⁸⁴⁾, Eusebius⁸⁵⁾, Libanius⁸⁶⁾ en de scholiast op Plato⁸⁷⁾.

De Oudheid heeft over Pythagoras geen bijzonder betrouwbare gegevens bezeten, noch ook heeft zij ons over hem veel bruikbaar nagelaten. Van zijn eigen hand is niets bewaard, van die zijner leerlingen slechts onbeduidende fragmenten. Zijn onderricht was geheim en werd niet gepropageerd, en de door hem gestichte orde werd nog tijdens zijn leven ontbonden. Wie zich inzake het Pythagoreïsme wil oriënteren heeft heden drie bronnen tot zijn beschikking, de biographieën van Diogenes Laërtius, van Porphyrius en van Jamblichus; waarbij te voegen, voor

- 27) Jambl., Vit. Pyth., 151. 28) Julian. Apostat., Orat. VII 236/237. 29) Plut., De Is. et Osir., 10. 30) Jambl., Vit. Pyth., 20, 103. 31) Isocr., Busir., 28. 32) Plut., Quaest. Conviv., VIII 8,2. 33) Plut., Quaest. Conviv., VIII 8,2. 34) Herod., Hist., II 81. 35) Apul., Apolog., 56. 36) Philostr., Vit. Apoll., VIII 7,5. 37) Isocr., Busir., 28. 38) Philostr., Vit. Apoll., VIII 7,4. 39) Hippol., Refut., I 2,18. 40) Herod., Hist., II 123, niet met name. 41) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 98. 42) Clem. Alex., Strom., VI 2, 27,2. 43) Philostr., Vit. Apoll., III 19. 44) Zachar. Scholast., Dial. Ammon., 174. 45) Damasc. apud Suid., Lexic., sub voce Ἱερατικῆ. 46) Antiph. apud Diog. Laërt., Vit. Pyth., 3. 47) Plut., De Is. et Osir., 30. 48) Ps.-Justin., Cohort., 19. 49) Jambl., Vit. Pyth., 19, 151. 50) Ammian. Marcell., Res Gest., XXII 16, 21. 51) Cyrill. Alex., Contr. Julian., I 15; II 47. 52) Theodoret., Curat., I 14. 53) Epistologr. Graec., ed. HERCHER, blz. 628. 54) Pomp. Trog., Epit. Histor. Philipp., XX 4. 55) Plut., De Is. et Osir., 32. 56) Suid., Lexic., sub voce Δογματίζει en Πυθαγόρας Σάμιος. 57) Isocr., Busir., 28. 58) Anton. Diog. apud Porph., Vit. Pyth., 11. 59) Lucian., Gall., 18. 60) Clem. Alex., Strom., I 15, 66,2. 61) Hippol., Refut., VI 21,1 en 3; 22,1; IX 17,2. 62) Jambl., Vit. Pyth., 151; Id., De Myster., I 2. 63) Epistologr. Graec., blz. 628. 64) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 98; X 6. 65) Plut., De Is. et Osir., 10. 66) Apul., Florid., 15. 67) Hippol., Refut., I 2,18; IV 51,1. 68) Porph., Vit. Pyth., 6. 69) Jambl., In Nicom. Arithm. Introd., 14; Id., De Comm. Mathem. Scientia, 21. 70) Damasc., De Prim. Princ., 46. 71) Strab., Geogr., VII 3,5. Vgl. XIV 16. 72) Pomp. Trog., Epit. Histor. Philipp., XX 4. 73) Orig., Contr. Cels., V 21. 74) Jambl., Vit. Pyth., 19, 158. 75) Plin., Nat. Hist., XXV 13. 76) Callim., ed. SCHNEIDER, fragm. 83a; Diod. Sic., Bibl. Hist., X 6. 77) Epistologr. Graec., blz. 628. 78) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 98. 79) Apul., Florid., 15. 80) Porph., Vit. Pyth., 6. 81) Jambl., Vit. Pyth., 19, 158. 82) Hippol., Refut., I 2,18. 83) Cicer., De Finib., V 29,87. 84) Flav. Jos., Contr. Ap., I 14. 85) Euseb., Praep. Evang., X 4. 86) Liban., Epist., 1274. 87) Schol. op De Republ., 600b.

het onderwerp, dat wij in dit artikel behandelen, een anthologie van symbola, bijeengebracht door een onderzoeker uit de vijftiende eeuw, PANDOLFO COLLENUCCIO, wiens bronnen helaas niet onafhankelijk bewaard zijn. De biographieën dateren alle uit de Romeinse keizertijd en gelijken elkander zozeer, dat zij geëxcerpeerd moeten zijn uit een zelfde werk, vermoedelijk een studie van Aristoteles. De Oudheid kende nog andere, die intussen wel even weinig origineel geweest zullen zijn, daar de spaarzame citaten uit deze geschriften in de Griekse letterkunde, bijeengebracht door H. DIELS in zijn boek, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, vijfde uitgave, deel I, Berlijn 1934, blz. 96-105, geen feiten van betekenis behelzen, die ook niet in de drie bewaarde levensbeschrijvingen te vinden zijn. Men begon met het verzamelen van gegevens over Pythagoras en zijn leer eerst, toen de belangstelling voor het nationale Griekse verleden was ontwaakt, na afloop van de Perzische oorlogen, twee eeuwen na het grote failliet in Magna Graecia. Dat was te laat. Ook de ijver en de middelen van een Aristoteles waren toen ontoereikend, te achterhalen wat sedert lang verloren was en een documentatie bijeen te brengen, die de omvang van een bescheiden pamphletje te buiten ging. Zo is de traditie over Pythagoras geworden tot een torso en daardoor tevens tot een caricatuur, waarvan wij in de antieke geschriften de saillante trekken steeds weer in dezelfde gestalte terugvinden. Uit deze traditie willen wij thans gaan putten voor een studie, waarin wij Pythagoras met zijn Egyptische leermeesters denken te confronteren. Wij beginnen met het eenvoudigste, met de liturgie.

De bron van gezag voor de Pythagoreïsche liturgie is Pythagoras. Hij is dat krachtens de goddelijkheid zijner natuur⁸⁸), en hij is dat ongetwijfeld ook als representant van de Egyptische priesterschap. Zijn gezag doet zich gelden bij gebod of bij simpele erkenning. Er wordt namelijk door hem in de liturgie een scheiding aangebracht in die zin, dat hij de private liturgie plaatst tegenover de publieke. De private liturgie is voorwerp van zijn onderricht. Het is een ceremonieel, bestaande uit heilige handelingen, te verrichten door leken en vastgelegd door Pythagoras in een serie dwingende voorschriften, betiteld met de technische term van ἀκούσματα⁸⁹) of σύμβολα. Het draagt een sterk, althans ogenschijnlijk sterk, persoonlijk cachet en zal door ons hier worden beschreven. De publieke liturgie valt buiten Pythagoras' onmiddellijke belangstelling. Wij vernemen uit zijn mond niets over zulke fundamentele begrippen als de heilige persoon, de heilige plaats of de heilige tijd. De publieke liturgie wordt door hem erkend, hij neemt zelfs actief aan haar deel, doch laat haar verder over aan de verantwoordelijkheid der priesters.

Het onderricht van Pythagoras geschiedde mondeling, maar het werd na zijn dood samengevat in een aantal geschriften, door hem zelf mogelijkerwijze reeds geprojecteerd. Het vermaardst was de Ἱερὸς Λόγος. Onder de naam Χρυσᾶ Ἐπη bezitten wij hiervan een kort excerpt⁹⁰), en er bestaan enige citaten uit het origineel, verzameld en onderzocht door A. DELATTE⁹¹). Het was een lang gedicht in hexameter, dat door de ordeleden uit het hoofd geleerd kon worden en een uiteenzetting bevatte van de voornaamste onderwerpen van de Pythagoreïsche leer. Dan was er een trilogie⁹²), bestaande uit de delen Παιδευτικόν, Πολιτικόν en Φυσικόν. Het Παιδευτικόν houden wij voor een werk, gewijd niet aan de opvoedkunde, doch aan de liturgie, het Πολιτικόν bevatte wel richtlijnen voor het bestuur der orde, het Φυσικόν de inzichten over de

88) Vgl. Jambl., Vit. Pyth., 138. 89) Vgl. noot 15, op blz. 74. 90) Uitgegeven door P. C. VAN DER HORST, *Les Vers d'Or Pythagoriciens*, Leiden 1932. 91) A. DELATTE, *Études sur la Littérature Pythagoricienne*, Parijs 1915, blz. 3-79. 92) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 6.

cosmologie. Andere titels ⁹³⁾, een *Μυστικὸς Λόγος, Προγνωστικὰ Βιβλία*, Orphische hymnen, enz., zijn minder goed betuigd en werken over de liturgie uit de pen van zijn leerlingen zijn ons niet onder ogen gekomen. De liturgie in Egypte was toevertrouwd aan de priesters, den Grieken bekend als stolisten, in de inheemse teksten nog niet geïdentificeerd. Zij hadden de beschikking over een tiental boeken, bevattende volgens Clemens Alexandrinus ⁹⁴⁾ τὰ παιδευτικὰ πάντα καὶ μοσχοσφραγιστικὰ καλούμενα, waarin onderwerpen behandeld waren als: de offers, de eerstelingen, de hymnen, de gebeden, de processies en de feesten. Zoals de Pythagoreïsche werken zijn zij in volle omvang te gronde gegaan. De *Ἱερὸς Λόγος*, volgens Diodorus Siculus gelijk wij zagen aan Egypte ontleend, voert in ieder geval een Egyptische titel. Herodotus ⁹⁵⁾ kent niet minder dan drie aldus genaamde Egyptische geschriften en ook onder de Hermetische tractaten ⁹⁶⁾ dragen verscheidene deze naam. In het spraakgebruik van Philo beduidt *Ἱερὸς Λόγος* de Heilige Schrift of ook wel een passage daaruit.

De liturgie is het orgaan, waarmede de mens als enkeling of de staat als gemeenschap zich richt tot zijn goden. De beweegredenen, die hem daartoe leiden, zijn genuanceerd. De liturgie kan bedoeld zijn als dank- en eerbetoon. Pythagoras bespeelt de lier en zingt hymnen „om aan zijn dankbaarheid jegens goden en goede mensen uiting te geven” ⁹⁷⁾. Zij kan worden opgedragen tot delging van zonde, waartoe Pythagoras bijvoorbeeld speciale reinigingsceremoniën had ingesteld ⁹⁸⁾. De liturgie dient tot het verkrijgen van gemeenschap met God, „zij vergoddelijkt op bovenmenselijke wijze” ⁹⁹⁾, zeer duidelijk in Pythagoras' geval, wanneer hij deelneemt aan de mysteriën. Zij heeft dikwijls ook ten doel, van God gunsten te bedingen, zoals het gehele Pythagoreïsche systeem geacht werd, de ordeleden den goden welgevallig te maken ¹⁰⁰⁾. Dat alles biedt weinig nieuws en behoeft geen commentaar, de Egyptische en Joodse parallellen zijn overbekend. Een meer specifieke klank beluisteren wij echter in de volgende twee uitspraken van Pythagoras. Op de vraag, wat het rechtvaardigst is, antwoordt hij: „te offeren” ¹⁰¹⁾, het gebod, kinderen te verwekken, moet volgens hem worden nageleefd, „opdat men ter vervanging van zichzelf den goden een dienaar nalate” ¹⁰²⁾. Het offeren en dus de gehele liturgie is rechtvaardigheid. De Egyptenaar zou zeggen *mꜣ.t* ¹⁰³⁾, de Jood spreekt over de זבחי־צדק „de offers der gerechtigheid” ¹⁰⁴⁾. Rechtvaardigheid voor deze volken is evenwel een cosmisch begrip, de Egyptische ¹⁰⁵⁾ zowel als de Joodse ¹⁰⁶⁾ hogepriester verricht handelingen van cosmisch belang. De ritën op aarde beantwoorden aan de mysteriën des hemels ¹⁰⁷⁾, de cultus, duidelijkerwijze bijvoorbeeld in het banoffer, dient tot instandhouding van de schepping. Wij moeten kinderen verwekken, opdat zij de goden dienen. De goden mogen niet slechts gediend worden, zij moeten gediend worden. De cultus dient tot instandhouding van de schepper zelf, van God. Dat is het grote, onbewust aanvaarde dogma der primitieve religie: de mens is machtiger dan zijn goden, hij regeert hen door middel van zijn toverhandelingen. In het Egyptisch rituaal worden de goden bedreigd ¹⁰⁸⁾. In het Oude

93) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 7; Tzet., Chil., II 891.

94) Clem. Alex., Strom., VI 4, 36,2.

95) Herod., Hist., II 48, 62, 81.

96) Corp. Hermet. III; fragm. Stob. III, vgl. XXIII; A. J. FESTUGIÈRE, La Révélation d'Hermès Trismégiste, Parijs 1944, blz. 139, 342.

97) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 24.

98) Philostr., Vit. Apoll., VI 5.

99) Jambl., Vit. Pyth., 103, 105.

100) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 38.

101) Jambl., Vit. Pyth., 82.

102) Jambl., Vit., Pyth., 83, 86.

103) Vgl. C. J. BLEEKER, De Betekenis van de Egyptische Godin Ma-a-t, Leiden 1929, blz. 77-80.

104) Deut. 33,19; Ps. IV 6, LI 21.

105) Vgl. Oudh. Med., N.R. XXV, Leiden 1944, blz. 67.

106) Flav. Jos., Bell. Jud., IV 324.

107) Cor.

Cosm., 65. Vgl. Jambl., Vit. Pyth., 216, 218.

108) Jambl., De Myster., VI 5 en 7. Vgl. Z.Ä.S. IL, Leipzig 1911, blz. 48-54.

Testament, waar overigens de transcendentie scherp is uitgewerkt, ontmoet men nog dwang-ritten bij gelegenheden als het afsmecken van regen in tijden van droogte¹⁰⁹).

Wij hebben om der wille van de overzichtelijkheid de Pythagoreïsche symbola in drie grote groepen ondergebracht, die betrekking hebben op respectievelijk reinheid en reiniging, offer en gebed, en heiliging des dagelijkschen levens. Tot het verkrijgen van een inzicht in het verband, bestaande tussen deze symbola en de voorschriften der Griekse liturgie in het algemeen, raadpleegden wij de speciaal aan dit onderwerp gewijde wetenschappelijke litteratuur, en wij moesten daarbij telkenmale ervaren, dat het aantal bewijsplaatsen betreffende de symbola vele malen groter is dan wat zich alleen uit de Pythagoreïsche litteratuur laat becijferen. Daar het bekende handboek voor de cultische oudheden van STENGEL sterk verouderd is, kozen wij, voor de cyclus van reinheid en reiniging: T. WÄCHTER, *Reinheitsvorschriften im Griechischen Kult*, Giessen 1910, en S. EITREM, *Opferitus und Voropfer der Griechen und Römer*, Kristiania 1915. Voor die van offer en gebed lazen wij het recente en goed gedocumenteerde artikel „Opfer” van L. ZIEHEN in PAULY'S *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, deel XVIII, Stuttgart 1942, blz. 579-627. De voorschriften aangaande de heiliging van het leven van alle dag bleken zich in hun samenhang nog het best te laten bestuderen uit de commentaren van F. BOEHM, *De Symbolis Pythagoreis*, Berlijn 1905, en CH. JOSSE-RAND, *Les Symboles Pythagoriciens de Collenuccio*, l'Antiquité Classique, deel I, Leuven 1932, blz. 145-171.

De antieke liturgie gaat uit van de gedachte, dat het zijnde kan worden verdeeld in twee categorieën, waarvan de een rein, de ander onrein is. Het onderscheid treft in de eerste plaats de materiële wereld, als bestaande uit mens, dier, plant, stof en uit stof vervaardigd voorwerp, dan ook de immateriële, de wereld van kracht en beweging. Ieder levend wezen, ieder ding, iedere beweging, ja, iedere gedachte is hetzij rein, hetzij onrein. Een derde mogelijkheid is niet gegeven, de beide begrippen begrenzen elkander scherp. Aan dit liturgisch dualisme beantwoordt een theologisch. De wereld, voor zover rein, is het rijk van een god of van een groep goden, de wereld, voor zover onrein, is dat van een andere, aan de eerste tegengestelde god of godengroep. Pythagoras onderscheidt hemelgoden, ook genoemd Olympische goden, enerzijds, chthonische goden anderzijds¹¹⁰). In de Egyptische mythologie zijn het Osiris en Seth, door de klassieke auteurs gewoonlijk Typhon genoemd, die elkander bestrijden. Het Oude Testament behelst een consequent dualistisch systeem van liturgie, maar kent naast Jahwe geen tegengod; de Satan komt als zodanig slechts eenmaal in een zeer late passage voor¹¹¹). Uitgebreide inventarissen waren nodig om de belijders der antieke godsdiensten in de ingewikkelde materie van het rein en het onrein te oriënteren, waarvan vele fragmenten in alle oosterse talen tot heden bewaard zijn gebleven. Nog in de Talmoed zijn twaalf van de drie en zestig tractaten, de gehele Seder Taharoet, aan deze zaken gewijd, en ook voor Pythagoras gold de leer van de ἀγνεία als fundamenteel. Wij onderzoeken hier eerst de toepassing op de materiële wereld en beginnen daartoe met de opsomming van het onrein.

De mens kan van nature of tijdelijk onrein zijn. Van nature onrein zijn voor de Oudheid gewoonlijk de vreemdelingen en de slaven, in Egypte de roodharigen, in Egypte en Judaea beide de onbesnedenen, bij allen de lijken. Men mag van Pythagoras in het heiligdom (tot zelfs) geen luis doden¹¹²). Het is wel geoorloofd te offeren, doch dit is de ene uitzondering. Het vergoten bloed, zelfs het zonder voorbedachte rade vergoten bloed, moet gezoend worden¹¹³).

109) I Kon. 18, 28. Vgl. Mišn. Ta'an., III 8. 110) Porph., Vit. Pyth., 38; Jambl., Vit. Pyth., 109, 122.
111) I Chron. 21, 1. 112) Jambl., Vit. Pyth., 154. 113) Philostr., Vit. Apoll., VI 5; Jambl., Vit. Pyth., 153.

Tijdelijk onrein is de mens in staat van ziekte ¹¹⁴), na geslachtelijk verkeer en na aanraking met onreine wezens of zaken ¹¹⁵). Bijslaap en menstruatie ¹¹⁶) verontreinigen, het is onpassend in het heiligdom te baren ¹¹⁷). Onrein zijn ook alle lichamelijke afscheidingen als faeces en urine, en alle door het lichaam afgestoten delen als nagels en haar. De urine mag niet voor de zon worden geloosd ¹¹⁸), de afgeknipte nagels en haren moeten worden bespuwd ¹¹⁹). — Dat alles is Egyptisch en Joods. Het was bij de Egyptenaren tot zwaarste aller verontreinigingen, een dode niet slechts opzettelijk te beroeren, maar zelfs er een bij toeval te zien ¹²⁰). Voor de voorbereiding van het lijk tot mummie waren uitvoerige reinigingsceremoniën nodig ¹²¹). In de Osiriaanse temenos was alle doodslag tot gruwel ¹²²), ziekte wordt in de medische papyri genezen door reiniging ¹²³). Het verbod, in de tempel met een vrouw te cohabiteren, zegt Herodotus ¹²⁴), of ongewassen van de bijslaap de tempel te betreden, is door de Egyptenaren het eerst geformuleerd. Zo ook zegt de dode ¹²⁵) voor de heilige poortwachter in de dodenstad: „Ik heb geen ontucht gepleegd in het heiligdom van mijn stadgod”. De kraamvrouw blijft in een tekst uit het Middenrijk ¹²⁶) na haar bevalling veertien dagen onrein, de menstruatie is een der gruwelen, opgesomd in het Geographisch Tractaat van het Boek van Cheops ¹²⁷). Een hoofdstuk in het Dodenboek is speciaal geredigeerd om te verhinderen, dat den dode in de necropool zijn gruwel, d.w.z. faeces, te eten of urine te drinken gegeven wordt ¹²⁸). De Egyptenaren verfoeiden alwat uit lichamelijke afscheiding ontstond, wol, dons, haar en nagel ¹²⁹). In het Oude Testament geldt de verontreiniging veroorzaakt door de dood als zwaarste aller ¹³⁰). Niet slechts het lijk, het gehele sterfhuis is onrein ¹³¹), de priester mag zijn overleden bloedverwanten, daarbuiten geen dode beroeren ¹³²), de hogepriester zelfs dezen niet ¹³³). Wat niet ritueel geslacht is, is krenge ¹³⁴); het vergoten bloed doet de aarde zondigen ¹³⁵) en verontreinigt de tempel ¹³⁶). De opvatting over ziekte als onreinheid spreekt uit de verordeningen betreffende de melaatsheid ¹³⁷) en uit de gewoonte, epidemieën met reukwerk te bestrijden ¹³⁸), dezelfde opvatting over de sexualiteit uit het gebod tot onthouding in tijd van heiliging ¹³⁹). De vrouw mag veertig of tachtig dagen na de geboorte niet tot het heilige naderen ¹⁴⁰), de menstruerende is zeven dagen lang onrein ¹⁴¹). De onreinheid van faeces en urine wordt uitdrukkelijk uitgesproken ¹⁴²).

Voor de viervoetige dieren zijn geen duidelijke richtlijnen van Pythagoras bewaard gebleven. De ezel en de wezel waren als ongunstig omen wel onrein ¹⁴³), verder offerde Pythagoras nimmer rammen en lammeren, in tegenstelling tot zijn leerlingen ¹⁴⁴), maar wel jonge zwijnen ¹⁴⁵). Roofvogels mochten niet worden opgekweekt ¹⁴⁶), en in staat van reinheid had men zich te onthouden van „eieren en uit eieren geboren dieren” ¹⁴⁷). Pythagoras at zelden

- 114) Porph., Vit. Pyth., 30, 33. 115) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 33. 116) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 43. 117) Jambl., Vit. Pyth., 153. Vgl. Diog. Laërt., Vit. Pyth., 33. 118) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17. 119) Jambl., Protr., 21,32. 120) Cyrill. Alex., De Adorat. et Cult. in Spirit. et Veritat., I 36. 121) Plut., Sept. Sap. Conv., 16. 122) Vgl. H. JUNKER, Das Götterdekret über das Abaton, Wenen 1913, blz. 22, 31. 123) Bijv. Pap. Edw. Smith, ed. BREASTED, 19,14 en 18. Vgl. Plut., De Is. et Osir., 80. 124) Herod., Hist., II 64. Vgl. Clem. Alex., Strom., I 16, 74,2. 125) Dodenb. CXXV. 126) Pap. Westcar, ed. ERMAN, 11,18/19. 127) Vgl. Oudh. Med., N.R. XXV, Leiden 1944, blz. 74. 128) Dodenb. LIII. 129) Plut., De Is. et Osir., 4, 5. 130) Vgl. Mišn. Kēlim I 4. 131) Numer. 19, 11 en 14. 132) Levit. 21,2. 133) Levit. 21,11. 134) Exod. 22,30. 135) Genes. 4,10. Vgl. Deut. 21,1-9 en Jubil. 21,19. 136) Flav. Jos., Bell. Jud., IV 201; V 10 en 18. 137) Levit. 13,1-59. 138) Numer. 17,11-13. 139) I Sam. 21,5; II Sam. 11,4. 140) Levit. 12,1-8. 141) Levit. 15,19. 142) Ezech. 4,12/13. 143) Vgl. noot 568, 569 en 570 op blz. 95. 144) Jambl., Vit. Pyth., 150. 145) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 20. 146) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17. 147) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 33.

vis ¹⁴⁸) en gebod onthouding van alle heilige soorten, in het bijzonder van de dusgenoemde ἐρυσθῖνος, de μελάνουρος en de τρίγλη, alle gewijd aan de chthonische goden ¹⁴⁹), van de ἀκαλήφη of zeeanemoon ¹⁵⁰) en van de sepia of inktvis ¹⁵¹). — In Egypte onthielden zich de priesters, naar de regels der moschosphragistiek, van alle eenhoevig, geteend en ongehoord vee ¹⁵²), volgens Plutarchus ¹⁵³) ook van schapen, wat in het licht van door WIEDEMANN ¹⁵⁴) bijeengebrachte citaten slechts ten dele geloofwaardig lijkt. Het zwijn hielden de Egyptenaren voor een onrein dier, en indien iemand in het voorbijgaan een zwijn aanraakte, ging hij naar de rivier en dook er met klederen en al in ¹⁵⁵). De wezel werd volgens een opgave vereerd ¹⁵⁶). De priesters aten nimmer vleesetende vogels en gedurende de vastenmaand ook geen eieren ¹⁵⁷). Vis, vooral zeevis, was onrein ¹⁵⁸). De priesters onthielden zich van alle soorten ¹⁵⁹), de leken vermeden althans de heilige ¹⁶⁰). De wetten der Joden veroorloven de nutting ¹⁶¹) van „alwat onder de beesten de klauw verdeelt en de kloof der klauwen in tweeën klieft en herkaut.” Ram ¹⁶²) en lam ¹⁶³) zijn in de Bijbel geliefkoosde offerdieren, het zwijn is taboe. Er bestond te Jeruzalem een verbod, wilde dieren op te kweken ¹⁶⁴). Onder de te mijden vogels worden een twintigtal soorten opgesomd, die zonder uitzondering vleesetend zijn ¹⁶⁵), hetgeen de Talmoed doet formuleren כּל־עוף הדרום „alle grijpend gevogelte” ¹⁶⁶). Eieren waren den hogepriester ontzegd op de dag, voorafgaande aan de Grote Verzoendag, waarop hij vasten moest ¹⁶⁷). Voor vis was het gebod al zeer eenvoudig: rein is wat schubben en vinnen heeft, onrein wat deze mist ¹⁶⁸). Ook „kruipend” gedierte, als bijvoorbeeld de wezel, moet gemeden worden ¹⁶⁹).

Zoals de menselijke, waren natuurlijk ook alle dierlijke producten, als leder en wol, onrein. Pythagoras offerde ongeschoeid ¹⁷⁰) en droeg overigens sandalen van papyrus ¹⁷¹). Hij kleeedde zich zo mogelijk in linnen ¹⁷²) en maakte geen gebruik van wollen beddelakens ¹⁷³). — De Egyptenaren ontdeden zich in de tempel van sandalen vervaardigd van leder ¹⁷⁴) en beschouwden van de twee gebezigde soorten textiel, linnen en wol, het eerste als rein, het tweede als onrein. De priesters droegen slechts een linnen gewaad en sandalen van papyrus, en het was hun niet geoorloofd, andere kledij of ander schoeisel aan te leggen ¹⁷⁵). „Hun afkeer van wol beantwoordde aan de Orphische en Bacchische gebruiken, die eigenlijk Egyptisch en Pythagoreïsch zijn” ¹⁷⁶). Over het schoeisel zijn in de Bijbel geen gegevens te vinden, maar men neemt aan, dat de priester ongeschoeid was. „Trek Uw schoenen uit van Uw voeten, want de plaats, waarop Gij staat, is heilig land”, klinkt het tot Mozes vanuit het brandend braambos ¹⁷⁷). De priester droeg linnen klederen ¹⁷⁸), en wol mocht in de tempel niet binnengevoerd worden ¹⁷⁹).

-
- 148) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 19. 149) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 19; Jambl., Vit. Pyth., 109.
 150) Porph., Vit. Pyth., 45. 151) Collen. 1. 152) Chaerem. apud Porph., De Abstin., IV 7.
 153) Plut., De Is. et Osir., 5; Juvenal., Satyr., XV 11. 154) Vgl. A. WIEDEMANN, Herodots Zweites Buch, Leipzig 1890, blz. 196/97. 155) Herod., Hist., II 47. 156) Plut., De Is. et Osir., 74. 157) Chaerem. apud Porph., De Abstin., IV 7. 158) Plut., De Is. et Osir., 7. 159) Plut., De Is. et Osir., 7, 32.
 160) Herod., Hist., II 77. Oudegyptische bewijspplaatsen in het commentaar van WIEDEMANN. 161) Levit. 11,3. Daaronder vallen volgens Philo, De Spec. leg., IV 109, ook de geteenden. 162) Genes. 22,13.
 163) Exod. 29,38. 164) Flav. Jos., Antiq., XII 146. 165) Levit. 11,13-28. 166) Mišn. Hull. III 6. Vgl. Epist. Arist. 146. 167) Gem. b.Jōm. 18a. 168) Levit. 11,9-12. 169) Levit. 11,29.
 170) Jambl., Vit. Pyth., 85, 105. 171) Philostr., Vit. Apoll., VIII 7,4. 172) Apul., Apolog., 56; Philostr., Vit. Apoll., I 32; VIII 7,4. 173) Jambl., Vit. Pyth., 100, 149. 174) Cyrill. Alex., De Adorat. et Cult. in Spirit. et Veritat., II 64. 175) Herod., Hist., II 37. Met commentaar van WIEDEMANN.
 176) Herod., Hist., II 81. 177) Exod. 3,5; Mišn. Megill. III 8. 178) Exod. 39,27-29. 179) Ezech. 44,17.

Onder de planten trof het taboe de peulvruchten, erwt en lathyrus¹⁸⁰). Pythagoras' afkeer van bonen was spreekwoordelijk: „men moest zich van bonen onthouden als van mensenvlees”¹⁸¹). Een der legenden over zijn dood doet hem in handen zijner vijanden vallen, wanneer hij op de vlucht poogt een bonenveldje te ontlopen¹⁸²). De palm, bij de volken der klassieke Oudheid steeds heilig, mocht vreemd genoeg in een huis niet worden geplant¹⁸³), volgens een laat commentator, omdat deze boom een teken van strijd en onenigheid was¹⁸⁴). Onrein waren alle plantaardige producten, die gegist waren. Wijn was den Pythagoreeërs ontzegd, zij mochten hem althans overdag niet drinken¹⁸⁵), voor het azijnvat gold het voorschrift, het van zich af te wenden¹⁸⁶). Onder de onbezielde stoffen was het metaal ijzer onrein, men moest met ijzer, d.w.z. met een ijzeren werktuig, geen delen des lichaams bewerken¹⁸⁷). Als voorbeeld van een onrein voorwerp vonden wij het zwaard, dat men steeds van zich af gekeerd had te houden¹⁸⁸). — De Egyptische priesters vermeden de meeste peulvruchten¹⁸⁹), en het is van hen, dat Pythagoras, die persoonlijk wel van bonen hield¹⁹⁰), volgens Plutarchus de onreinheid van dit gerecht had leren kennen¹⁹¹). Bonen zaaiden de Egyptische priesters in hun land in het geheel niet, en de bonen, die er waren, aten zij rauw noch gekookt. Zij durfden haar zelfs niet aanzien, menende, dat peulvruchten hen verontreinigden¹⁹²). De palm was de boom der overwinning¹⁹³), hoewel op de reliëfs opvallend zelden afgebeeld, en leverde de takken, waarvan de kransen der rechtvaardigheid werden gevlochten¹⁹⁴). Van de talrijke, ook inheemse gegevens over wijn¹⁹⁵) citeren wij een passage uit het werk van Plutarchus¹⁹⁶): „De te Heliopolis dienst doende priesters brengen generlei wijn in de tempel, daar het onpassend is, des daags, onder het oog van de Heer en Koning, te drinken. De overigen doen dat wel, maar drinken weinig.” Het ijzer droeg de naam „bot van Typhon”¹⁹⁷) en het Egyptische woord ervoor, *bnpj*, wordt geschreven met het determinatief voor slechte zaken¹⁹⁸). „Zwaard” was de bijnaam, door de Egyptenaren gegeven aan de Perzische koning Ochus, toen deze de heilige stier Apis had gedood en met zijn vrienden had opgegeten¹⁹⁹). Juist ook als determinatief voor slechte zaken wordt het een zwaard voorstellende teken in de hiërogliefiek dikwijls gebezigd²⁰⁰). Tijdens de vasten tot voorbereiding op de Grote Verzoendag waren den Jooden hogepriester de bonen ontzegd²⁰¹). Debora sprak recht onder een palm²⁰²), de wanden van de tempel te Jeruzalem waren overdekt met palmmotieven²⁰³) en de loofhut was van palmtakken vervaardigd²⁰⁴). Gedurende de dienstdag was het drinken van wijn aan alle priesters verboden²⁰⁵). Voor het contact met azijn moest men zich in reine toestand hoeden²⁰⁶), en scherpe voorschriften regelden het gebruik van gist bij de broodbereiding²⁰⁷). De Joden kenden cultisch vaatwerk

180) Plut., Aet. Rom., 95. 181) Porph., Vit. Pyth., 43. 182) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 39. Bonen gelijken op schaamdelen, *ibid.* 34; Porph., Vit. Pyth., 44. Dat is ook Egyptische opvatting, vgl. Pap. Lond. Leid., ed. GRIFFITH-THOMPSON, 5,25-29, 27,25-29. 183) Plut., De Is. et Osir., 10. 184) Hippol., Refut., VI 27,4. 185) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 19; Jambl., Vit. Pyth., 107. 186) Jambl., Protr., 21,9. 187) Philostr., Vit. Apoll., VIII 7,6; Collen. 21, 25. 188) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17: *ὀξεῖαν μάχαιραν*. Vgl. *ὀξείδα*, noot 186, hiervoor. 189) Plut., De Is. et Osir., 5. 190) Gell., Noct. Attic., IV 11. 191) Plut., Quaest. Conviv., VIII 8,2. 192) Herod., Hist., II 37. Met commentaar van WIEDEMANN. 193) Apul., Metamorph., XI 4; Evang. Ps.-Matth., 20/21. 194) Apul., Metamorph., XI 24. Vgl. *ibid.*, II 28, XI 10/11 en Pap. Lond. Leid. 10,34, 21,12. 195) Bijv. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 70; Chaerem. apud Porph., De Abstin., IV 6; P.S.B.A. XXXI, Londen 1909, blz. 106. 196) Plut., De Is. et Osir., 6. 197) Plut., De Is. et Osir., 62. 198) Pap. I Chaëmwese, ed. GRIFFITH, 3,17. 199) Plut., De Is. et Osir., 11. 200) Het teken GARDINER T 30, in de latere hiërogliefiek. 201) Gem. b.Jōm. 18a. 202) Richt. 4,5. 203) I Kon. 6,29-35. Vgl. echter Gem. b.Pesah. 111a? 204) Levit. 23,40. 205) Levit. 10,9; Ezech. 44,21. 206) Numer. 6,3. 207) Exod. 23,18. Levit. 2,11, 7,13.

van ijzer vervaardigd ²⁰⁸). Niet geheel bewijzend voor de onreinheid van dit metaal is het bekende verbod, het hoofd van de godgewijde met een mes, de Septuaginta vertaalt: σίδηρος, te scheren ²⁰⁹), noch ook het andere, de stenen van het altaar ermede te bewerken ²¹⁰). Echter specificeert de Talmoed, dat een blote aanraking met ijzer de stenen verontreinigt ²¹¹).

Een soortgelijke, maar tegengestelde lijst laat zich aanleggen voor het rein. De mens, die niet van nature onrein is, noch bezoedeld, is rein. Rein en den goden dierbaar is in het algemeen het kind ²¹²). Na de puberteit oefent het sexuele leven zijn negatieve werking uit en op hogere leeftijd doen dat de ziekten. Onder de dieren zijn de reinen de huisdieren ²¹³), die voor de slacht in aanmerking komen. Onder de planten in de eerste plaats de vruchtbomen, die men niet mocht omhakken of beschadigen ²¹⁴), dan ook de malve, die haar bladeren naar de zon pleegt te richten ²¹⁵), en de ceder, laurier, cypres, eik en mirte, bomen, met welker hout men de goden eren, doch niet het eigen lichaam schoonvegen of de tanden poetsen mocht ²¹⁶). Ook het graan genoot bijzondere consideratie ²¹⁷), en Pythagoras had tot afweer van boze invloeden aan de bovendorpel van zijn huis zeeajuin opgehangen ²¹⁸). — Over de Egyptische en Joodse opvattingen omtrent de slachtdieren komen wij zo dadelijk te spreken. De Egyptenaren beschouwden de kinderen als rein ²¹⁹). De vereerders van Osiris mochten geen vruchtbomen omkappen ²²⁰). Cederhout werd gebruikt tot het vervaardigen van godenschrijnen ²²¹), de laurier was geneeskrachtig ²²²) en aan Isis gewijd ²²³), in de oase van Jupiter-Ammon bevond zich een orakelgevende eik ²²⁴). Volgens Joods inzicht is het kind rein tot aan zijn tiende jaar ²²⁵). De Jood velt in het land des vijands de goede bomen ²²⁶). De ceder was de boom van Jahwe ²²⁷), het cederhout was bestanddeel van cathartische recepten ²²⁸) en diende tot bekleding van de tempel te Jeruzalem ²²⁹). De getrooste inwoners van Zion zijn voor Jezaja: eikenbomen der gerechtigheid ²³⁰).

Over de reine stof is de Pythagoreïsche traditie uitvoerig. Genoemd worden het water, het vuur en het goud. Pythagoras verbood, een steen te werpen in een bron ²³¹). Na een belediging reinigde hij zich met zeewater ²³²), en ook het vergoten bloed deed hij met zeewater uitdelgen ²³³). Daartegenover waarschuwde hij tegen het gebruik van δίψια ὕδατα, wat dat ook betekenen moge ²³⁴). Men mocht het vuur niet met een zwaard oprakelen ²³⁵), en evenmin een zitplaats met een fakkel afwissen ²³⁶). De uitdelging van het vergoten bloed geschiedde, behalve met water, met goud ²³⁷), en een vrouw, die goud op zich droeg, mocht niet worden beslapen ²³⁸). Pythagoras' dijbeen was wonderlijk genoeg niet van vlees, maar van zuiver goud ²³⁹). — De Egyptenaren maakten een onderscheid tussen Nijlwater, dat rein, en zeewater ²⁴⁰), dat onrein geacht werd te zijn. Met het eerste werden in de tempels de reinigingen verricht ²⁴¹), gelijk op

208) Jozua 6,19. 209) Numer. 6,5. 210) Deut. 27,5. 211) Mišn. Midd. III 4. 212) Jambl., Vit. Pyth., 51. 213) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 23. 214) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 23; Porph., Vit. Pyth., 39, enz. 215) Jambl., Protr., 21,38. 216) Jambl., Vit. Pyth., 154. 217) Vgl. hieronder blz. 98. 218) Plin., Nat. Hist., XX 101. 219) Pap. Lond. Leid. 3,11, 10,14, 29,1. 220) Plut., De Is. et Osir., 35. Vgl. Urkund. VI, ed. SCHOTT, blz. 117,11. 221) Vgl. A. LUCAS, Ancient Egyptian Materials and Industries, London 1948, blz. 491-494. 222) Horapoll., Hierogl., II 46. 223) Ovid., Amor., II 13,18. Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 17. 224) Clem. Alex., Protr., II 11,1 (?). 225) Midr. Tanhūm. op Genes. 3,22. 226) II Kon. 3,19,25. Vgl. Deut. 20,19/20. 227) Ps. CIV 16. 228) Levit. 14,4; Numer. 19,6. 229) I Kon. 6,9,18. 230) Jez. 61,3. 231) Collen. 13. 232) Jambl., Vit. Pyth., 178. 233) Jambl., Vit. Pyth., 153. 234) Flav. Jos., Contr. Ap., I 164. 235) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17. 236) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17. 237) Jambl., Vit. Pyth., 153. 238) Jambl., Vit. Pyth., 84. 239) Porph., Vit. Pyth., 28. 240) Plut., De Is. et Osir., 7, 32; Id., Quaest. Conviv., VIII 8,2. 241) Juvenal., Satyr., VI 528/29; Horapoll., Hierogl., I 43; Serv., In Vergil. Aen., II 116. Vgl. Plut., De Is. et Osir., 5.

de reliëfs afgebeeld. Het water gold als levend, *mw rnpj* ²⁴²), het was een doodzonde, in de rivier te steken met een speer ²⁴³). De volgelingen van Osiris moesten er zich voor hoeden, in een bron stenen te werpen ²⁴⁴), Seth en de oryx-antilope, het Typhonische dier, doen dat opzettelijk ²⁴⁵). Ook het vuur was heilig ²⁴⁶) en reinigend ²⁴⁷) en voor de Egyptenaren beziel, een *θηρίον ἔμψυχον* ²⁴⁸). Tot zoening voor de terechtstelling van de moordenaars haars broeders wierp zich koningin Nitocris in een vertrek vol as ²⁴⁹). Goud is „vlees der goden” ²⁵⁰). Het cultisch vaatwerk was van goud ²⁵¹), ja, de gehele naos moest van goud zijn of met bladgoud zijn bedekt ²⁵²); voorbeelden daarvan onder de schatten van Toetanchamon. Met goud reinigde men ²⁵³), de mummie-maskers waren van goud vervaardigd, dat de ontbinding tegenging en de gelaatstrekken conserveerde. In het Oude Testament geschieden de reinigingen met water ²⁵⁴), bij voorkeur met „levend” water ²⁵⁵). Ook zeewater is toegestaan ²⁵⁶): „alwat in de zee is is rein” ²⁵⁷), de synagogen zijn dikwijls aan de oever van de zee gebouwd ²⁵⁸). Het water op het altaar is heilig ²⁵⁹), het volstorten van een bron is een handeling, die men slechts zijn vijanden aandoet ²⁶⁰). Het vuur in de tempel werd ononderbroken brandend gehouden ²⁶¹). Vaatwerk wordt met vuur ontsmet ²⁶²), met de as van de rode koe bereidt men het ontzondigingswater ²⁶³). God verheugt zich in de glans van het goud ²⁶⁴). De naos in Jeruzalem was geheel met goud bekleed ²⁶⁵). Van goud was ook het vaatwerk ²⁶⁶), voor zover het niet van afmetingen was, die tot vervanging door koper noopten ²⁶⁷).

Als onrein voorwerp noemde Pythagoras het zwaard, als rein vermeldt hij twee andere, de weegschaal en de staf. Men mocht niet over de balk van de weegschaal heenstappen ²⁶⁸), of volgens een andere lezing, niet over de bezem ²⁶⁹). Wandelende in de eenzaamheid behoorde men steeds een staf bij zich te voeren ²⁷⁰). — In een Egyptisch droomboek wordt dengene, die zich in de droom op een weegschaal gezeten ziet, een slecht uiteinde voorspeld ²⁷¹). De tovenaer, en in het algemeen de waardigheidsbekleder, voerde een staf ²⁷²); men herinnert zich de beelden uit het Oude Rijk. Een cultische staf werd bewaard in iedere Egyptische tempel ²⁷³). Wie op een bezem zit krijgt volgens de Joden een droom ²⁷⁴). Als pendant van de Egyptische staven hebben wij in het Oude Testament de staf van Aäron, die voor Pharaon in een slang werd verkeerd ²⁷⁵), en later in de woestijn weggelegd werd en tot bloei kwam ²⁷⁶). Maar ook in Judaea behoorde de staf tot de uitrusting van iedere notabele ²⁷⁷).

De leer van het rein en het onrein is gecompliceerd, en men kan in haar tenminste twee, los van elkander staande, kleinere leerstukken onderscheiden, de een betrekking hebbende op de vergankelijkheid der (organische) materie, de ander op het zelfbehoud van de mens. Onrein is alle

242) Wörterbuch II, blz. 51,6. 243) Herod., Hist., II 111; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 59. 244) Plut., De Is. et Osir., 35. Vgl. II Kon. 3, 25. 245) Horapoll., Hierogl., I 49; Urkund. VI, blz. 117, 9. 246) Aelian., De Natur. Animal., X 24; Porph., De Abstin., IV 9. 247) Apul., Metamorph., XI 16; Horapoll., Hierogl., I 43. 248) Herod., Hist., III 16. 249) Herod., Hist., II 100. 250) Wörterbuch II, blz. 238,9/10. 251) Herod., Hist., II 151. 252) Herod., Hist., II 63; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 15; Lucian., Imagin., 11. 253) Wörterbuch IV, blz. 67,2. 254) Ps. XXVI 6; Jubil. 21,16. 255) Levit. 14,5, enz. 256) Epist. Arist. 305. 257) Mišn. Kēlim XVII 13. 258) Flav. Jos., Bell. Jud., XIV 258. Vgl. hierboven, noot 256. 259) Phil. Jud., De Ebriet., 131. 260) II Kon. 3,19,25. 261) Levit. 6,6; Flav. Jos., Bell. Jud., II 425. 262) Numer. 31,23. 263) Numer. 19,1-22. 264) Flav. Jos., Antiq., III 187. 265) I Kon. 6,20. 266) I Kon. 7,50. 267) I Kon. 7,38. 268) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17. 269) Plut., Quaest. Conviv., VIII 7,1; Id., Aet. Rom., 112. Vgl. Hippol., Refut., VI 27,4. 270) Collen. 22. 271) Pap. Carlsberg XIII, ed. VOLTEN, b 2,1. 272) Pap. Zauberspr. für Mutt. und Kind, ed. ERMAN, 6,8; Wörterbuch II, blz. 178,3. 273) Artapan. apud Euseb., Praep. Evang., IX 27,32. 274) Tōs. Šabb. VI 7. 275) Exod. 7,10-12. 276) Numer. 17,16-26. 277) Genes. 38,18; Ps. XXIII 4.

rotting, het lichaam van mens, dier en plant, wanneer dezen met het intreden van de dood in ontbinding overgaan, dus niet de mummie en niet het hout. Onrein zijn de delen des lichaams, waaruit het leven geweken is, nagels, haar en huid, het gestolde bloed, urine en faeces, gegiste dranken. Onrein verder zijn vijanden, vreemdelingen en ongelovigen, verscheurende dieren en roofvogels, de zee en haar fauna. De onreinheid van de sexualiteit is minder begrijpelijk. Rein is in principe het door het leven in stand gehouden lichaam, het levend lichaamsdeel als het stromend bloed, dat bij Grieken, Egyptenaren²⁷⁸⁾ en Joden²⁷⁹⁾ zelfs als sterk reinigingsmiddel gold, de graankorrel met haar substituut het meel of het vruchtensap, en tevens de volks- en geloofsgenoot, het huisdier, de cultuurplant en het cultisch voorwerp. Maar bovenal: het water, het vuur en het goud, en wij zouden daaraan kunnen toevoegen: het natron²⁸⁰⁾, het zout²⁸¹⁾, enz. Dat zijn de stoffen, die fysisch of chemisch reinigen en conserveren. Het vuur verteert de smetstof en conserveert door uitdroging, maar het vernietigt tevens en kan daarom bij voorwerpen, die het contact ermee niet verdragen, vervangen worden door as of rook, die natuurlijk van reine uitgangsstoffen afkomstig moeten zijn²⁸²⁾ en bij substitutie dezelfde reiniging bewerkstelligen. Het goud, gehouden voor gematerialiseerd vuur of gematerialiseerd licht²⁸³⁾, gaat geen chemische bindingen aan en gedraagt zich aldus op een wijze, die den oningewijde gemakkelijk als reinigend kan voorkomen. Aldus gevalt het, dat de reine stoffen een belangrijke rol spelen in de cathartiek, terwijl de onreine vooral bekend zijn uit de spijswetten.

Ietwat problematisch in het systeem is de positie der wezens en voorwerpen, die als heilig worden aangeduid. Heilig, *ἅγιος*, zijn voor Pythagoras met name de witte haan²⁸⁴⁾, enige vissoorten²⁸⁵⁾ als de melanurus en de erythinus²⁸⁶⁾, de plant malve²⁸⁷⁾, en de lijst was daarmee zekerlijk bij lange na nog niet uitgeput. Wij veronderstellen, dat van deze dieren en planten de haan, die heilig was aan de maan, en de malve, die dit was aan de zon, als rein werden beschouwd, de melanurus en de erythinus, die heilig waren aan de chthonische goden, als onrein. Pythagoras gebiedt nu, dat men zich onthoude van alle heilig voedsel, daar dit geëerbiedigd moet worden²⁸⁸⁾. Daarmede gebiedt hij meer, dan men uit de leer van het rein en het onrein afleiden kan. Het is begrijpelijk, dat men de onreine vissoorten mijden moest, waarom echter haan en malve gespaard, waar het nauwelijks minder heilige graan, zij het onder veel plichtplegingen, genuttigd mag worden? De leer van het rein en het onrein schijnt hier door een andere, betrekking hebbende op de heiligheid, te worden doorkruist. Het enige, wat wij voorlopig zeggen kunnen, is dat Pythagoras ook dit inzicht aan zijn voorgangers heeft ontleend. De Egyptenaren verbieden het nuttigen der heilige diersoorten²⁸⁹⁾, bij de Joden staat op het eten van bloed²⁹⁰⁾ of het aanraken van de heilige ark²⁹¹⁾ de doodstraf. Een verzachtende en paradoxale formule uit later tijd leert, dat de Heilige Schrift bij aanraking de handen ontreinigt²⁹²⁾.

Wenden wij ons vervolgens tot de immateriële wereld. Immaterieel is de beweging. Er zijn reine en reinigende bewegingen, als het stijgen en het rondwentelen, onreine als het vallen en het in tegengestelde richting rondwentelen. Men bestijgt bij het offer de treden van het

278) Plin., Nat. Hist., XXVI 8. 279) Exod. 29,21; Levit. 14 6/7; II Chron. 29,24. 280) Wörterbuch III, blz. 162,12; Jerem. 2,22. 281) II Kon. 2,21. 282) Jubil. 21,12. 283) Wörterbuch II, blz. 239,8-10. 284) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 34. 285) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 34. 286) Jambl., Vit. Pyth., 109. 287) Aelian., Var. Hist., IV 17. 288) Jambl., Vit. Pyth., 106. 289) Herod., Hist., II 77; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 84; Chaerem. apud Porph., De Abstin., IV 7; Flav. Jos., Contr. Ap., I 239, 249; Origen., Contr. Cels., I 52; Dodonb. CXXV 13; Urkund. VI, blz. 23,1,7. 290) Levit. 7,27; I Sam. 14,33. 291) II Sam. 6,6/7. Vgl. Exod. 29,37; Levit. 6,20. 292) Mišn. Jadaj. IV 6.

altaar, tijdens het feest die van de oerheuvel, de koning beklimt zijn troon, de geofferde stier richt de blik hemelwaarts ²⁹³). De ommegang wordt verricht om datgene, wat men in cosmisch, dus goddelijk verband brengen wil, als bijvoorbeeld om het slachtoffer op het altaar, in nabootsing van sterren en planeten, die dagelijks in ononderbroken regelmaat de aarde omcirkelen. De krans is zulk een ommegang in gematerialiseerde vorm. Immaterieel is ook een groep verschijnselen, met de zintuigen waar te nemen, maar, althans volgens antieke theorie, niet beheerst door de wetten, waaraan de materie gehoorzaamt. Overeenkomstig het aantal onzer organen kunnen wij van deze verschijnselen vijf tegengestelde paren opmaken. Het oog onderscheidt tussen licht en duisternis, het oor tussen muziek en lawaai, de neus tussen welriekende geur en stank, de tong tussen aangename en onaangename smaak, de huid tussen warmte en koude. Licht, muziek, welriekende geur, aangename smaak en warmte zijn daaronder de reine, duisternis, lawaai, stank, onaangename smaak en koude de onreine vormen. Het onderscheid in appreciatie tussen warm en koud stond Pythagoras helder voor ²⁹⁴), maar wij weten niet of dit reeds met Egyptenaren en Joden het geval was, en vonden daarover geen duidelijke gegevens in de liturgie.

De bestijging en de ommegang worden in de bestaande Pythagoreïsche voorschriften niet vermeld ²⁹⁵), maar van de krans wordt gezegd, dat deze niet uitgeplukt mocht worden ²⁹⁶). — De ommegang in Egypte ²⁹⁷) werd verricht om de god, de heilige persoon, het heilige dier, de mummie en het offer ²⁹⁸), en kon in danspas worden uitgevoerd ²⁹⁹). De krans is reeds in het Dodenboek het teken van rechtvaardigheid en overwinning ³⁰⁰), het is Typhon, die de zonde begaat hem uit te plukken ³⁰¹). De goden leggen hun kransen af wanneer Typhon overwint ³⁰²) en zij bekransen zich wanneer hij verslagen wordt ³⁰³). Amasis biedt koning Patarmis een krans aan op diens verjaardag ³⁰⁴), de Ethiopiërs leggen hun kransen neer bij de dood van Memnon ³⁰⁵), Ptolemaeus Philopator krijgt kransen aangeboden na zijn overwinning te Raphia ³⁰⁶) en telkenjare bekransen de priesters de Oririsreliquie te Philae ³⁰⁷). In de Osiristempel in Rome hingen vele kransen ³⁰⁸), zekerlijk daar gelaten door de offeraars ³⁰⁹), de offerstier werd reeds in het Nieuwe Rijk bekranst ³¹⁰). Ook de Joden verrichten de ommegang om het offer op het altaar, schrijdende ³¹¹) of dansende ³¹²), en de stad Jericho is aan Jahwe gewijd en tot brandoffer bestemd, nadat men er zevenmaal omheen getrokken is ³¹³). De hogepriester bij bepaalde gelegenheden ³¹⁴), de bruidegom ³¹⁵), de Joden allen op het Loofhuttenfeest ³¹⁶) en de offerstier ³¹⁷) zijn bekranst. Men offert Jahwe kransen ³¹⁸), de tempel te Jeruzalem hing van kransen vol ³¹⁹).

Onder de zinbekorende ceremoniën zijn het bekendst de lychnapsie, de muziek en de bewieroking. Het was den Pythagoreërs verboden, een lamp achter het hoofd te hangen ³²⁰),

293) Vgl. ook Tōs. Berak. III 17. 294) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 27/28. 295) Vgl. misschien Plut., Vit. Num., 14. 296) Porph., Vit. Pyth., 42. 297) Wörterbuch I, blz. 545,12. 298) Achill. Tat., Leuc., III 15. 299) Plato, Leges, VII 799a. 300) Dodenb. XIX. 301) Urkund. VI, blz. 133, 21. 302) Hellan. Lesb. apud Athen., Deipnosoph., XV 25. 303) Pap. Chester Beatty I, ed. GARDINER, Ro. 16,6/7. 304) Hellan. Lesb. apud Athen., Deipnosoph., XV 25. Vgl. Apul., Metamorph., XI 24. 305) Demetr. apud Athen., Deipnosoph., XV 25. 306) Stèle van Tell el-Maschoeta, ed. GAUTHIER en SOTTAS, 17, 36. 307) Plut., De Is. et Osir., 20. 308) Apul., Metamorph., XI 17, 27. 309) Inscr. Rosett., dem. 29/30; Inscr. Tell el-Maschoeta, 16, 27, 37. 310) Vgl. N. M. DAVIES, Ancient Egyptian Paintings, deel II, Chicago 1936, pl. 59; Herod., Hist., II 45. 311) Ps. XXVI 6. 312) Exod. 32, 19; II Sam. 6, 14. 313) Jozua 6,3. 314) Zach. 6,11,14; Epist. Arist. 320; Tacit., Histor., 5,5; Testam. XII Patriarch. 3,8. Vgl. Apul., Metamorph., XI 6. 315) Hoogl. 3,11; Mišn. Sōt. IX 14. 316) Jubil. 16,30. 317) Mišn. Bikkūr. III 3. 318) Flav. Jos., Bell. Jud., I 357; Id., Antiq., XIV 488. 319) I Maccab. 1,22. 320) Collen. 15.

een lamp tegen de wand te plaatsen ³²¹) of zich naast een lamp te spiegelen ³²²), en over Pythagoreïsche aangelegenheden mochten zij zonder licht niet spreken ³²³). De goden eerde men door lierspel en gezang ³²⁴), en de muziek gold als een beproefd middel tot genezing, reiniging zoals Pythagoras het noemt, van psychische kwalen ³²⁵). Men behoorde de lier dan ook niet met ongewassen handen aan te raken ³²⁶). De wierook, *λίβανος*, verder myrrhe en *μυρρίνη* of mirtehout werd in de cultus gebruikt om de goden vriendelijk te stemmen ³²⁷), tevens tot waarzeggerij ³²⁸). — De drie ceremoniën zijn onderdelen van de Egyptische liturgie, die op bijna geen reliëf ontbreken. De lychnapsie werd in de heiligdommen bewerkstelligd met eeuwigdurende lampen ³²⁹), tijdens de feesten met algehele illuminatie ³³⁰). Bij de doden plaatste men een kaars ³³¹). Een curieus epitheton, dat in de latere teksten ³³²) goden en mensen toegevoegd wordt, luidt: „vóór wie het licht is en achter wie de duisternis.” De lier was een uitvinding van de god Thot, die het klankbord van een schildpad en de snaren van de pezen van Typhon had vervaardigd ³³³). Typhon wordt door het geluid van het sistrum verjaagd ³³⁴). Men offerde de zon op de middag myrrhe ³³⁵), uit myrrhe bestond ook het ei van de phoenix ³³⁶). Vuur van pijnboom- en cederhout is inspirerend tot profetie ³³⁷). Voor de naos te Jeruzalem brandde een eeuwigdurende lamp ³³⁸), tijdens het Loofhuttenfeest was de gehele tempel verlicht ³³⁹). Bij het cosmisch kleed van de hogepriester brandde, wanneer het niet gedragen werd, gedurig een kaars ³⁴⁰). Bij de dood van de bruidegom stiet men de lichten om ³⁴¹). De leden van de Joodse secten der Essenen en Therapeuten spreken voor zonsopgang niet over ernstige aangelegenheden ³⁴²). Het harpspel inspireert tot profetie ³⁴³). David speelde op de cithar voor Jahwe ³⁴⁴) en voor de geestesranke Saul, „zodat de boze geest van hem week” ³⁴⁵). Men offerde Jahwe wierook en myrrhe ³⁴⁶), en het is onder bescherming van de wierook, dat de hogepriester op de Grote Verzoendag het bestaan kon, de naos te betreden ³⁴⁷). Het mirtehout behoorde tot de geoorloofde bestanddelen van het offervuur ³⁴⁸).

Het is zelden, dat men in de antieke literatuur vermelding vindt van liturgische handelingen, strekkende tot prikkeling van de smaakzin. Wij zouden ons niet verwonderen, indien de recepten van Pythagoras behoren tot het meest nadrukkelijke van wat hiertoe ter illustratie kan worden aangevoerd. Zij komen slechts in een der drie biographiën voor, in die van Porphyrius ³⁴⁹), maar zijn zeer gedetailleerd en maken een zo archaische indruk, dat aan hun echtheid niet behoeft te worden getwijfeld. „Meestentijds voorzag zich Pythagoras, wanneer hij de allerheiligste vertrekken der goden wilde betreden en daar enige tijd verblijven, van hongerwerende en dorststillende spijzen. De hongerwerende bereidde hij uit papaverzaad, sesam, schil van zeeajuin, zorgvuldig gewassen en van haar sap ontdaan, narcissenbloesems, malvebladeren, gerstegrutten, gerst en kekers, alles in gelijk gewicht fijn gestampt en gedrenkt

- 321) Collen. 31. 322) Jambl., Protr., 21,24. 323) Jambl., Vit. Pyth., 84, 105. 324) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 24. 325) Plut., De Is. et Osir., 81; Jambl., Vit. Pyth., 110. 326) Collen. 20. 327) Porph., Vit. Pyth., 36; Jambl., Vit. Pyth., 54, 150. 328) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 20; Porph., Vit. Pyth., 11. 329) Herod., Hist., II 130. 330) Herod., Hist., II 62. 331) Dodenb. CXXXVII. 332) Urkund. VI, blz. 69,13; Z.Ä.S. LXIV, Leipzig 1929, blz. 82,7; Pap. I Chaëmwese, 4,34. Vgl. Pap. Krall, ed. SPIEGELBERG, W 2. 333) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 16; Plut., De Is. et Osir., 55; Serv., In Vergil. Georg., IV 463; Isidor. Hispal., Etymolog., III 22. 334) Plut., De Is. et Osir., 63, met commentaar van HOPFNER. 335) Plut., De Is. et Osir., 52, 80, vgl. 81. 336) Herod., Hist., II 73. 337) Philostr., Vit. Apoll., V 25. 338) Exod. 27,20; Levit. 24,2-4. 339) Mišn. Sukk., V 2-4. 340) Flav. Jos., Antiq., XVIII 93. 341) IV Ezr. 10,2. 342) Phil. Jud., De Vit. Contempl., 34; Flav. Jos., Bell. Jud., II 128. 343) II Kon. 3,15. 344) II Sam. 6,5. Vgl. I Kon. 10,12. 345) I Sam. 16,23. 346) Exod. 30,34; Hoogl. 3,6. 347) Levit. 16,13. 348) Jubil. 21,12. 349) Porph., Vit. Pyth., 34/35.

met honig van de Hymettus. De dorststillende uit komkommerzaad, vlezige rozijnen van haar pitten ontdaan, corianderbloesem, malvezaad, postelein, geraspte kaas, fijn tarwemeel en vet van de melk, alles gemengd met honing der Eilanden. Naar zijn zeggen had Heracles deze recepten van Demeter geleerd, toen hij uitgezonden werd naar het waterarme Libye." De heilige spijs is in haar oorsprong een attribuut van de oerheuvel. Hierop groeiden heilige bomen of heilige struiken, soms beide tegelijkertijd, welke voortbrengselen een wonderdadige natuur hadden, als de appels in de tuin der Hesperiden, de vruchten aan de boom van de kennis van goed en kwaad in het paradijs, in Egypte betuigd door de namen der oerheuvels, als *i3.t-nbh*, *i3.t-nbs*, *i3.t-kk*, waarvan het tweede bestanddeel telkenmale aanduiding van een gewas is. Uit dit enkelvoudige prototype ontwikkelden zich de heilige spijs en de heilige drank, die reeds in een meer verwijderd verband tot de oerheuvel staan en van een gecompliceerdheid zijn, die hen onmiddellijk doen herkennen als parallellen van de eveneens zeer kunstig samengestelde cultische zalven en oliën, in de Egyptische³⁵⁰⁾ en Joodse³⁵¹⁾ tempels bereid. Pythagoras voedde zich met zijn *άλιμος* en zijn *ἄδιψος*, te Eleusis bij de mysteriën dronk men de *κυκεών*, de vrouwen in het Opperegyptische Thebe bewaarden het recept van de drank, „die toorn en leed wegnam," dezelfde drank, die door de Homerische Helena uit Egypte werd gehaald³⁵²⁾. De Egyptische priesters voedden zich met heilige spijs³⁵³⁾, hetgeen mogelijkerwijze iets meer dan slechts reine spijs geweest is. In de pseudepigraphische apocalypse krijgt Ezra na het drinken van een beker goddelijke drank een vizioen³⁵⁴⁾, misschien mag men ook de Joodse Paasmaaltijd met zijn bitterkruid tot deze familie rekenen. Helaas was de kalmerende werking zulker spijzen niet steeds denkbeeldig. Pythagoras werkte met papaverzaad en met zeeajuin, de narcotica en de tonica stonden in dienst der religie. De laatste phase in de ontwikkeling is, dat de spijs opgenomen wordt in de mythologie, en als ambrozijn of nectar tot voedsel wordt aan goden en welgelukzaligen.

De praktische toepassing in de cultus van de leer van rein en onrein is de cathartiek. Reinheid en onreinheid zijn niet in alle gevallen in gelijke intensiteit aanwezig. Het intensiefst zijn zij dit in wat wij kunnen noemen, de „bronnen van reinheid en onreinheid," de wezens of voorwerpen, welke karakter a priori is bepaald, als rein bijvoorbeeld in de chemisch reinigende stoffen, als onrein in het rottend lijk of het verscheurend dier. De bronnen hebben de eigenschap, bij contact haar inhoud gedeeltelijk te kunnen afstaan, waardoor zij in andere wezens of voorwerpen bestaande reinheid of onreinheid kunnen versterken, verzwakken of zelfs in haar tegendeel doen verkeren, een spel van krachten, naar welks resultante wij met enige kennis van de wetten van chemie, physica en psychologie gewoonlijk wel gissen kunnen. Er zijn alsof twee uitersten, twee doelstellingen, waarnaar de cathartiek streeft, het verwekken van absolute reinheid, en daartegenover, het verwekken van absolute onreinheid. Dit laatste was in de Oudheid niet zelden het geval. Men verwekte onreinheid tot voorbereiding op de „zwarte mis" of „duivelsmis", een offerplechtigheid, gevierd tot bezwering van verderf, of juist tot het opwekken daarvan, wanneer men zijn vijanden wilde te gronde richten, waarbij alle cultische handelingen op Gode antipathieke, den Boze dus sympathieke wijze werden uitgevoerd, niet zonder persoonlijk gevaar voor de celebrant. De normale situatie was echter, en is het nog heden, dat de cathartische middelen aangewend worden tot het verwekken van reinheid, en dat

350) Vgl. Z.Ä.S. XVII, Leipzig 1879, blz. 97-128. 351) Exod. 30, 23-25, 34/35. Vgl. Gem. b.Kerēt. 6a, b. 352) Homer., Odyss., IV 219-232; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 97. 353) Herod., Hist., II 37. 354) IV Ezr. 14, 39/40.

deze reinheid de mogelijkheid opent tot gemeenschap met God, die zich in het offer voltrekken zal.

Waren wassingen en ommegangen verricht, brandden lampen en wierook, zo kon men overgaan tot de centrale en feitelijk enige handeling van de cultus, het offer. De voorschriften van Pythagoras over het offer waren, naar ons uitdrukkelijk wordt medegedeeld³⁵⁵), zeer uitvoerig, maar zij zijn op een kleine rest na te gronde gegaan. Systematische gegevens vinden wij ook in de latere Griekse auteurs niet. Onze beste bron is nog steeds het Oude Testament, waarin de offers onderscheiden worden, naar hun autoriteit in vrijwillige en dienstmatige, in private en publieke, in dag- en feestoffers, naar hun intentie in dank-, eed-, gelofte-, schuld-, smEEK- en zoenoffers, naar hun uitvoering in bloedige en onbloedige offers, in spijsoffers, brandoffers en bloedplengingen, en alle in den brede worden beschreven en toegelicht. Details over het verloop der plechtigheid komen bij Pythagoras niet voor, wij schilderen haar hier tot beter begrip van het volgende schetsmatig. Het offerdier was gekeurd door een specialist uit de priesterschap, de moschosphragist³⁵⁶), en werd, met linten behangen, bekranst en soms ook met vergulde norens³⁵⁷), naar het altaar gevoerd. De aanwezigen wasten zich de handen³⁵⁸), verrichten om het altaar de ommegang³⁵⁹) en zetten zich³⁶⁰), de priester sprenkelde wijwater of wijn³⁶¹) en strooide met offergerst, dit laatste althans bij de Grieken. Nadat tot stilte was gemaand, werd met een manuaal het offerdier geconsacreerd, bij de Grieken door het wegsnijden van het voorhoofdshaar, bij Egyptenaren³⁶²) en Joden³⁶³) door handoplegging, beide gesten wel varianten van een zelfde type. Nu volgde het gebed tot God en daarop, onder muziekspel³⁶⁴), de slachting, die bewerkt werd door het doorsnijden van de strot en de halsslagaderen, waarbij het dier de blik ten hemel gewend moest hebben³⁶⁵). Op het ogenblik, waarop het offer de dodelijke stoot kreeg, braken bij Grieken en Joden de aanwezigen uit in gejuich³⁶⁶), bij de Egyptenaren in geweeklaag³⁶⁷).

Men bereidt zich op het offer voor door heiliging, ἀγνεία, en wekt deze heiligheid op door middel van reinigingsceremoniën, καθαρμοί, baden, λοῦτρα, en besprenkelingen, περιρραντήρια³⁶⁸). Men mocht slechts gegeten hebben van wat θέμις, d.w.z. offerbaar was³⁶⁹), vooral geer: voedsel, dat den goden vreemd was en dus de mens van hen vervreemde³⁷⁰). Voor de plechtigheid legde men een schoon, witgekleurd kleed aan³⁷¹), waarin niet geslapen was³⁷²), en ontdeed zich van zijn vingerringen³⁷³). Het was verboden, tijdens het verloop van het offer³⁷⁴) en gedurende de feestdagen³⁷⁵) haren of nagels te knippen. Zijn afgeknipte haren en nagels moest men bespuwen³⁷⁶); vond men echter afgeknipte haren of nagels, dan mocht men er niet op urineren en er evenmin bij gaan staan³⁷⁷). Pythagoras droeg lang haar³⁷⁸). — De Egyptenaren wasten zich en vastten³⁷⁹), legden op voorbeeld van Osiris³⁸⁰) zelf een door

355) Jambl., Vit. Pyth., 85. 356) Herod., Hist., II 38, met commentaar van WIEDEMANN; Phil. Jud., De Agric., 130; Id., De Spec. Legib., I 166; Vgl. B.I.F.A.O. IV, Caïro 1905, blz. 223-228. 357) Mišn. Bikkūr. III 3. 358) Exod. 30,21; Ps. XXVI 6. 359) Achill. Tat., Leuc., III 15. 360) Plut., Vit. Num., 14. 361) Herod., Hist., II 39; Porph., De Abstin., II 26. 362) Vgl. Z.Ä.S. XLVIII, Leipzig 1911, blz. 71. 363) Exod. 29,10, enz. 364) Achill. Tat., Leuc., III 15; Numer. 10,10; II Chron. 5,12; Mišn. Bikkūr. III 3. 365) Homer., Il., I 459. 366) Jez. Sir., Spreuk., 50,19. 367) Herod., Hist., II 40, 61; Lucian., De Sacrif., 15. 368) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 33. 369) Porph., Vit. Pyth., 42; Jambl., Vit. Pyth., 85. 370) Jambl., Vit. Pyth., 106. 371) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 19, 33. 372) Jambl., Vit. Pyth., 153. 373) Jambl., Protr., 21,22. 374) Jambl., Protr., 21,27. 375) Jambl., Vit. Pyth., 154. 376) Vgl. hierboven, blz. 79, noot 119. 377) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17. 378) Jambl., Vit. Pyth., 30; Philostr., Vit. Apoll., I 8, 32, VIII 7,6. 379) Herod., Hist., II 40; Plut., De Is. et Osir., 80; Apul., Metamorph., XI 23. 380) Lucan., De Bell. Civ., IX 159; Tertull., De Coron., 8.

bijslaap niet bevlekt³⁸¹), linnen kleed aan en offerden ongeschoeid, of geschoeid met sandalen van papyrus³⁸²). De priesters der goden laten elders het haar groeien, in Egypte scheren zij het af³⁸³). Bij de overige mensen is het zede, dat in de rouw de nabestaanden zich het hoofd scheren, de Egyptenaren echter laten bij een sterfgeval het haar op het hoofd en aan de kin groeien, ook al waren zij gewoon zich te scheren³⁸⁴). Wanneer men op reis is en den goden verre, laat men, weer in navolging van Osiris, het haar groeien³⁸⁵). Een tegenstrijdig bericht wil, dat men zich in de rouw het hoofd juist kaal scheert³⁸⁶), maar zekerlijk droegen de godgewijden of *κάτοχοι* het haar plichtmatig ongeknipt³⁸⁷). Voor het Joodse offer heiligde³⁸⁸) men zich door onthouding van alle gruwel³⁸⁹), die van Jahwe kon vervreemden³⁹⁰), en door wassing³⁹¹), waartoe bij het altaar een wijwaterbekken was opgesteld³⁹²). Leken legden een schoon kleed aan³⁹³), de priesters verrichtten hun ambtsbezigheden in een linnen gewaad³⁹⁴), dat zij des nachts moesten afleggen³⁹⁵), en waren daarbij ongeschoeid³⁹⁶). Het was den priesters verboden, zich kaal te scheren³⁹⁷), wel moesten zij haar, baard en nagels op geregelde tijden laten bijknippen³⁹⁸). Tijdens de feestdagen ware dit heiligschennis, tijdens de halffeeften was het aan enkele geprivilegieerde groepen toegestaan, als bijvoorbeeld aan hen, die zo juist van een reis waren teruggekeerd³⁹⁹). „Wie zijn nagels verbrandt is vroom, wie hen begraaft is rechtvaardig, wie hen wegwerpt is een boosdoener”⁴⁰⁰). In de rouw laat men haar en nagels groeien⁴⁰¹), of daarentegen, men scheert zich het hoofd kaal⁴⁰²). De Nazireeër liet de haren uitgroeien⁴⁰³), knipte hij hen, dan ontviel hem zijn goddelijk fluïdum⁴⁰⁴).

Het offer is bloedig of onbloedig. Het bloedig offer bij Pythagoras bestond uit eerstelingen⁴⁰⁵), jonge dieren als biggetjes en bokjes, maar geen (*ἡκίστα*) lammeren, verder uit hanen; volgens een tweede lezing uit alle (reine) dieren, uitgezonderd ploegende runderen en rammen⁴⁰⁶). Hanen mocht men wel opkweken, maar niet offeren (var. aanraken), daar zij aan de maan heilig waren⁴⁰⁷) en smekelingen, d.w.z. te huis opgegroeid⁴⁰⁸). Als gelijkwaardig aan het levend dier beschouwde men een uit deeg geknede afbeelding daarvan. Zulk een offer, niet minder dan een hecatombe, bracht Pythagoras, toen hij de beroemde, naar hem genoemde meetkundige stelling ontdekte⁴⁰⁹). Het onbloedig offer bestond uit offerkoeken, vervaardigd van gerstegrutten of gierst, gedoopt in honing en olie, uit losse gerstegrutten, die in de Oudheid bij geen offer mochten ontbreken⁴¹⁰), uit vijgen, olijven, kaas of uit honingraat⁴¹¹). — De Egyptische offervoorschriften werden geacht weinig van de Griekse, in het bijzonder van de Atheense, te verschillen⁴¹²). Men bracht eerstelingen⁴¹³). Het zwijn was onrein en van het

381) Juvenal., Satyr., VI 535/36. 382) Herod., Hist., II 37. Met commentaar van WIEDEMANN.
 383) Herod., Hist., II 36. 384) Herod., Hist., II 36. Vgl. B.I.F.A.O. XLV, Caïro 1947, blz. 185-232.
 385) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 18. 386) Herod., Hist., II 66; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 84; Plin., Nat. Hist., VIII 184; Lucian., De Sacrif., 15; Ps.-Callisth., Vit. Alexandr., I 3; Firmic. Matern., De Err. Prof. Rel., 2,3. 387) Maneth., Apotelesm., I 241; Firmic. Matern., Mathes., III 2,18, 6,17. 388) Exod. 19,10,15.
 389) Deut. 14,3. 390) Jez. 66,17. 391) Vgl. hierboven, blz. 83, noot 254. 392) Exod. 30,17-21.
 393) Genes. 35,2; Exod. 19,10,14. 394) Vgl. noot 178, op blz. 80. 395) Levit. 6,3; Mišn. Tamid I 1.
 396) Vgl. blz. 80, noot 177. 397) Levit. 21,5; Ezech. 44,20; Ps. CXXXIII, 2. 398) Ezech. 44,20.
 399) Mišn. Mō'ēd Qaṭ. III 1/2. 400) Gem. b.Mō'ēd Qaṭ. 18a; Gem. b.Nidd. 17a. 401) II Sam. 19,25; Gem. b.Mō'ēd Qaṭ. 14b. 402) Deut. 21,12; Amos 8,10; Flav. Jos., Bell. Jud., II 313. Vgl. Gem. b.Mō'ēd Qaṭ. 17b/18a. 403) Numer. 6,5; I Sam. 1,11. 404) Richt. 16,17. 405) Porph., de Abstin., II 28; Jambl., Vit. Pyth., 150. 406) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 20. 407) Jambl., Protr., 21,17.
 408) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 34; Jambl., Vit. Pyth., 84. 409) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 12; Porph., Vit. Pyth., 36; Gregor. Nazianz., Epist. 198. 410) Plut., Vit. Num., 14; Porph., De Abstin., II 6.
 411) Athen., Deipnosoph., IV 52; Porph., Vit. Pyth., 36; Jambl., Vit. Pyth., 54, 150. 412) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 29. 413) Clem. Alex., Strom., VI 4, 36,2.

offer uitgesloten ⁴¹⁴), geiten werden geslacht voor Amon ⁴¹⁵), maar niet voor Isis ⁴¹⁶), het schaap was den meesten goden tot gruwel ⁴¹⁷). Van de runderen werden de koe, die heilig was ⁴¹⁸), en de stier, voorzover hij door zijn veldarbeid als geheiligd gold ⁴¹⁹), voor het altaar gespaard. Het hoen kwam in het klassieke Egypte nog niet voor en ontbreekt op de reliëfs. Het werd door Thotmes III medegebracht van zijn achtste veldtocht in Syrië en met groot gejuich als „vogel, die iedere dag baart”, in het Nijldal ontvangen ⁴²⁰). In de magische papyri der Hellenistische periode is het een zeer gezocht offerdier ⁴²¹). Hanen werden gebracht aan Osiris en Nephthys ⁴²²), witte en gele exemplaren aan respectievelijk Anubis en Hermanubis ⁴²³), witte nog gedurende de middeleeuwen aan de Sphinx ⁴²⁴). Te allen tijde in zwang waren in Egypte imitatie-offerdieren van steen, hout, was of deeg ⁴²⁵). Toetanchamon kreeg zulke mede in zijn graf, Amasis vaardigde over hen beschikkingen uit, de ritualen tot vernietiging van Apophis en Seth maken slechts van hen gebruik ⁴²⁶); ouder nog zijn de oesjabtî's, die niet anders zijn dan imitatie-mensenoffers. Onbloedig offerde men door middel van koeken ⁴²⁷), somtijds in honing gedrenkt ⁴²⁸). De tempels hadden regelmatig toevoer van gerstegrutten ⁴²⁹), en gerst en tarwe werden bij het offer uitgestrooid ⁴³⁰). De Egyptenaren aten honing op het feest van Thot ⁴³¹), sommigen hunner onthielden zich van kaas ⁴³²). Het bloedig offer bij de Joden ⁴³³) is normaliter een jong dier of eersteling ⁴³⁴), bokje of lam, maar biggen nimmer, daar het zwijn onrein was ⁴³⁵). Van de runderen nam men de mannelijke zo goed als de vrouwelijke, dieren, die eenmaal het juk gedragen hadden ⁴³⁶) en „smekelingen” ⁴³⁷) waren vrijgesteld. Ook rammen ⁴³⁸) en ooiën ⁴³⁹) komen voor. In Jeruzalem mocht men geen hoenders houden, daar deze het vuil van de grond oprakelden ⁴⁴⁰), en het was verboden, witte hanen te verkopen aan heidenen, daar dezen hen offeren konden ⁴⁴¹). De Koningin des hemels wordt genadig gestemd door כֹּנִיִּים of „gebeelde koeken” van deeg ⁴⁴²), indien de vertaling aldus de juiste is. Men bakte de offerkoeken van meelbloem en overgoot hen met olie ⁴⁴³). Zowel tarwe ⁴⁴⁴) als gerst ⁴⁴⁵) werden gebezigd, en met uitzondering van het zoenoffer moest aan ieder offer, bloedig of onbloedig, enig los meel worden toegevoegd ⁴⁴⁶). Honing, als komende van een onrein dier, werd geweerd ⁴⁴⁷). Ook bij de Grieken was de honing meer in het bijzonder aan de goden van de duisternis gewijd ⁴⁴⁸).

Men gaat tot slachting over na afloop van het gebed. Het gebed is een organisch deel van de offerhandeling, hoewel men natuurlijk ook bidden kon buiten ieder offer om. Men bidt met opgeheven handen, de palmen naar de god gewend. Pythagoras oordeelde nodig, zijn leerlingen

- 414) Herod., Hist., II 47. 415) Herod., Hist., II 42. 416) Pausan., Graec. Descr., X 32,9.
 417) Genes. 46,34; Herod., Hist., II 42, met commentaar van WIEDEMANN; Geogr. Tract., fragm. 29.
 418) Herod., Hist., II 41, met commentaar van WIEDEMANN. 419) Chaerem. apud Porph., De Abstin., IV 7.
 420) Urkund. IV, ed. SETHE, blz. 700,14. 421) Pap. Magic. Graec., ed. PREISENDANZ, I pag. 22,25, 62,693, 68,35, enz. Vgl. Jambl., De Myst., V 8. 422) Inscr. Graec. III, no. 77. 423) Plut., De Is. et Osir., 61.
 424) el-Maqrîzî, *Hiṭaṭ*, ed. WIET, II 159,2. 425) Herod., Hist., II 47, met commentaar van WIEDEMANN; Maneth. apud Porph., De Abstin., II 55. 426) Zie hieronder, blz. 107/108.
 427) Plut., De Is. et Osir., 30, 50; Athen., Deipnosoph., IV 72. 428) Strab., Geogr., XVII 38.
 429) Theophr., Hist. Plant., VIII 2,7. 430) Inscr. Graec. III, no. 77. Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 14.
 431) Plut., De Is. et Osir., 68. 432) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 89. 433) Levit. 1-7. 434) Exod. 22,29; Levit. 22,27.
 435) Levit. 11,7. 436) Numer. 19,2; Deut. 21,3; I Sam. 6,7. 437) Phil. Jud. apud Euseb., Praep. Evang., VIII 7; Flav. Jos., Contr. Ap., II 213; Porph., De Abstin., IV 14; Gem. b.Bāb. Meṣ. 85a.
 438) Genes. 22,13. 439) Levit. 4,32, 5,6. 440) Mišn. Bāb. Qamm. VII 7.
 441) Mišn. 'Abōd. Zār. I 5. 442) Jerem. 7,18, 44,19. 443) Levit. 2,1. 444) Exod. 29,2.
 445) Numer. 5,15; Ezech. 45,13. 446) Numer. 15,4. 447) Levit. 2,11; Plut., Quaest. Conviv., IV 6,2. Vgl. Porph., De Abstin., II 26. 448) Heliodor., Aethiop., VI 14.

in te scherpen, het gebed met luide stem uit te spreken ⁴⁴⁹). Zulke gebeden stonden den gezongen hymnen ⁴⁵⁰) dan ook zeer na. — De Egyptenaren roepen de naam Gods aan over het offerdier ⁴⁵¹), vervolgens reciteert de dienstdoende priester een gebed, waarnaar door de aanwezigen aandachtig wordt geluisterd ⁴⁵²). Iedere god had de hem eigen gebeden, waarmede hij toegesproken werd ⁴⁵³). Het particuliere gebed werd in het algemeen wel met luide stem uitgesproken, doch de mening was, dat het, uitgesproken met minnend hart, ook zonder woorden door God verhoord werd ⁴⁵⁴). Bij het Joodse offer gaat het gebed onmiddellijk aan de slachting vooraf en wordt het opgedragen door de offeraar, priester of koning ⁴⁵⁵). Het werd uitgesproken met luide stem ⁴⁵⁶). Hanna, biddende in de tempel, „sprak in haar hart. Alleenlijk roerden zich haar lippen, maar haar stem werd niet gehoord. Daarom hield Eli haar voor dronken. En Eli zeide tot haar: Hoe lang zult gij U dronken aanstellen? Doe Uw wijn van U.”

Van het geslachte dier vangt men allereerst het bloed op, dat op en om het altaar wordt uitgegoten ⁴⁵⁷). Bloed is zielestof en dus goddelijk, een reinigingsmiddel ⁴⁵⁸), maar als spijs ongeoorloofd ⁴⁵⁹). De uitsnijding volgt. Pythagoras verbood, van de offerdelen als voedsel te nuttigen: het hart ⁴⁶⁰), de hersens ⁴⁶¹), de baarmoeder ⁴⁶²). Te vermijden waren ook ⁴⁶³): „oorsprong, wasdom, begin, einde, en wat den wezens hun uitgangspunt oplevert,” oftewel: de testikels, waarop in de Oudheid de eed werd afgelegd ⁴⁶⁴), en schaamdelen, het merg, de poten, de kop en het lendestuk. Aan de hemelgoden offerde men in oneven, aan de aardgoden in even aantal ⁴⁶⁵). „Numero deus impare gaudet,” wij horen het ook uit de mond van Vergilius ⁴⁶⁶). — De techniek der uitsnijding was in Egypte van geval tot geval verschillend. Bij de twee offers, door Herodotus beschreven ⁴⁶⁷), kreeg de god de organen (*σπλάγχνα*) en het vet, respectievelijk: de staart, de milt, het buikvlies en het vet der ingewanden, de offeraars het resterende, namelijk: de pens (*χοιλία*), de poten, het lendestuk, de schouderstukken en de strot. „De kop van het offer brengen de Egyptenaren weg onder het uitspreken van vervloekingen. Zij, die een markt hebben, waarop Griekse kooplieden komen, brengen hem daarheen en verkopen hem terstond, zij, die niet in deze omstandigheid verkeren, werpen hem in de rivier. De vervloekingen bestaan hierin, dat zij zeggen, dat de ramp, die de offeraar of gans Egypte eventueel te wachten staat, die kop moge treffen. Inzake de koppen der offerdieren ... hebben alle Egyptenaren bij alle offers dezelfde gewoonte, en uit hoofde daarvan zal geen Egyptenaar van de kop van een dier proeven” ⁴⁶⁸). Verdere delen, waarvan men zich onthield, waren: het schouderstuk ⁴⁶⁹), het schouderblad ⁴⁷⁰), de poten ⁴⁷¹). Het hart ⁴⁷²) en de testikels ⁴⁷³) waren in sommige gouwen tot gruwel. De Joden reserveerden voor Jahwe: het vet, het lendestuk, het buikvlies, het vet der ingewanden, de nieren met haar vet, de lendespieren, de lob van de lever ⁴⁷⁴). In de eerste eeuw onzer jaartelling werd deze keuze als archaisch gevoeld, Philo had

449) Clem. Alex., *Strom.*, IV 26, 171,1. 450) Diog. Laërt., *Vit. Pyth.*, 24. 451) Herod., *Hist.*, II 39. 452) Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, I 70. 453) Plato, *Leges*, VII 799b. 454) Pap. Anii, ed. MARIETTE, 4, 2/3. 455) Levit. 16,21; I Kon. 8,22-62. 456) I Sam. 1,13/14. 457) Levit. 1,5, enz. 458) Vgl. noot 279, blz. 84. 459) Levit. 7,27, 17,11-14; I Sam. 14,33; Handel. 15,20,29. 460) Diog. Laërt., *Vit. Pyth.*, 17; Jambl., *Vit. Pyth.*, 109. 461) Jambl., *Vit. Pyth.*, 109. 462) Diog. Laërt., *Vit. Pyth.*, 19. 463) Porph., *Vit. Pyth.*, 42/43. 464) Vgl. Genes. 24,2,9, 47,29. De eed op de baard is hiervan een gemitigeerde vorm. 465) Plut., *Vit. Num.*, 14; Porph., *Vit. Pyth.*, 38. 466) Vergil., *Bucol.*, VIII 75. Vgl. Plato, *Leges*, IV 717a. 467) Herod., *Hist.*, II 40, 47. Met commentaar van WIEDEMANN. 468) Herod., *Hist.*, II 39, met commentaar van WIEDEMANN; Geogr. Tract., fragm. 12/13; Pap. Magic. Graec. I, pag. 68,40. 469) Origen., *Contr. Cels.*, V 35; Geogr. Tract., fragm. 13. 470) Sext. Empir., *Pyrrh. Hypot.*, III 223. 471) Ibid. 472) Aristot., *De Animal. Hist.*, IX 11; Wörterbuch III, blz. 27,7; Geogr. Tract., fragm. 14. 473) Geogr. Tract., fragm. 14. 474) Levit. 3,9/10, 7,3/4, enz.

liever gezien, dat het het hart, de hersens en de schaamdelen geweest waren ⁴⁷⁵). De priester ontvangt de huid ⁴⁷⁶), het borststuk en de rechterschenkel ⁴⁷⁷), ook wel de kinnebak en de pens ⁴⁷⁸). Hij moest deze als „beweegoffer” of „hefoffer” voor het altaar heen en weer zwaaien en kon hen vervolgens behouden. Het hoofd werd gegeten ⁴⁷⁹), het vet op straffe des doods niet ⁴⁸⁰). Het even getal staat voor de samenstellers van de Talmoed onder de invloed van boze daemonen ⁴⁸¹).

De cyclus van offer en gebed wordt besloten door enige tijdsbepalingen. Apollonius van Tyana ⁴⁸²), vermoedelijk ook Pythagoras ⁴⁸³), offert en bidt driemaal per dag tot de zon, bij zonsopgang, op de middag en voor zonsondergang. De Pythagoreeërs werden gemaand, zich zeer in acht te nemen voor twee delen des daags, de morgen en de avond ⁴⁸⁴). De morgen was echter beter dan de avond, zoals het begin beter is dan het einde ⁴⁸⁵). Er was een onderscheid te maken tussen goden en heroën. De eersten mocht men te allen tijde adoreren, de laatsten slechts na de middag ⁴⁸⁶). Op de zesde dag van de maand behoorde men een offer aan Aphrodite te brengen, op de achtste een ander aan Heracles ⁴⁸⁷). — In Egypte wordt de zon driemaal daags met offers gevierd ⁴⁸⁸), bewierookt ⁴⁸⁹) en toegezongen ⁴⁹⁰), bij zonsopgang, op de middag en bij zonsondergang. Het offer personifieerde Apophis, de verslagen vijand van Re ⁴⁹¹). Er waren tenminste twee dagelijkse gebeden, het morgengebed en het avondgebed, beide gericht tot de zonnegod en beide bewaard in het Dodenboek en vele andere teksten ⁴⁹²). Des morgens richtte men zich naar het oosten, des avonds oudtijds naar het westen ⁴⁹³), maar in de Hellenistische periode, toen men blijkbaar tot het inzicht gekomen was, dat het niet van eerbied getuigt, de ogen op de god te richten op het ogenblik van diens val, naar het zuiden ⁴⁹⁴). Herodotus meent, dat de Egyptenaren de verering der heroën niet kennen ⁴⁹⁵). Dat is niet geheel juist. Men kan hen oproepen ⁴⁹⁶) en doet dat bijvoorbeeld des nachts ⁴⁹⁷). In Egypte staat iedere maand en iedere dag in de maand onder de hoede van een der goden ⁴⁹⁸). De Joden hebben ieder spoor van zonnediens zorgvuldig uit hun cultus uitgedelgd, toch worden in Jeruzalem twee dagelijkse offers gebracht, een bij zonsopgang en een bij zonsondergang, die de gehele dag, resp. de gehele nacht blijven branden ⁴⁹⁹). Opheffing van dit offer betekent ontheiliging van de tempel ⁵⁰⁰). Er waren drie dagelijkse gebeden ⁵⁰¹), des morgens ⁵⁰²) en des avonds op het ogenblik van het dagoffer ⁵⁰³), en des middags. Vrijwillige offers brengt men het liefst des morgens ⁵⁰⁴), want de kop is beter dan de staart ⁵⁰⁵). De Baälpriesters offeren tot het midden van de dag en gaan dan tot aan het avondoffer profeteren ⁵⁰⁶). De geesten der overledenen kunnen des nachts worden opgeroepen ⁵⁰⁷).

- 475) Phil. Jud., De Sacrif., 136; Id., De Spec. Legib., I 213. 476) Levit. 7,8; Mišn. Midd. V 3.
 477) Levit. 7,30,34, 10,14. 478) Deut. 18,3. 479) Exod. 12,9, 29,17. 480) Levit. 7,25.
 481) Gem. b.Pesah. 109b/110a; Midr. Bemidb. Rabb., par. 14,4. 482) Philostr., Vit. Apoll., VI 10, 18;
 VII 10, 31; VIII 13. 483) Vgl. Jambl., Vit. Pyth., 98, 152. 484) Collen. 37. 485) Jambl., Vit.
 Pyth., 37. 486) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 33. Vgl. Philostr., Vit. Apoll., I 16. 487) Jambl., Vit.
 Pyth., 152. 488) Apul., Metamorph., XI 22; Pap. Bremner Rhind, ed. FAULKNER, 23,7, 24,20, enz.
 489) Plut., De Is. et Osir., 52, 80, 81. 490) Chaerem. apud Porph., De Abstin., IV 8. 491) Pap.
 Bremner Rhind, 23,6, 24,19, enz. 492) Dodenb. XV. Vgl. Corp. Hermet., I 29. 493) Vgl. N. DE G. DAVIES,
 The Rock Tombs of el Amarna, deel I, London 1903, pl. 41. 494) Corp. Hermet., XIII 16; Asclep. 41.
 495) Herod., Hist., II 50. 496) Cels. apud Origen., Contr. Cels., I 68. 497) Heliodor., Aethiop., VI
 14. Vgl. A. H. GARDINER, Late-Egyptian Stories, Brussel 1932, blz. 90,5? 498) Herod., Hist., II 82;
 Plato, Leges, VII 799a. 499) Exod. 29,38-42. Numer. 28,3-8. 500) Dan. 8,11-14. 501) Ps. LV
 18; Dan. 6,11. 502) Sapient. Salom. 16,28. 503) Ezr. 9,5. 504) Exod. 36,3; Amos 4,4.
 505) Deut. 28,13,44. 506) I Kon. 18,26,29. 507) I Sam. 28,8. Vgl. Porph., De Abstin., II 26.

Het feit, dat Pythagoras aan Aphrodite doet offeren op de zesde dag, de dag, die nog heden naar deze godin, of naar haar Germaanse tegenhangster Freia, vendredi, Vrijdag heet, doet vermoeden, dat hij vertrouwd was met de tijdspanne, bekend als de planetenweek. Meer dan een vermoeden kan het niet zijn, wellicht zelfs niet een aannemelijk, daar hij in één adem ook over de achtste dag van de maand spreekt, maar als zodanig mag het toch aanspraak maken op toelichting. Een doorlopende cyclus van zeven dagen komt reeds voor in het scheppingsverhaal van Genesis ⁵⁰⁸), maar er wordt nergens in het Oude Testament gezinspeeld op een verband, bestaande tussen deze dagen en de planeten ⁵⁰⁹). De oud-Egyptische kalender deelt de maand in in perioden van tien dagen, de decaden ⁵¹⁰), de oud-Babylonische indeling in perioden van vijf dagen schijnt daaraan nauw verwant. Uit dit substraat kan de week zich niet ontwikkeld hebben en men zoekt naar een andere origine. Er zijn drie opvattingen mogelijk. Het getal zeven kan ontleend zijn: 1° aan de acht en twintig dagen tellende cyclus van de maan met haar vier schijn gestalten; 2° aan de getallenleer, waarin de zeven, „het getal, waarin de natuur zich verheugt” ⁵¹¹), onder meer een aanduiding is van de god Osiris ⁵¹²); 3° aan het systeem der hemellichamen, zon, maan en vijf planeten. De eerste en tweede mogelijkheid hangen wel samen. De zeven is reeds in de oudste Egyptische teksten zeer heilig, en zijn heiligheid neemt in het verloop der eeuwen nog toe: ommegangen, die in de klassieke periode nog viermalig ⁵¹³) waren, zijn in de Hellenistische zevenmalig ⁵¹⁴) geworden. De laatste opvatting schijnt echter de met de waarheid overeenstemmende te zijn. Volgens verklaring der antieke schrijvers ⁵¹⁵) kwam de week tot stand, doordat ieder uur des daags onder de hoede van een der zeven planetengoden werd gesteld, en de gehele dag onder die van de planetengod van zijn eerste uur. De planeten plaatsende in de volgorde harer omloopstijden en in cyclus doortellende, komt men dan inderdaad in de, om deze reden aldus genaamde, planetenweek tot de hedendaagse volgorde. Waarvandaan komt dit systeem, dat ook aan de eisen van de astrologie zo goed beantwoordt? Dio Cassius ⁵¹⁶) noemt als ontwerpers de Egyptenaren, Macrobius ⁵¹⁷) de Chaldeeërs, Joannes Lydus ⁵¹⁸) harmoniserend de Egyptenaren en de Chaldeeërs beiden. Zeker is, dat de Egyptenaren de verering der planeten gekend hebben ⁵¹⁹), en dat de oudst voorkomende vermelding van de planetenweek aangetroffen wordt in de fragmenten van het werk der Egyptenaren Nechepso en Petosiris ⁵²⁰), die zich, als de astrologen aller tijden, beroepen op Hermes Trismegistus ⁵²¹). In de Hellenistische periode is de planetenweek over de gehele bewoonde wereld in gebruik ⁵²²). Ook in Egypte, waar men feesten viert, die een volle week duren ⁵²³), als bijvoorbeeld ter ere van de stier Apis ⁵²⁴) en van de Nijlgod ⁵²⁵), of voor een overledene een week lang de rouw aanneemt ⁵²⁶).

In nauw verband met het offer staat de profetie. Kennis van de toekomst is een goddelijk attribuut, en dus met eerbied te bejegenen ⁵²⁷). Pythagoras, wiens natuur goddelijk was, behoefde geen enkele voorbereiding om voorspellingen te kunnen doen: over de visvangst ⁵²⁸),

508) Genes. 1,1-2,3. 509) Dit eerst Gem. b. Šabb. 156a. 510) Vgl. Genes. 24,55? 511) Phil. Jud., Leg. Alleg., I 8. 512) Nicom. Geras. apud Phot., Biblioth., cod. 187. 513) Wörterbuch I, blz. 545,12. 514) Plut., De Is. et Osir., 52. 515) Bijv. Vett. Val., Anthol., I 10. 516) Dio Cass., Hist. Rom., XXXVII 18. 517) Macrobius, In Somn. Scip., I 19,2. 518) Joann. Lyd., De Mens., II 4-12. 519) Vgl. H. BRUGSCH, Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum, dl. I, Leipzig 1883, blz. 65-78. 520) Necheps. et Petos. apud Plin., Nat. Hist., II 87/88. Vgl. Juvenal., Satyr., VI 580/81. 521) Vgl. Filostr., Divers. Heres. Lib., 113. 522) Flav. Jos., Contr. Ap., II 282. 523) Juvenal., Satyr., XV 44. Vgl. Plut., De Is. et Osir., 31. 524) Plin., Nat. Hist., VIII 186; Solin., Collect. Rer. Memor., XXXII 21. 525) Ammian. Marcell., Res Gest., XXII 15,17. 526) Heliodor., Aethiop., VII 11. 527) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 23; Jambl., Vit. Pyth., 138, 163. 528) Porph., Vit. Pyth., 25.

over de lading van binnenvarende schepen⁵²⁹), over de dood van een beer⁵³⁰), over aardbevingen⁵³¹). De gewone sterveling moet zich echter met behulp van cathartische middelen tot goddelijkheid verheffen, wil hij dit vermogen deelachtig worden⁵³²). Hij mag niets gegeten hebben, „dat de profetie verhindert”⁵³³), dus geen onreine spijzen. Daniël vast gedurende drie weken, alvorens hem een vizioen geopenbaard wordt⁵³⁴). De zintuigelijke middelen brengen de extase. Elisa⁵³⁵) en andere Oudtestamentische profeten⁵³⁶) laten zich door muziek in vervoering brengen, Pythagoras⁵³⁷) en de Joodse priesters Zacharias⁵³⁸) en Hyrcanus⁵³⁹) bereiken hetzelfde door middel van wierook. In het offer voltrekt zich dan de gemeenschap met God. Van de talloze mantische technieken ontbreekt⁵⁴⁰) bij Pythagoras de offerschouw of extispicine, voorspelling uit de ingewanden, vooral uit de lever van het offerdier. Het was een inheemse Egyptische⁵⁴¹) en Joodse⁵⁴²) methode, Pythagoras offerde echter zelden bloedig. Hij gaf de voorkeur aan andere werkwijzen, als daar zijn: de droomuitlegging⁵⁴³), welbekend uit het door Gardiner onlangs uitgegeven Egyptische droomboek⁵⁴⁴), en in de Bijbel uit de episode van Jozef met zijn broeders⁵⁴⁵) en met Pharao⁵⁴⁶); de vogelschouw⁵⁴⁷), voorspelling uit de vlucht van overvliegende vogels, eveneens Egyptisch⁵⁴⁸), en in de Bijbel vermeld⁵⁴⁹), maar niet zeer geapprecieerd⁵⁵⁰); de waterschouw, of voorspelling uit de bewegingen van een wateroppervlak, hetzij in een bron, hetzij in een schaal, beide van Pythagoras⁵⁵¹), de laatste onder de term *šnj-hn* van de Egyptenaren⁵⁵²) betuigd, ook door de Bijbelse Jozef met een beker bedreven⁵⁵³); het cledonisme⁵⁵⁴), voorspelling uit 's mensen spontane opmerkingen en onwillekeurige bewegingen, Egyptisch⁵⁵⁵) en Joods⁵⁵⁶), en nog in de Misjna voorkomend, waar het als kwaad voorteken geldt, zich bij het bidden te vergissen⁵⁵⁷); de arithmomancie, of voorspelling uit de numerieke waarde der eigennamen⁵⁵⁸); en tenslotte de voorspelling uit de *διοσημείαι*, metereologische verschijnselen en hemeltekenen⁵⁵⁹), een Egyptische techniek⁵⁶⁰), den Joden, die aan weervoorspelling⁵⁶¹) deden, wel niet geheel vreemd.

Gedetailleerde voortekenen worden medegedeeld met betrekking tot mens, dier en plant. Regel was wel, dat wat rein is een gunstig, wat onrein is een ongunstig omen afgeeft⁵⁶²). Volgens Pythagoras zijn wapens, aangereikt door een vrouw, af te wijzen⁵⁶³). Waar men een vuile oude vrouw in het voorportaal aantreft trede men niet binnen⁵⁶⁴). Het rondlopen van kind of vrouw met getrokken zwaard is een slecht voorteken⁵⁶⁵). Kinderen werden veel gebruikt als medium⁵⁶⁶). Men vermijde het, in tegenwoordigheid van een viervoetig dier een

529) Porph., Vit. Pyth., 28. 530) Jambl., Vit. Pyth., 142. 531) Porph., Vit. Pyth., 29; Jambl., Vit. Pyth., 136. 532) Heliodor., Aethiop., VI 14. 533) Jambl., Vit. Pyth., 107. 534) Dan. 10,2/3,12. Vgl. IV Ezr. 9,24. 535) II Kon. 3,15. 536) I Sam. 10,5. 537) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 20; Porph., Vit. Pyth., 11. 538) Evang. Luc. 1,10/11. 539) Flav. Jos., Antiq., XIII 282. 540) Diog. Laërt., Vit. Pyth. 20; Jambl., Vit. Pyth., 93. 541) Herod., Hist., II 57; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 53, 70, 73; Achill. Tat., Leuc., III 15. 542) Ezech. 21,26. 543) Porph., Vit. Pyth., 11; Jambl., Vit. Pyth., 65. 544) Vgl. A. H. GARDINER, Hieratic Papyri in the British Museum, Third Series, Londen 1935, dl. I, blz. 7-23, dl. II, pl. 5-12A. 545) Genes. 37,5-10. 546) Genes. 41,1-36. Vgl. Numer. 12,6. 547) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 20; Porph., Vit. Pyth., 25. 548) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 87; Phil. Jud., De Somn., I 220. 549) Pred. 10,20. Vgl. Flav. Jos., Antiq., XIX 346. 550) Levit. 19, 26; Deut. 18,10. Vgl. Flav. Jos., Contr. Ap., I 201-204. 551) Jambl., Vit. Pyth., 84, 136. 552) Pap. Lond. Leid., Index no. 853a. Vgl. Ps.-Callisth., Vit. Alexandr., I 1. 553) Genes. 44,5. 554) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 20; Jambl., Vit. Pyth., 149, vgl. 55, 257. 555) Herod., Hist., II 175. 556) Genes. 24,12-20; I Sam. 14,8-11. 557) Mišn. Berak. V 5. 558) Jambl., Vit. Pyth., 93, 147. 559) Jambl., Vit. Pyth., 62. 560) Joann. Lyd., De Ostent., 2, enz. 561) Tōs. Šabb. VII 14; Gem. b.Ta'an. 5a. 562) Vgl. Origen., Contr. Cels., IV 93. 563) Collen. 5. 564) Collen. 10. 565) Collen. 35. 566) Apul., Apolog., 42.

lied aan te heffen ⁵⁶⁷). De plaats, waar een ezel neergehurkt heeft gelegen, is te ontlopen ⁵⁶⁸), de ezel is het enige dier, dat niet volgens de harmonie is samengesteld ⁵⁶⁹). Hij, wiens pad gekruist wordt door een wezel, moet op zijn schreden terugkeren ⁵⁷⁰). De gier als omen is een zeer ongunstige vogel ⁵⁷¹), zwaluwen moet men niet onder zijn dak houden ⁵⁷²). De slang, die in het vertrek neervalt, mag niet worden gedood ⁵⁷³). Over de planten ceder, laurier, cypres, eik, mirte, malve, palm en zeeajuin spraken wij reeds ⁵⁷⁴). — Bij de Egyptenaren hebben de kinderen een waarzeggend vermogen ⁵⁷⁵) en worden zij gebruikt als medium bij magische experimenten ⁵⁷⁶). De ezel is het dier van de god Seth. Tijdens de mysteriën van Osiris wordt een ezel, in werkelijkheid of in effigie, doodgemarteld ⁵⁷⁷); nog heden ten dage geschiedt dat jaarlijks op het feest van Aḥmad al-Badawi te Ṭanṭa ⁵⁷⁸). Over de wezel, zie boven ⁵⁷⁹), de gier geeft een ongunstig omen ⁵⁸⁰). Isis rouwt over de gestorven Osiris in de gestalte van een zwaluw ⁵⁸¹). De slang daarentegen is een zeer heilig en geluk brengend dier. De slang ligt op de oerheuvel ⁵⁸²), men houdt tamme slangen bij zich tehuis ⁵⁸³), en sluit slangen in in de fundamenten der heiligdommen ⁵⁸⁴). Huis, kind en vrouw, zegt de Talmoed, geven voortekenen ⁵⁸⁵). Sedert de verwoesting van Jeruzalem was de profetie in handen gelegd van geesteskranken en van kinderen ⁵⁸⁶). De houding der Joden ten opzichte van de ezel is moeilijk te doorgronden. Een onafwijsbare antieke traditie schrijft hun afgodische verering van dit dier toe ⁵⁸⁷), daartegenover kan tenminste één passage geciteerd worden ⁵⁸⁸), waaruit juist afkeer ervan spreken zou. De wezel is onrein en verwekt onheil ⁵⁸⁹). De slang, in de droom gezien of neervallend op het bed, is gunstig ⁵⁹⁰), en met een koperen slang genas Mozes de gebeten in de woestijn ⁵⁹¹).

Verwant is ook de eed, die in zijn plechtige vorm wel steeds door een offer werd ingeleid. Pythagoras was van de eed afkerig. Men doet beter volgens hem, de naam der goden niet lichtvaardiglijk aan te roepen ⁵⁹²), heeft men echter eenmaal gezworen, dan moet men zijn belofte nakomen ⁵⁹³). Die terughoudendheid ligt ook in de lijn van het Oude Testament ⁵⁹⁴), waar het luidt: „Heeft men gezworen tot zijn schade, evenwel verandere men niet” ⁵⁹⁵). Belangwekkend is de eedformule, voorkomend in een der Pythagoreïsche geschriften. Het Φυσικόν was het laatste deel der beroemde trilogie. Het was het werk van Lysis van Tarente, een der oudere leerlingen, stamde dus niet van de Meester zelf, maar toch uit diens onmiddellijke omgeving, en het ving aan met de woorden ⁵⁹⁶): „Waarlijk, ik zweer bij de lucht, die ik inadem, waarlijk, bij het water, dat ik drink, dat ik geen kritiek op deze verhandeling zal aanvaarden.” Dat is wat men noemen kan een cosmische eed. Het antieke Egypte kende drie eden. De eed op de

567) Collen. 23. 568) Flav. Jos., Contr. Ap., I 164. 569) Aelian., De Natur. Animal., X 28.
 570) Collen. 4. 571) Collen. 33. 572) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17. 573) Collen. 9. 574) Vgl.
 hierboven, blz. 81 en 82. 575) Plut., De Is. et Osir., 14, met commentaar van HOPFNER. 576) Pap.
 Lond. Leid., passim. 577) Plut., De Is. et Osir., 30; Dodenb. Pap. Ani, Inleid. Zonnehymn., reg. 14 ;
 Urkund. VI, blz. 37,11. 578) Vgl. I. GOLDZIJER, Muhammedanische Studien, deel II, Halle 1890, blz.
 341. 579) Blz. 80, noot 156. 580) Horapoll., Hierogl., I 11. 581) Plut., De Is. et Osir., 16.
 582) Vgl. Oudh. Med., N.R. XXV, Leiden 1944, blz. 75. 583) Phylarch. apud Aelian., De Natur. Animal.,
 XVII 5. Vgl. A. H. GARDINER, Late-Egyptian Stories, Brussel 1932, blz. 7,14-8,1. 584) Chaerem. apud
 Psell., ed. SATHAS, Mesaeon. Biblioth., V 474. 585) Gem. b.Hull. 95b. 586) Gem. b.Bäb. Bātr. 12b.
 587) Vgl. Realencyklopädie für Protestantische Theologie und Kirche, ed. HERZOG-HAUCK, deel II, Leipzig
 1897, blz. 133. 588) Flav. Jos., Contr. Ap., I 164. 589) Levit. 11,29. Vgl. Epist. Arist., 165; Gem.
 b.Sanh. 66a. 590) Gem. b.Berak. 57a; Tōs. Šabb. VI 16. 591) Numer. 21,9. 592) Diog. Laërt.,
 Vit. Pyth., 22; Jambl., Vit. Pyth., 47, 150. 593) Diod. Sic., Bibl. Hist., X 9,1; Jambl., Vit. Pyth., 144,
 155. 594) Levit. 19,12; Pred. 9,2. Vgl. Jez. Sir., Spreuk., 23,9; Phil. Jud., De Decal., 84. 595) Ps.
 XV 4. 596) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 6.

stads- of rijksgod, voor alle privaat en publiek gebruik, de eed op de koning, in het verkeer met ambtelijke instanties, en de eed op de wereldorde. Deze laatste is gereserveerd voor de cultus en is van de drie wel de duurste. Hij werd uitgesproken bij het leggen van de grondsteen of bij de inwijding van de tempel en, na uitgesproken te zijn, op de wanden in gewoonlijk reusachtige hiërogllyphen gegraveerd, een zeer duidelijk voorbeeld van de bovennatuurlijke functie der reliëfs. Wij citeren hier een viertal hunner. Uit de tempel van Ramses III te Madienat Haboe⁵⁹⁷): „Deze tempel (naam steeds uitvoerig) staat vast gelijk het bergland aan de westelijke horizon.” Daartegenover, in hetzelfde gebouw⁵⁹⁸): „Deze tempel staat vast gelijk het bergland aan de oostelijke horizon.” Uit de Ptolemaeïsche tempel te Koom Oemboe⁵⁹⁹): „Zolang als de hemel vast staat op zijn pijlers, zolang als de aarde rust op haar grondvesten, zolang als het oostelijke en het westelijke bergland zich op hun plaats bevinden, zolang als de noordewind op zijn gestelde tijd uitgaat, zo lang staat deze tempel, bevestigd tot in eeuwigheid.” Uitvoeriger nog een weinig verder⁶⁰⁰): „Zolang als de hemel vast staat op zijn pijlers, zolang als de aarde rust op haar grondvesten, zolang als de zon des daags straalt en de maan in de nacht haar schijnsel geeft, zolang als Orion de ziel is van Osiris en Sothis de meesteres van het uitspansel, zolang als de overstroming regelmatig plaats grijpt en de akker graan voortbrengt, zolang als de noordewind op gezette tijd uitgaat en het vuur de materie verteert, zolang als de decanen hun werk verrichten en de sterren op haar plaats blijven, zo lang ook staat deze tempel, duurzaam als Leontopolis, machtig als Thebe, heerlijk als Heliopolis, bestendig als Memphis, onvergankelijk als de zonnegod, tot in eeuwigheid.” Vele tientallen zulker eden, tot bevestiging van het gebouw en bestendiging van deszelfs koninklijke bouwer, zijn te lezen op de wanden van de tempel van Horus te Edfoe⁶⁰¹). In de boeken van het Oude Testament is de bestendigheid van de wereldorde een geliefd beeld⁶⁰²), een cosmische eed ligt besloten in de woorden van Jezus⁶⁰³): „Voorwaar zeg ik U: totdat de hemel en de aarde voorbijgaan, zal er niet één jota noch één tittel van de wet voorbijgaan.”

Mantiek en eed liggen reeds niet meer in het centrum van de liturgie, de nu volgende voorschriften, betrekking hebbende op de heiliging van het leven van alle dag, voeren ons geheel in de peripherie daarvan. De Oudheid leert, dat de heiliging van de mens niet slechts plaats dient te grijpen op speciaal daartoe bestemde plechtigheden, doch in een doorlopend verband op ieder ogenblik des daags. Overeenkomstig de leer van het dualisme worden de menselijke handelingen verdeeld in reine en in onreine; het zijn de eerste, die verricht moeten worden en die leiden tot God. Voor de neutrale handeling, die noch het een, noch het ander zijn zou, is ook hier, althans in de strenge theorie, geen plaats. Daarentegen gelden alle handelingen, het mogen goede zijn of slechte, als van goddelijke en bovennatuurlijke aard. Het onderscheid, zoals dat heden gemaakt wordt, tussen liturgie, magie en de praktijk des levens bestaat voor de primitieve niet. Alle handelen staat op het niveau van het cultische. Het magische kan, al naarmate het Gode welgevallig of onwelgevallig is, heilbrengend of verderfelijk zijn, maar het is in wezen geheel hetzelfde als dat, waarmede in de tempels de gemeenschap met God tot stand gebracht wordt, en geschiedt trouwens onder aanwending van geheel dezelfde ceremoniën. De handelingen van het dagelijks leven lopen door de onachtzaamheid, waarmede zij

597) Vgl. Medinet Habu, dl. I, Chicago 1930, pl. 16. 598) Ibid., pl. 17. 599) Vgl. J. DE MORGAN, enz., Kom Ombos, dl. I, Wenen 1895, blz. 257. 600) Ibid., blz. 313. 601) Vgl. E. CHASSINAT, Le Temple d'Edfou, dl. VII, [Caïro 1932, blz. 29-42 en 176-189. 602) Ps. LXXII 5, 17; Job 9,5-9. 603) Evang. Matth. 5,18.

ten uitvoer plegen te worden gebracht, het gevaar de scheidslijn tussen rein en onrein te overschrijden, maar blijven zij aan de goede zijde daarvan, dan zijn zij op dezelfde wijze als de overige wonderdadig. Tot heiliging dezer laatste groep, tot het reinigen, om zo te zeggen, van de menselijke bedrijvigheid, bezigt de godsdienst de sacramentaliën. Wij komen daarmee in de sfeer der kleinere religiositeit, en het wordt thans moeilijker voor alle de verschillende gebruiken en gebruikjes parallellen in de Egyptische en de Joodse teksten te vinden.

Het is een feit van notoire bekendheid, dat bij de aanhangers der heidense godsdiensten de zon verering genoot. Dat eerbeton leidde tot consequenties, die ons moderns wel zeer zonderling voorkomen. Men hore! Wanneer de zon schijnt, aldus Pythagoras, moet men geen vuur overbrengen⁶⁰⁴). Men moet zich nimmer aan de zuidzijde te slapen leggen⁶⁰⁵), noch geslachtsgemeenschap hebben met een vrouw, die goud, d.w.z. zonnestof, draagt⁶⁰⁶). Naar de zon gewend, mag men niet urineren⁶⁰⁷); volgens een andere, maar weinig betrouwbare lezing, zelfs niet spreken⁶⁰⁸). — In Egypte, tenminste in een der gouwen, was het tot gruwel, overdag licht aan te steken⁶⁰⁹), en in dit land waren de tempels en verdere localiteiten, waar cultus werd opgedragen of magie bedreven, georiënteerd op het zuiden⁶¹⁰). De Egyptenaren joegen de schurftigen en leprozen uit de tempels in de woestijn, daar de zon geërgerd was over hun aanwezigheid⁶¹¹). Zo ook vermeden de Heliopolitaanse priesters het, overdag wijn te drinken, daar het onpassend was, zich onder het oog van de god te buiten te gaan⁶¹²). Offerende aan de zon moest men zijn gouden sieraden afleggen⁶¹³), vermoedelijk om geen naijver op te wekken. Geslachtsgemeenschap hebben bij dag geldt reeds in het Nieuwe Rijk als ontering van God⁶¹⁴). De mannen in Egypte wateren zittende⁶¹⁵), de vrouwen wenden zich van de zon af⁶¹⁶). De aap, een dier, dat besneden ter wereld komt en zijn godsvrucht betuigt door onthouding van vis⁶¹⁷) en door gejuich bij zonsopgang⁶¹⁸), verbergt, na zijn behoefte te hebben verricht, zijn eigen urine⁶¹⁹). Bij de plechtigheid van het offer aan de zon worden de resten van Apophis, dus de resten van het offerdier, in de pispot geworpen⁶²⁰). Ook de Joodse tempel of synagoge was op het zuiden georiënteerd⁶²¹). De Joden twistten over de vraag, of de zon bevlekt wordt door de onreinheid op aarde. Volgens sommigen was dat inderdaad het geval⁶²²), anderen echter oordeelden, dat de zon niet ontluisd kan worden, ook al schijnt zij op mest en op vuil⁶²³). Men mag geen geslachtsgemeenschap hebben bij licht⁶²⁴). De Talmoed schrijft voor, dat de urine zittend moet worden geloosd⁶²⁵). De leden van de secte der Essenen omhulden zich daarbij met hun mantel, „ten einde de stralen van de god niet te bezoedelen”, en begroeven vervolgens hun uitwerpselen⁶²⁶).

Het zonnerituaal heeft in Judaea een metamorphose ondergaan, die van zeer groot belang geweest is voor de ontwikkeling der Joodse godsdienst en der godsdiensten, daarvan afgeleid. Verering van de zon is een vorm van afgoderij, die den samenstellers van de geschriften van

604) Collen. 12. 605) Olympiodor., In Plat. Phaed., A, I 17. 606) Jambl., Vit. Pyth., 84; Id., Protr., 21,35. 607) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17; Jambl., Protr., 21,15. 608) Vgl. F. W. A. MULLACH, Fragmenta Philosophorum Graecorum, dl. I, Parijs 1860, blz. 507,48. Vanwaar? 609) Geogr. Tract., fragm. 27. 610) Joann. Lyd., De Ostent., 22. Vgl. Pap. Lond. Leid., 5,3,32, 10,9, 25,17. 611) Flav. Jos., Contr. Ap., I 306. 612) Plut., De Is. et Osir., 6. 613) Plut., De Is. et Osir., 30. 614) Droomboek Chester Beatty 9,22. 615) Herod., Hist., II 35. 616) Pap. Lond. Leid. 21,22 (Sic: *m3.t*). 617) Horapoll., Hierogl., I 14. 618) Dodenb. XVI, vignette. 619) Horapoll., Hierogl., II 67. 620) Pap. Bremner Rhind 23,10, 29,15. 621) Joann. Lyd., De Ostent., 22. 622) Flav. Jos., Bell. Jud., IV 382/83; Baruch, Vers. Graec., 8. 623) Testam. XII Patriarch. 12,8. 624) Gem. b.Pesah. 112b; Gem. b.Nidd. 16b, 17a. 625) Gem. b.Berak. 40a, 62a. 626) Flav. Jos., Bell. Jud., II 148.

het Oude Testament nog vers in het geheugen lag ⁶²⁷). Men aanbad de zon bij haar opgang en wendde zich daartoe naar het oosten, ook het morgengebed werd vlak voor het opgaan van de zon aangeheven ⁶²⁸). In duidelijke navolging nu van wat wij zo juist behandelden leert de Talmoed, dat wie in Judaea zijn behoefte verricht zich niet in de richting oost-west, maar in de richting noord-zuid moet zetten, en dat wie dit doet in Galilaea juist de richting oost-west moet aannemen ⁶²⁹). Anders gezegd, men mag zich niet wenden in de richting van de tempel van Jeruzalem ⁶³⁰). Een der rabbijnen is minder streng. Het verbod, zegt hij, geldt slechts bij vrij uitzicht (op het heiligdom), ter plaatse, waar zich geen (daarvan) scheidende muur bevindt, en slechts ten tijde, dat de Godheid (daarin) woonachtig is ⁶³¹); het was volgens hem dus opgeheven door de verwoesting van de tempel. In deze geest geschiedt het ook, dat, wanneer een Romeins soldaat, om de Joden te tergen, de schaamdelen voor het heiligdom ontbloot, daarover een oproer ontstaat, waarbij twintig duizend mensen het leven laten ⁶³²). Men heeft dus op een gegeven ogenblik de zon uit het ritueel gestoten en dit overgebracht op de tempel. Oriëntatie op het heiligdom, wanneer dit zich binnen de gezichtskring bevindt, wordt een enkele maal in de antieke litteratuur vermeld ⁶³³). De consequente doorvoering van het principe, als in de Mohammedaanse leer omtrent de qibla, komt echter bij de Joden het eerst duidelijk voor ⁶³⁴). De overdracht moet plaats gehad hebben op een ogenblik, waarop de Jahwe- en de zonnereligie definitief uiteen gegaan waren, zekerlijk niet na Ezechiël ⁶³⁵), maar ook niet voordat de verkettering der provinciale heiligdommen een feit geworden was. Wij denken aan het tijdstip van de terugkeer uit de Babylonische ballingschap; bewijsplaatsen uit de oudere litteratuur lijken ons niet dwingend ⁶³⁶).

De aanwezigheid van de zon legde den mens verplichtingen op, haar afwezigheid bracht hem gevaren. Men moest, 's nachts rondlopende, zeer op zijn hoede zijn ⁶³⁷), en in geen geval naakt uitgaan ⁶³⁸). Het was gevaarlijk, in een gewijd graf te overnachten ⁶³⁹), en onwelvege-lijk, met de vinger naar een ster te wijzen ⁶⁴⁰). — Wij kunnen op deze symbolen slechts Joods commentaar leveren. Jezaja waarschuwt tegen degenen, die bij de graven zitten en daar overnachten ⁶⁴¹), de geleerden in de Talmoed ontraden het, des nachts alleen uit te gaan ⁶⁴²). Wie voor het kraaien van de haan uitgaat, diens bloed komt over zijn hoofd ⁶⁴³). Men groete in het duister niemand ⁶⁴⁴). Het uitsteken van de vinger is een onrechtmatige daad ⁶⁴⁵), de verering van sterren bij Egyptenaren en Joden welbekend.

Zoals niet anders te verwachten, bestaat er een intensieve belangstelling voor de maaltijden. De heiligheid van het graan ligt in Pythagoras' uitspraken geïmpliceerd. Men mag geen graan in de pispot werpen ⁶⁴⁶), geen broodkruimels met voeten vertreden ⁶⁴⁷) en zich niet zetten op de korenmaat ⁶⁴⁸). Brood mocht niet worden gebroken ⁶⁴⁹), van een heel brood mocht men volgens een andere lezing niet bijten ⁶⁵⁰). Anderzijds moest men de kruimels, die van de tafel

627) Ezech., 8,16. Vgl. Mišn. Sukk. V 4; Tōs. Berak. VII 6b. 628) Flav. Jos., Bell. Jud., II 128; Mišn. Berak. I 2; Gem. b.Šabb. 118b; Gem. b.Jōm. 37b. 629) Gem. b.Berak. 61b. 630) Gem. b.Sukk. 53b; Gem. b.Qidd. 72b. 631) Gem. b.Berak. 61b. 632) Flav. Jos., Antiq., XX 108. 633) Plut., Vit. Camill., 12. 634) Vgl. ook Gem. b.Berak. 6b. 635) Vgl. hierboven, noot 627, verder Job 31,26-28; Dan. 6,11; II Chron. 29,6; III Ezr. 4,58. 636) I Kon. 8,44,48; II Chron. 6,34,38. Het woord ררך hier toch wel te vertalen als „ritus”. 637) Collen. 11. 638) Collen. 6. 639) Collen. 17. 640) Collen. 29. 641) Jez. 65,4. Vgl. Gem. b.Nidd. 17a. 642) Gem. b.Berak. 43b; Gem. b.Pesah. 112b. 643) Gem. b.Jōm. 21a. 644) Gem. b.Megill. 3a. 645) Jez. 58,9. 646) Plut., De Liber. Educ., 17; Androcyd. apud Apostol., Mantiss. Prov., II 81. 647) Collen. 18. 648) Plut., De Is. et Osir., 10; Jambl., Protr. 21,18; Collen. 36. 649) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 34. 650) Hippol., Refut., VI 27,5; Suid., Lexic., sub voce Ἀναξιμανδρος.

afvielen, laten liggen, zij waren een gave aan de heroën ⁶⁵¹). Over de wijn spreekt Pythagoras slechts indirect, door zijn gebod, te plengen aan de goden Zeus, Heracles en de Dioscuren ⁶⁵²). Het plengen geschiedde gedurende de maaltijd ⁶⁵³). Men deed het driemaal achtereen ⁶⁵⁴), paste er op, daarbij de ogen niet te sluiten ⁶⁵⁵), en goot de vloeistof uit over het oor ⁶⁵⁶), waar geen aanraking met de lippen der aanwezigen had plaats gehad. De beker was steeds tot op de bodem te ledigen ⁶⁵⁷). Men mocht niet eten, op een wagen (*δίφρος*) zittende ⁶⁵⁸), en overigens natuurlijk slechts datgene tot zich nemen, wat offerbaar was ⁶⁵⁹). Bij iedere maaltijd hoorde zout ⁶⁶⁰). Wat eens gekookt was mocht niet verder worden gebraden ⁶⁶¹). — De maaltijd is in Egypte een sacrament. De waarlijk vrome eet brood in de tempel ⁶⁶²). „Het ontbijt in de morgen, het noenmaal op de middag en het avondmaal bij het vallen van de nacht” zijn plechtigheden, die in een liturgisch handschrift onder andere, als zodanig meer kenbare, heilige handelingen worden opgesomd ⁶⁶³). Het graan is een materialisatie van Osiris ⁶⁶⁴), de graan-god Nepri wordt met deze geïdentificeerd ⁶⁶⁵), en het mystieke Osirisbeeld in graan uitgezaaid ⁶⁶⁶). Bij de processies droeg men broden in de optocht mede ⁶⁶⁷), en de Egyptische tempels hadden een regelmatige toevoer van gerstegrutten ⁶⁶⁸). De copiïst, die zich tot schrijven zet, plengt, alvorens zijn tekst aan te vangen, enige druppels inkt aan de god Imhotep ⁶⁶⁹). Bij het offer hoorde zout, steenzout, dat uit de westelijke oasen werd ingevoerd ⁶⁷⁰). Zeezout, als komende uit de Typhonische zee, was onrein ⁶⁷¹). De priesters onthielden zich van alle zout, vermoedelijk uit ascetische overwegingen ⁶⁷²). De opvatting van de maaltijd als sacrament vindt men bij de Joden onder de Essenen ⁶⁷³). De Oudtestamentische bewijsplaatsen zijn vaag ⁶⁷⁴), maar het instituut der toonbroden, die op een gouden tafel voor het allerheiligste lagen ⁶⁷⁵), wijst in deze richting. Men mocht brood niet werpen ⁶⁷⁶), en moest aan het offer steeds een handvol meel toevoegen, dat als reinigingsmiddel gold ⁶⁷⁷). Het deel van Jahwe aan de maaltijd werd uitgekeerd door het laten liggen der gevallen broodkruimels ⁶⁷⁸) en door het plengen van wijn, die van een „besneden” wijnstok afkomstig behoorde te zijn ⁶⁷⁹). Men mocht niet na het drinken een rest in de beker achterlaten ⁶⁸⁰). „Een maaltijd zonder zout, zegt een rabbi ⁶⁸¹), is geen maaltijd.” Bij de toonbroden lag zout ⁶⁸²), en ook het spijsoffer werd steeds gezouten ⁶⁸³), in de tweede tempel vanuit een apart zoutmagazijn ⁶⁸⁴). De liturgie schrijft voor het gebruik van Sodomitisch zout ⁶⁸⁵), d.w.z. van steenzout, gewonnen uit het bergland beoosten Jeruzalem. Het Paasoffer mocht niet worden gekookt en vervolgens gebraden ⁶⁸⁶). De commentatoren wijzen op de haast, waarmede de Paasmaaltijd toeberaid moest

651) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 34. 652) Jambl., Vit. Pyth., 155. 653) Jambl., Vit. Pyth., 99, 149. 654) Jambl., Vit. Pyth., 152. 655) Jambl., Vit. Pyth., 156. 656) Porph., Vit. Pyth., 42. 657) Collen. 8. 658) Plut., De Is. et Osir., 10. 659) Jambl., Vit. Pyth., 85. 660) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 35. 661) Jambl., Vit. Pyth., 154. 662) Pap. Merikare, ed. GOLENISCHEFF, 65. 663) Pap. Leid. T 32, 7,10/11. 664) Athenag. Athen., Supplic., 22,6. 665) Vgl. Rec. de Trav. XXXI, Parijs 1909, blz. 16. 666) Vgl. A. MARIETTE, Dendérah, dl. IV, Parijs 1873, pl. 35-39. 667) Clem. Alex., Strom., VI 4, 37,1. 668) Zie noot 429, hierboven op blz. 90. 669) Vgl. Z.Ä.S. XL, Leipzig 1902/3, blz. 146. 670) Arrian., Anabas., III 4,4; Itinerar. Alex., ed. MÜLLER, 52; Pap. Welbespr. Boer, ed. VOGELSANG, R 11; Pap. Magic. Graec. I, pag. 194, 396/97. 671) Plut., De Is. et Osir., 32. 672) Plut., De Is. et Osir., 32; Id., Quaest. Conviv., V 10,1. 673) Flav. Jos., Bell. Jud., II 131. 674) Bijv. Genes. 26,30; Exod. 24,11. 675) Exod. 25,23-30; I Kon. 7,48. 676) Gem. b.Berak. 50b. 677) II Kon. 4,40/41. Vgl. noot 446 op blz. 90. 678) Gem. b.Sanh. 92a; Epist. Arist. 158. Vgl. Deut. 24,19; Evang. Luc. 16,21; Gem. b.Hull. 105b. 679) Levit. 19,23, 25,3; Jez. 18,5; Phil. Jud., De Plantat., 112; Evang. Johann. 15,2. Vgl. Plut., Vit. Num., 14. 680) Tōs. Šabb. VII 7. 681) Gem. b.Berak. 44a. 682) Septuag. op Levit. 24,7; Phil. Jud., Vit. Mos., II 104. 683) Levit. 2,13. 684) Vgl. Flav. Jos., Antiq., XII 140. 685) Gem. b.Menah. 21a; Midr. Sifra op Levit. 2,13. 686) Gem. b.Pesah. 41a. Vgl. Midr. Mekilt. op Exod. 12,8/9.

worden. Het Pythagoreïsch voorschrift doet echter eerder denken, dat de handelingen van het koken en van het braden als onverenigbaar werden opgevat. De Joodse wet kent een soortgelijk taboe op de verdubbeling⁶⁸⁷), waaraan een boek in de Talmoed is gewijd, onder de naam כלאים. De natuur verheugt zich niet in de vereniging van onverenigbare zaken⁶⁸⁸).

Niet slechts gedurende de maaltijden, ook daarbuiten gevoelt zich de antieke mens omringd door invloeden van magische aard. Een ieder staat bij voortdoring bloot aan het gevaar, te worden betoverd, een ieder moet, ten einde dat gevaar te ontlopen, in zijn gedragingen de handelingen vermijden, die een ander vat op hem zouden geven. Bij het opstaan uit bed moet men de dekens oprollen en er de afdruk van het lichaam uit strijken⁶⁸⁹). Men wasse daarop het gelaat niet in de rivier, want daarin mag men niet kijken⁶⁹⁰), evenmin als men zich mag spiegelen naast een lamp⁶⁹¹). Ringen gegraveerd met het beeld van een god zijn verboden⁶⁹²), dit laatste zou bezoedeld kunnen worden. Men vermijde het, in de sneeuw te schrijven⁶⁹³), en wisse na het koken steeds de afdruk van de pot uit de as⁶⁹⁴). Over de betovering door middel van afgeknipte haren en nagels spraken wij reeds⁶⁹⁵). Zo min als men zich tijdens het offer mocht knippen, mocht men ook het zweet met een ijzeren voorwerp afstrijken⁶⁹⁶). Haren, nagels en zweet vormden deel van de persoonlijkheid, hen te vernietigen ware vernietigen van leven. Wat men in een ander laakt mag men natuurlijk zelf niet bedrijven. Zo waarschuwt Pythagoras er tegen, menselijke voetstappen met ijzer te doorboren⁶⁹⁷). — Het magisch principe, waarom het hier gaat, laat zich vanuit de Egyptische en de Joodse litteratuur wel toelichten, maar een nauwkeurig passende parallel vonden wij slechts voor de weerspiegeling van het gelaat in het water, die volgens het Egyptisch droomboek, in de droom gezien, een ongunstige gebeurtenis voorspelt⁶⁹⁸). Vorm en wezen zijn identiek, althans door een causale band verbonden. In de inscripties op de wanden van de grafkamers der pyramiden worden de hiërogllyphen, die levende wezens verbeelden, onafgewerkt gelaten of verminkt, opdat van haar geen werking uitga op de mummie van de Pharao⁶⁹⁹). De reliëfs in de graven der particulieren garanderen den dode in het hiernamaals de voortzetting van zijn leven als op aarde. Wil men een nog levend persoon te gronde richten, zo verminkt of betovert men zijn beeld⁷⁰⁰). De schaduw is een deel der persoonlijkheid⁷⁰¹), het is de angst van de dode, dat zij hem wordt ontnomen⁷⁰²). De Jood, die zich betoverd gevoelt, werpt zijn kleding af en gelooft aldus gevrijwaard te zijn⁷⁰³). Wanneer in het land der Philistijnen een epidemie van „spenen” en een muizenplaag uitbreekt, vervaardigen de inwoners van de spenen en de muizen gouden afbeeldingen, en brengen zij deze ten offer⁷⁰⁴). Een volk verliest zijn schaduw en valt als gevolg daarvan in de handen zijner vijanden⁷⁰⁵). Daemonen hebben geen schaduw⁷⁰⁶). Het offer van haar en nagels is een substituut van het mensenoffer⁷⁰⁷).

Gevaren, hem niet door zijn belagers bereid, maar door hun alledaags voorkomen niette-

687) Vgl. voor de Egyptenaren Horapoll., Hierogl., II 70? 688) Flav. Jos., Antiq., IV 228.
 689) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17; Jambl., Protr., 21,29. 690) Collen. 24. 691) Vgl. noot 322, op blz. 86. 692) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17; Jambl., Vit. Pyth., 84, 256. 693) Collen. 32. 694) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17. 695) Vgl. noot 376 en 377, op blz. 88. 696) Collen. 21. 697) Collen. 25.
 698) Droomboek Chester Beatty 9,20. 699) Vgl. Z.Ä.S. LI, Leipzig 1914, blz. 1-64. 700) Pap. Lee, ed. NEWBERRY, 1,4. Vgl. Chron. d'Égypt. XXVII, Brussel 1939, blz. 39-46. 701) Wörterbuch IV, blz. 433,5.
 702) Dodenb. XCII, CXLIX 10. Vgl. Pap. Magic. Graec. I, pag. 58,623. 703) Gem. b.Jöm. 84a; Gem. b. Bāb. Bātr. 153a. Vgl. Pap. Magic. Graec. I, pag. 68,43. 704) I Sam. 6,5. Vgl. Ezech. 13,18/19; Ps. II 9 met Z.Ä.S. LXIV, Leipzig 1929, blz. 12-16 (POSENER). 705) Numer. 14,9. 706) Gem. b.Jabm. 122a; Gem. b.Gitt. 66a. 707) Phil. Jud., De Spec. Legib., I 254.

min zeer ernstig, wachten de onbedachtzame van de zijde der collectieve eenheden. Pythagoras leert, dat men voor een voortschrijdende kudde moet uitwijken⁷⁰⁸), geen volledige takkebos in het vuur mag werpen⁷⁰⁹), van een wagen niet springen moet met aaneengesloten voeten⁷¹⁰), in een rietveld niets mag bespreken⁷¹¹), en geen ring, volgens een variant veelbetekenend geen nauwe ring, behoort te dragen⁷¹²). Ook het verbod, van een heel brood te eten⁷¹³), zal om deze reden uitgevaardigd zijn. — Betovering door middel van knopen komt in Egypte van de oudste tijden af voor. Toverformulieren worden om de hals gedragen, na enige malen, dikwijls vier of zeven, geknoopt te zijn⁷¹⁴). Een manuscript bevat spreuken „tot het binden van knopen”⁷¹⁵). De Joodse Daniël was kundig in „het uitleggen van dromen, het aanwijzen van raadselen, het ontbinden van knopen”⁷¹⁶). Vorstencinderen dragen tot bescherming belletjes, gewone kinderen knopen⁷¹⁷). Drie knopen brengen ziekte tot stilstand, vijf genezen, zeven beschermen tegen magische invloeden⁷¹⁸). Wie groente eet uit de bundel van de tuinier, zonder deze eerst te hebben ontbonden, stelt zich bloot aan betovering⁷¹⁹).

Waar twee onderscheiden magische gebieden aan elkander grenzen, ontstaan op de scheidslijn overgangstoestanden, die een bijzondere mate van omzichtigheid noodzakelijk maken, zoals dat het geval is bij deuren, grenzen, wegen. Het was aan de bovendorpel van zijn huis, dat Pythagoras zeeajuin had opgehangen⁷²⁰). Verder verordonneert hij, bij in- en uitgaan de deur te kussen⁷²¹), daarbij te zwijgen, zolang men zich in de deuropening bevindt⁷²²), niet op de dorpel te blijven staan⁷²³), en terug te keren, wanneer men deze met de voet aanstoot⁷²⁴). Wie het huis verlaat moet het voorhoofd, wie het betreedt moet het achterhoofd krabben⁷²⁵). Gaat men op reis, zo wende men zich, aan de grens gekomen, niet om, want de wraakgodinnen, de Erinyen, volgen⁷²⁶), en op de weg wake men er voor niet te splijten⁷²⁷). Men betreedt de tempel aan de rechterzijde en verlaat hem aan de linkerzijde⁷²⁸). Evenzo beginne men bij het zich schoeien met de rechtervoet⁷²⁹), bij het zich wassen met de linker-voet⁷³⁰), en het is de rechtervoet, die steeds het eerst vooruit gezet moet worden⁷³¹). De vrouw wordt bij de rechterhand ten huwelijk genomen⁷³²), spijs mag niet met de linkerhand worden aangevat⁷³³). — In Egypte bestaat de gewoonte, bij het passeren van een poort of deur te zwijgen⁷³⁴). De droom, waarin men zich zelf steen splijtend ziet, is als ongunstig te beschouwen⁷³⁵). De overwinning komt van Gods rechterhand⁷³⁶). Een zich naar rechts wendende hyena is voorteken van een naderende overwinning, een zich naar links wendende datzelfde van een nederlaag⁷³⁷). Bij het grote zonneoffer schopt men Apophis met de linkervoet⁷³⁸). De adem des levens gaat in door het rechteroor, de adem des doods door het linker⁷³⁹). De Joden strijken het bloed van het Paaslam aan de zijposten en aan de bovendorpel⁷⁴⁰), en schrijven de woorden van Jahwe op de zijposten van het huis en van de poorten⁷⁴¹). De

708) Collen. 3. 709) Collen. 26. 710) Collen. 28. 711) Collen. 30. 712) Plut., De Liber. Educ., 17; Apostol., Mantiss. Prov., II 17. Vgl. noot 373, op blz. 88. 713) Vgl. noot 650, op blz. 98.
714) Vgl. Pap. Zauberspr. für Mutt. und Kind 8,3, 9,3,7, verso 2,1, 3,3, 6,2,7; Oudh. Med., N.R. XXIX, Leiden 1948, blz. 67. 715) Pap. Salt. 825, ed. WALLIS BUDGE, 6,1. 716) Dan. 5,12,16. Vgl. Wörterbuch I, blz. 348,8-11. 717) Mišn. Šabb. VI 9. 718) Gem. b.Šabb. 66b. 719) Gem. b.Šabb. 82a; Gem. b.Hull. 105b. 720) Vgl. hierboven, blz. 82, noot 218. 721) Collen. 19. 722) Porph., De Antr. Nymph., 27. 723) Collen. 2. 724) Collen. 14. 725) Collen. 27. 726) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 17; Jambl., Protr., 21,14. Vgl. Jambl., Vit. Pyth., 15. 727) Jambl., Protr., 21,20. 728) Jambl., Vit. Pyth., 156. 729) Jambl., Vit. Pyth., 83. 730) Jambl., Protr., 21,11. 731) Collen. 7. 732) Jambl., Vit. Pyth., 84. 733) Collen. 16. 734) Porph., De Antr. Nymph., 27. 735) Droomboek Chester Beatty 8,18. 736) Corp. Hermet. XVIII 10. 737) Horapoll., Hierogl., II 71. 738) Pap. Bremner Rhind 22,5, 23,5. 739) Pap. Ebers, ed. EBERS, 100,3/4. Vgl. Pap. Lond. Leid. 3,19/20. 740) Exod. 12,7. Vgl. Ezech. 45,19. 741) Deut. 6,9, 11,20.

priesters van Dagon te Asdod vermijden het, de dorpel van de tempel van hun god te betreden⁷⁴²). Wie de tempel te Jeruzalem bezocht, betrad deze aan de rechterzijde en verliet hem aan de linkerzijde⁷⁴³). De overwinning komt van Jahwe's rechterhand⁷⁴⁴). Het hart des wijzen is tot zijn rechter, het hart des zots tot zijn linkerhand⁷⁴⁵). De eed wordt afgelegd met de rechterhand⁷⁴⁶), men reinigt zich de openingen des lichaams met de linkerhand⁷⁴⁷), bij het opstaan behoort de Jood zich het eerst de rechtersvoet te schoeien⁷⁴⁸). Het offer, met de linkerhand gebracht, is ongeldig⁷⁴⁹).

Van de talrijke⁷⁵⁰), op de begrafenis betrekking hebbende voorschriften resten ons slechts enige weinige. De stervende moest pogen, met onineus gunstige woorden het leven te besluiten⁷⁵¹), waarop hem de ogen werden gesloten⁷⁵²). Hij werd dan in het wit gekleed⁷⁵³) en op een laag bladeren van mirte, olijf en zwarte populier⁷⁵⁴) bijgezet in een bakstenen of houten doodkist, die echter niet van cypressenhout, het hout van Zeus' scepter, vervaardigd mocht zijn⁷⁵⁵). Verbranding van het lijk was verboden⁷⁵⁶). Het graf werd gewijd, en in zulk een graf legde men zich liever niet te slapen⁷⁵⁷), maar het was vroom gebruik, den overledene van tijd tot tijd een plengoffer te brengen⁷⁵⁸). Wit, de kleur van het linnen, is bij Pythagoras de kleur van het goede, zwart die van het slechte⁷⁵⁹). Zo was zijn beddegoed wit en vervaardigd uit linnen⁷⁶⁰) of, volgens een andere lezing⁷⁶¹), uit wol, eigenlijk een onreine stof, maar daar het linnen destijds in Zuid-Italië nog onbekend was, om der wille van de kleur ter vervanging daarvan gedragen. — De Egyptenaren kennen de lijkverbranding niet. Men maakt de lijken tot mummies door hen in te wikkelen in linnen banden, later aangevuld met een linnen doodshemd, of daardoor vervangen⁷⁶²). De vernietiging van het lichaam zou de ziel woningloos maken, tot groot ongerief voor de nabestaanden, misschien mocht ook het vuur niet door de onreinheid van het lijk bezoedeld worden. De zwaarste aller straffen is de brandstapel⁷⁶³), daar hierop niet slechts het lichaam, doch ook de ziel vernietigd wordt⁷⁶⁴). De cypres is in Egypte niet inheems⁷⁶⁵), de dode Osiris wordt gelegd op sycomorebladeren⁷⁶⁶), de olijf was heilig aan de god Thot⁷⁶⁷). Bakstenen doodkisten komen voor⁷⁶⁸), het plengen en offeren aan de doden vormt een geliefd thema der reliëfs. Het systeem van liturgische kleuren in Egypte was gecompliceerd, maar zwart als kleur van de rouw speelt in de klassieke periode in ieder geval geen rol van enige betekenis. In Hellenistische tijd hoort men, dat Osiris een god van zwarte complexie was⁷⁶⁹), wat misschien weinig zegt, maar ook, dat Isis, diens weduwe, een zwarte mantel droeg⁷⁷⁰). Een zwart kleed wordt nu aangelegd bij rouwplechtig-

742) I Sam. 5, 5. Vgl. Zeph. 1,9; Gem. b.Šabb. 8b/9a. 743) Mišn. Midd. II 2. 744) Exod. 15,6; Ps. CXVIII 15/16. 745) Pred. 10,2. 746) Ps. CXLIV 8, 11. Vgl. Genes. 48,14. 747) Gem. b. Berak. 62a. 748) Gem. b.Šabb. 61a. 749) Mišn. Zebah. II 1. 750) Plut., De Gen. Socrat., 16; Jambl., Vit. Pyth., 85. 751) Jambl., Vit. Pyth., 257. 752) Collen. 34. 753) Jambl., Vit. Pyth., 155. 754) Plin., Nat. Hist., XXXV 160. 755) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 10. 756) Jambl., Vit. Pyth., 154. 757) Vgl. noot 639, op blz. 98. 758) Plut., De Gen. Socrat., 8; Philostr., Vit. Apoll., I 24; Jambl., Vit. Pyth., 143. 759) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 34. 760) Jambl., Vit. Pyth., 100. 761) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 19. 762) Plut., De Is. et Osir., 3, met commentaar van HOPFNER; Athanas., Vit. Anton., 90. 763) Pap. Westcar 4,9/10; A.S.A.E. XLIII, Caïro 1943, blz. 79; Pap. Rylands IX, ed. GRIFFITH, 13,11, 22,7; Urkund. III, ed. SCHÄFER, blz. 112,8. Vgl. Pap. Levensm., ed. ERMAN, 149 (Ligt hier de pointe van deze tekst?). 764) Herod., Hist., III 16; Coffint., ed. DE BUCK, I 395/96 (DE BUCK); Pap. Bremner Rhind 23,19, 24,6,9, enz. 765) Vgl. A. LUCAS, op. laud., blz. 494. 766) Vgl. Rec. de Trav. IV, Parijs 1883, blz. 33; Id. V, Parijs 1884, blz. 92. 767) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 16. 768) Bijv. Leid. M 70. 769) Plut., De Is. et Osir., 22, 33; Wörterbuch V, blz. 130,8. 770) Plut., De Is. et Osir., 52, met commentaar van HOPFNER; Apul., Metamorph., XI 3; Hippol., Refut., V 7,23; Wörterbuch V, blz. 123,19. Zo ook Pyr. 628b?.

heden ⁷⁷¹), en de zwarte duif beschouwd als symbolische aanduiding van de weduwe ⁷⁷²). Bij de Joden zijn de stervenden begiftigd met een profetische blik ⁷⁷³), en worden hun bij het verscheiden de ogen gesloten ⁷⁷⁴). De bijzetting geschiedt in een linnen kleed ⁷⁷⁵) en onder toevoeging van mirte ⁷⁷⁶), zij vertoonde veel gelijkenis met de Egyptische ⁷⁷⁷). Koninklijke personen werden bij wijze van uitzondering gemummificeerd ⁷⁷⁸). De lijkverbranding was niet toegestaan ⁷⁷⁹), ter dood veroordeelden, die doorgaans begraven werden ⁷⁸⁰), konden ter verzwarening van hun straf op de brandstapel gebracht worden ⁷⁸¹). Op de graven werd door velen geofferd ⁷⁸²). De tegenstelling tussen zwart en wit is den auteurs der latere Bijbelboeken vertrouwd ⁷⁸³), zelfs de priesters legden bij rouw zwarte kleren aan ⁷⁸⁴).

Wij weten weinig aan te vangen met de overige Pythagoreïsche voorschriften betreffende de liturgie, vijf in getal en zonder onderlinge samenhang, die wij hier verenigen tot een residu. Wanneer de winden waaien, moet men de echo aanbidden ⁷⁸⁵). Evenzo moet men, wanneer het dondert, de aarde aanraken ⁷⁸⁶). Men deed dat, volgens een der lezingen, tot dreigement aan de bewoners van de onderwereld ⁷⁸⁷), bij de Egyptenaren gold de donder als Typhonisch ⁷⁸⁸). Men mag niet op aarde varen ⁷⁸⁹): dus niet het voorbeeld volgen van Pharao Amemhat III, die in de Fajoem een zeilwagen bereed ⁷⁹⁰). Zonderling klinkt het verbod, de tanden (*ὀδόντας*) te breken ⁷⁹¹), dit lijkt toch wel op een verbastering van het reeds behandelde aangaande het breken van brood (*ἄρτον*) ⁷⁹²). Geheel in het duister laat ons ten slotte het voorschrift, het *σχῆμα καὶ βῆμα* meer te eren dan het *σχῆμα καὶ τριώβολον* ⁷⁹³). Ook hier kan echter aan de lezing worden getwijfeld ⁷⁹⁴).

De Pythagoreïsche acousmata en symbola, voor zover ons toegankelijk, zijn daarmee opgesomd en toegelicht. Het is slechts een kleine collectie, rest van een zeer veel groter geheel ⁷⁹⁵), dat reeds den antieken biographen niet meer in zijn volledigheid toegankelijk was. Wij behoeven de bestaande onvolledigheid intussen niet al te zeer te betreuren, want het bewaarde, hoe weinig omvangrijk ook, is toereikend tot identificatie. Zoals wij het materiaal hierboven uitgespreid hebben, kan over het onderling verband geen twijfel bestaan. De Pythagoreïsche symboliek is niet, wat men wel gemeend heeft, catechisme, geheimleer of folklore. Zij is niet anders dan wat nog heden ten dage en ten dele nog in dezelfde gestalte in de kerken onzer samenleving voortbestaat, liturgie. En dit, eenmaal gezegd zijnde, stelt ons tevens in staat, uitgaande van de bewaarde en bekende systemen, een uitspraak te doen over de aard en de uitgestrektheid van het verlorene.

Het onderwerp laat zich zelfs nog scherper begrenzen. De Pythagoreïsche symboliek is niet een willekeurige liturgie, zij is de officiële liturgie van het antieke Griekenland. Om een

771) Plut., De Is. et Osir., 39; Serv., In Vergil. Aen., XI 287; Pap. Bremner Rhind 26,3. 772) Horapoll., Hierogl., II 32. Vgl. Aristot., De Animal. Hist., IX 7. 773) Genes. 49,1; Gem. b.Sanh. 11a, 68a. 774) Genes. 46,4; Jubil. 23,1; Mišn. Šabb. XXIII 5. 775) Evang. Matth. 27,59; Evang. Marc. 15,46; Vit. Ad. et Ev. 40; Mišn. Šabb. XXIII 4. 776) Gem. b.Jōm Ṭōb 6a. 777) Tacit., Hist., V 5. 778) Testam. XII Patriarch. 4,26. 779) Amos 2,1; I Kon. 13,2; II Kon. 23,20; Tacit., Hist., V 5; Gem. b.Sanh. 46b. Maar vgl. I Sam. 31,12; Jerem. 34,5; I Chron. 10,12; II Chron. 16,14, 21,19. 780) Deut. 21,23. 781) Genes. 38,24; Levit. 20,14, 21,9. 782) Jez. Sir., Spreuk., 30,18. 783) Jerem. 8,21, 14,2; Ps. XXXV 14; Job 30,28. 784) Mišn. Midd. V 4. 785) Jambl., Protr., 21,7. 786) Jambl., Vit. Pyth., 156. 787) Aristot., Anal. Post., II 11. 788) Plut., De Is. et Osir., 55, met commentaar van HOPFNER; Pap. Bremner Rhind 23,14/15; Vgl. Mišn. Berak. IX 2. 789) Clem. Alex., Strom., V 5, 28,3. 790) Vgl. Mitt. des Deutsch. Instit. zu Kairo, dl. X, Berlijn 1941, blz. 60-78. 791) Vgl. F.W.A. MULLACH, op. laud., dl. I, blz. 507,47. 792) Vgl. blz. 98, noot 649. 793) Jambl., Protr., 21,36. 794) Vgl. F. BOEHM, op. laud., blz. 60. 795) Jambl., Vit. Pyth., 85, 156, 227.

reeds langgerekt onderzoek niet nog uitvoeriger te maken, hebben wij de Griekse affiniteiten van het Pythagoreïsche onderricht in de schaduw gelaten en, samenvattend, verwezen naar de gegevens, die daarover door onze voorgangers, WÄCHTER, EITREM, ZIEHEN, BOEHM en JOSSE-RAND zijn bijeengebracht. Wij moeten onze lezers thans verzoeken, ons crediet te willen verlenen, en zelf in de werken dezer onderzoekers de parallellen uit de Griekse letterkunde te willen naslaan, die voor een juist begrip van de leer van Pythagoras even onontbeerlijk zijn als de door ons aangevoerde uit de Oosterse. Het is inderdaad aldus gesteld, dat men geen Pythagoreïsch voorschrift kan aanvoeren, dat niet tevens in de liturgie der Griekse culten is nageleefd. Of men nu Hesiodus of Homerus ter hand neemt, de Orphici of Eleusis, Plato of de Neoplatonici, bij hen allen vindt men in volle omvang en zonder noemenswaardige afwijkingen de liturgie terug, die door Pythagoras aan zijn leerlingen werd onderwezen. Men staat versted, een schrijver als Jamblichus, die vanzelfsprekend daarbij niet anders doet dan bronwerken afschrijven, gehuld in een wolk van geheimzinnigheid, opheldering te zien geven over Pythagoreïsche voorschriften, die hem zelf zo goed als zijn lezers uit de praktijk van iedere dag en van ieder ogenblik des daags volkomen vertrouwd waren. De simpele waarheid is, er bestaat in het geheel geen specifiek Pythagoreïsche liturgie. Pythagoras werkte met een liturgie, die hij bij zijn eerste optreden reeds aanwezig vond. Hij bracht in haar een scheiding aan, bestemde een gedeelte tot stof voor zijn onderricht en liet het ander onaangeroerd, maar hij voegde nergens iets toe van eigen vinding.

Tevens is de Pythagoreïsche liturgie identiek aan de Egyptische en identiek aan de Joodse. In andere termen: de liturgie der volken om het oostelijk bekken der Middellandse Zee vormt een homogeen blok. Wij kennen deze liturgie, voor zover het Griekenland betreft, uit de Griekse letterkunde en epigraphie in haar volledigheid, en in het bijzonder uit de fragmenten der werken, die speciaal aan het onderwerp gewijd zijn geweest⁷⁹⁶), voor zover Egypte, uit de Egyptische papyri en inscripties van het Pharaonisch, uit de Graeco-Egyptische van het Hellenistische tijdvak, alsmede uit de klassieke reisbeschrijvingen van Egypte, voor zover Judaea, uit het Oude Testament, uit de Graeco-Judaeïsche letterkunde en uit de Talmoed in zijn beide bestanddelen, de Misjna, afgesloten aan het einde van de tweede, en de Gemara daarop, afgesloten aan het einde van de vijfde eeuw onzer jaartelling. Dat in de drie landen een zelfde stelsel heerste, is niet een gevolg van een vroegtijdige uitbreiding van de Pythagoreïsche leer, of van de internationale betrekkingen, die geleid hebben tot de opkomst van het Hellenisme. De Oosterse parallellen stammen voor het merendeel uit bronnen, die jonger zijn dan Pythagoras, en juist in de oud-Egyptische papyri bleek het gewoonlijk moeilijk, zulke parallellen te vinden. Maar de prae-exilische geschriften van de Pentateuch en de Profeten zijn daar, om aan te tonen, dat de Pythagoreïsche liturgie in het Oosten bestond op een tijdstip, waarop de wijsgeer het levenslicht nog niet had aanschouwd, zodat de aanspraken der klassieke reizigers en der Graeco-Egyptische auteurs, die haar ook voor de inheemse Egyptische godsdienst opeisen, niet ontzenuwd kunnen worden. De homogeniteit van de liturgie is, wel te verstaan, niet meer dan een globale. Overschrijdt men de grenzen van de selectie, die onder de naam van Pythagoras is overgeleverd, en vervolgt men de drie systemen over hun volle uitgestrektheid, dan bemerkt men alras, dat het reeds grote aantal parallellen zich nog vele malen vermenigvuldigt, doch dat met dezelfde coëfficiënt het weliswaar aanzienlijk geringere der afwijkingen dit doet. De systemen ontlopen elkander in de details, en daarom hield ook de Griek Egyptenaar en

⁷⁹⁶) Verzameld en uitgegeven door A. TRESP, Die Fragmente der Griechischen Kultschriftsteller, Giessen 1914.

Jood ⁷⁹⁷), de Egyptenaar Jood ⁷⁹⁸) en Griek ⁷⁹⁹), de Jood Egyptenaar ⁸⁰⁰) en Griek ⁸⁰¹) voor onrein. Maar de overgangen zijn geleidelijk. De Griek is onbesneden en eet varkensvlees. Zoals deze gewoonten hem tegenover Egyptenaar en Jood gelijkelijk stellen, hebben ook dezen ieder de hunne, die slechts aan hen eigen zijn en door de beide anderen niet gedeeld worden. Trouwens, de liturgie varieert ook binnen de grenzen dezer drie grotere gebieden van plaats tot plaats. Iedere Griekse tempel had naast de allen gemeenschappelijke tevens eigen reinheidsvoorschriften, de verscheidenheid in de Egyptische liturgie strekte den bezoekers tot hilariteit, de eenheid in de Joodse moest te vuur en te zwaard tot stand gebracht worden.

Ons dit alles voor ogen houdende, kunnen wij ons verstouten, een oordeel uit te spreken over de opvatting diergenen onder de antieke schrijvers, die de Pythagoreïsche liturgie uit Egypte afkomstig doen zijn. Wij zouden willen zeggen, dat zulk een herkomst ons, ten overstaan van de vèrgaande onderlinge gelijkenis der beide liturgieën en van de nadrukkelijke berichtgeving omtrent Pythagoras' Egyptische reis, een zeer aannemelijke lijkt. Maar tegelijkertijd, dat zij met de ons heden ter beschikking staande gegevens onbewijsbaar is. De Oosterse liturgie was in Griekenland lang voor het tijdperk van Pythagoras binnen gedrongen. Zo deze iets uit Egypte medebracht, kan het slechts een meer gedetailleerde kennis geweest zijn van een systeem, dat zijn landgenoten niet vreemd was, doch hun mogelijkerwijze in alle precisie niet voorstond. Aldus leerde Pythagoras hen, de lijken te begraven, naar Egyptische zede, en verbood hij de bij vele Grieken nog immer in gebruik zijnde lijkverbranding. Anderzijds zien wij hem varkensvlees eten en dus zeer bewust de Griekse ritus volgen. Voor nadere conclusies is het materiaal te ijl, het is ondoenlijk, tot een scherp inzicht te komen in de positie, die Pythagoras tussen beide liturgieën in heeft ingenomen. Heeft hij inderdaad aan Egypte ontleend, dan kunnen wij slechts nog de vraag stellen, uit welke bronnen hij de kennis verkreeg, die hij in dat land opdeed, zij het direct uit de geschriften, zij het indirect uit de mond der priesters. Een onder de antieke schrijvers specificeert, Lucianus, die, gelijk wij zagen, Pythagoras in Egypte de Boeken van Horus en Isis laat raadplegen ⁸⁰²). Een „Brief, vervaardigd door Isis voor haar Broeder Osiris”, geschreven in het hiëratisch schrift en toegevoegd aan de mummies gedurende de laatste eeuwen van het Egyptische heidendom, behelst Osiriaanse liturgie ⁸⁰³), enige in het Grieks overgeleverde „Gesprekken van Isis met haar Zoon Horus” Hermetische filosofie ⁸⁰⁴). Het is wel niet toevallig, dat een viertal onder de Pythagoreïsche symbola, en niet de minst karakteristieke, de verboden tot het vellen van vruchtbomen ⁸⁰⁵), tot het volstorten van een bron ⁸⁰⁶), tot het uitplukken van een krans ⁸⁰⁷) en tot het plaatsen van een licht achter het hoofd ⁸⁰⁸), geïllustreerd kan worden aan passages uit de grote door S. SCHOTT in zijn *Urkunden Mythologischen Inhalts*, Leipzig 1929-1939, uitgegeven Osiriaanse ritualen. SCHOTT's werk is tot op heden onvoltooid. Een voortzetting zijner uitgave zou ons nog enige verrassingen kunnen brengen.

Na het systematische gedeelte, het historische. De liturgie houdt als het ware het midden tussen God en mens. De mens is veranderlijk, en naarmate hij zich in de loop der eeuwen ontwikkelt, moeten ook in de door hem beoefende liturgie verschuivingen optreden. Er zijn

797) Vgl. T. WÄCHTER, op. laud., blz. 118. 798) Genes. 43,32; Exod. 8,22. 799) Herod., Hist., II 39, 41, 91. Vgl. PLATO, De Legib., XII 953e. 800) Hos. 9,3. Vgl. Deut. 23,8/9. 801) Handel. 11,3, 21,28. 802) Vgl. blz. 74, noot 21. 803) Vgl. Oudh. Med., N.R. XXIII, Leiden 1942, blz. 42. 804) Corp. Hermet., fragm. Stob. XXIII-XXVII. Vgl. A. J. FESTUGIÈRE, op. laud., blz. 256. 805) Vgl. blz. 82, noot 214. 806) Vgl. blz. 82, noot 231. 807) Vgl. blz. 85, noot 296. 808) Vgl. blz. 85, noot 320.

cultische inzettingen, die mettertijd haar gevoelswaarde verliezen en daarop worden uitgestoten, er zijn behoeften van religieuze aard, die door de bestaande cultische inzettingen niet, of op niet bevredigende wijze worden opgevangen en invoering van nieuwe, beter aangepaste noodzakelijk maken. Ook kunnen in het verloop der historie storende werkingen optreden, die haar sporen in de liturgie zullen nalaten. Om de liturgie wordt steeds strijd gevoerd, hoe sterk haar positie moge zijn. Wij vinden van deze strijd de neerslag in de geschriften. Men hoeft niet ver te zoeken om te vinden, dat hij ook in de drie landen, Griekenland, Egypte en Judaea, heeft gewoed en daar onderling zeer verschillende beslissingen heeft uitgelokt. De wreedaardigheid van de cultus leidde tot een geschil over de offermaterie, de verscheidenheid tot unificatie en centralisatie, het gehele stelsel heeft tenslotte de toets moeten doorstaan van de ethiek en de metaphysiek van het monotheïsme.

Offermaterie kan dier, plant of zaak zijn, maar in haar plechtigste vorm was het oorspronkelijk toch: de mens. De mens wordt geofferd ten behoeve van zijn medemens, de enkeling ten behoeve van velen. In de landen van het Nabije Oosten was het mensenoffer inheems. Voor Egypte herhaaldelijk betuigd door de klassieke auteurs, wordt het aldaar ook in de inheemse teksten dikwijls vermeld, en zeker nog vaker dan wij geneigd zouden zijn te erkennen bedoeld, daar sommige, zich tot in het oneindige herhalende, onschuldig uitziende passages in mystieke terminologie de vreselijkste realiteiten verbergen kunnen. Ook in het Oude Testament en in de Griekse letterkunde ontmoet men het op een ieder zijner schreden. Wanneer de Grieken ten tonele verschijnen is dit offer op enige geïsoleerde gevallen na echter reeds uit de publieke cultus der drie landen verdwenen en teruggedrongen tot de private, waar het tot laat in de middeleeuwen een bestaan van onvermoede weelderigheid geleid mag hebben. Een enkele datum is overgeleverd. Koning Amasis van de XXVIste dynastie schafte de drie dagelijkse mensenoffers te Heliopolis⁸⁰⁹⁾ af, de wetgever sprekende in het boek Deuteronomium de mensenoffers te Jeruzalem, waar zij kort te voren, zij het in de tanden der oppositie, publiekelijk waren gebracht⁸¹⁰⁾. De reactie was in beide landen zekerlijk eeuwen ouder, maar toch zien wij nog de Romeinse keizers verplicht, verbodsbepalingen uit te vaardigen. Voor het mensenoffer in de plaats gekomen is het offer, dat verder in de cultische praktijk van de oosterse en klassieke Oudheid het normale is geweest, het dieroffer. Bij de voortschrijdende verzachting der zeden is daarop evenwel ook de moord op het dier, in zijn stuitendste vorm bijvoorbeeld beoefend aan de grote cultische centra, waar door de handen van een ijsskoude en onbewogen priesterschap de slachtoffers bij de honderden tegelijkertijd werden omgebracht⁸¹¹⁾, tot een bron van twijfel geworden. Zo zien wij in Pythagoras' dagen een nieuw debat gaande, ditmaal over de vraag of het offer in het algemeen beziel, dan wel onbeziel moet zijn.

Pythagoras offerde hanen, bokjes en biggetjes⁸¹²⁾, volgens sommige lezingen een rund, toen hij de stelling vond⁸¹³⁾. Aan de ordebroeders van lager rang stond hij het haan- en lammeroffer toe, niet het runderoffer⁸¹⁴⁾. Dat alles bij wijze van concessie aan hun onervarenheid en onder beding, dat zij er zo min mogelijk gebruik van zouden maken⁸¹⁵⁾. Het vlees der offerbare diersoorten en der geofferde exemplaren kon worden gegeten, van alle ander moest men zich onthouden⁸¹⁶⁾. De Pythagoreïsche leer in haar zuiverste vorm ging echter veel verder. Wie een leven van beschouwende wijsbegeerte wenste te leiden, werd geacht niet langer bloedig

809) Maneth. apud Porph., De Abstin., II 55. 810) Deut. 18,10. Vgl. II Kon. 21,6; II Chron. 33,6.
811) Men leze Epist. Arist. 93. 812) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 20; Gell., Noct. Attic., IV 11. 813) Diog.
Laërt., Vit. Pyth., 12. 814) Jambl., Vit. Pyth., 150. 815) Jambl., Vit. Pyth., 109. 816) Plut., Quaest.
Conviv., VIII 8,3; Porph., Vit. Pyth., 34; Id., De Abstin., I 26, II 28; Jambl., Vit. Pyth., 85, 98.

te offeren ⁸¹⁷). De gehele Oudheid door is Pythagoras' reputatie bij uitstek deze, dat hij strenge onthouding van alle bezielde wezens voorstond, vegetariër was, en in Griekenland alleen bereid gevonden werd te offeren op het altaar van Apollo te Delos, waarop geen bloed vergoten placht te worden ⁸¹⁸). Strict genomen moge deze traditie ongerijmd zijn, daar Pythagoras toch ook aan de lagere rangen leiding gegeven moet hebben ⁸¹⁹), dat de eerbied voor het leven een wezenlijk bestanddeel van zijn leer uitmaakte, is wel duidelijk. Den hogeren rangen ontzegde hij alle bloedvergieten, alle bloedig offer en alle vleesspijs ⁸²⁰). Lieden als koks en jagers, die van het doden hun bedrijf maken, werden door hem gemeden ⁸²¹), de waarzeggerij uit de ingewanden van het offerdier vervangen door een mantisch systeem, gegrondvest op de wiskunde ⁸²²). Als steeds, staat Pythagoras niet alleen. Zoals hij dachten de meeste Grieken erover, van de oudste tijden tot de jongste. De bloedigheid van het offerwezen was voor een meer verlichte generatie een steen des aanstoots, en waar de omstandigheden een verzachting der inzettingen toelieten, aarzelde men niet, daartoe over te gaan. Omtrent Pythagoras' tijd schafte te Athene de wetgever Solon het runderoffer bij de begrafenissen af ⁸²³).

De geschiedenis van het onbezield offer in Egypte vangt, zo men wil, aan met het hoofdstuk CXXV in het Dodenboek, waarin de doodslag wordt veroordeeld. In de Hellenistische periode heeft het zich over de gehele liturgie verbreid. Op de heilige plaats, dus in de temenos, mocht men niet doden ⁸²⁴). Men mocht dat evenmin gedurende de heilige tijd, als bijvoorbeeld gedurende de cultische maaltijd ⁸²⁵), de vastenmaand ⁸²⁶) of de rouwperiode ⁸²⁷), wanneer de bevlekking van de dood moest worden uitgedelgd. Ook de heilige persoon stond onder verbod te doden. Men bereidt zich voor op de mysteriën door onthouding van vleesspijs ⁸²⁸), de priesters doodden buiten de offerdieren nimmer levende wezens ⁸²⁹), velen onder hen aten trouwens nimmer vlees ⁸³⁰). De Egyptenaren gingen zo ver, dat zij niet slechts de moord op het dier, maar ook die op de plant voor zondig hielden ⁸³¹). Dat alles had zijn invloed op de offergebruiken. Een onwraakbaar getuigenis daarvan wordt afgelegd door Flavius Josephus, in zijn bekende verweerschrift tegen de Egyptenaar Apion ⁸³²), die kritiek had uitgeoefend op de Joodse zeden: „Wat betreft het offeren van huisdieren, dat is een gewoonte, die ons met alle andere volken gemeen is, en Apion, die haar bevit, geeft daarmee te kennen, dat hij Egyptenaar is. Ware hij Griek of Macedoniër geweest, hij zou er zich niet over bekommerd hebben. Want deze volken beroemen zich er op, den goden hecatomben te offeren. Zij eten de slachtoffers aan de maaltijd, en toch is de wereld daardoor niet van dieren ontvolkt geraakt, gelijk Apion gevreesd heeft. Veeleer zou de wereld, indien allen de Egyptische zede volgden, van mensen ontvolkt geraken en gevuld worden met de wildste dieren, zoals zij hen voor goden houden en met zorg opkweken.”

Oudere bewijspplaatsen voor het onbezield offer in Egypte worden aangetroffen in de uit het jaar 408/407 voor het begin onzer jaartelling daterende, te Aswaan in de ruïnes van het antieke Elephantine gevonden Arameesche papyri. De Joodse gemeente in deze stad bezat een

817) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 13, 20, 22, 23, 37, 44; Porph., Vit. Pyth., 36, 39; Jambl., Vit. Pyth., 13, 32, 54, 68, 99, 108, 168, 187, 225; Id., Protr., 21, 39. 818) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 13; Jambl., Vit. Pyth., 25, 35. 819) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 20; Aristox. apud Athen., Deipnosoph., X 13. 820) Jambl., Vit. Pyth., 107, 150. 821) Porph., Vit. Pyth., 7; Jambl., Vit. Pyth., 100. 822) Vgl. noot 558 op blz. 94. 823) Plut., Vit. Sol., 21. 824) Vgl. blz. 79, noot 122. 825) Asclep. 41. 826) Chaerem. apud Porph., De Abstin., IV 7. 827) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 72. 828) Apul., Metamorph., XI 23, 28. 829) Herod., Hist., I 140. 830) Chaerem. apud Porph., De Abstin., IV 7; Heliodor., Aethiop., III 11; Epigramm. Graec., ed. KAIBEL, no. 1047. 831) Porph., De Abstin., I 21, II 26. 832) Flav. Jos., Contr. Ap., II 138/139.

aan de god Jahwe gewijde tempel, die door de Egyptenaren was vernield. In een petitie aan de Perzische stadhouder van Judaea ⁸³³) smeken zij deze, te bewerkstelligen, dat het heiligdom wordt herbouwd, opdat aan Jahwe wederom „het plantaardig offer, het wierookoffer en het brandoffer” gebracht kunnen worden. In het antwoordschrijven ⁸³⁴) wordt hun de herbouw toegestaan, met verlof tot het brengen van het plantaardig offer en het wierookoffer; over het brandoffer wordt niet gerept, zonder twijfel opzettelijk. De correspondentie breekt af met een tweede, slechts ten dele bewaarde petitie ⁸³⁵), uiting gevende aan de vrees der Joden, dat in de tempel geen schapen, runderen en geiten als brandoffer geofferd zouden mogen worden, doch dat men zou moeten volstaan met het wierookoffer en het plantaardig offer. De Joden strijden dus om de erkenning van het bloedig offer. De oppositie daartegen moet van de verhitte Egyptenaren uitgegaan zijn, nauwelijks van de tot op dat ogenblik tolerante Perzische regering. Duidelijker taal nog spreken de Egyptische documenten zelf. Wij hebben de beschikking over volledige afschriften van de ritualen van het dagelijks offer aan de zonnegod ⁸³⁶) en van dat aan Osiris ⁸³⁷). Beide offers behoren tot de categorie van het banoffer, het offer, dat in het Oude Testament in afgeleide vorm nog als krijgsban voortleeft ⁸³⁸), maar in de Jeruzalemse liturgie niet langer werd geduld. Bij deze gruwelijkste aller antieke plechtigheden wordt de offermaterie beschouwd als personificatie van de Boze, in casu Apophis of Seth, en wordt zij, tot herstel en bevestiging van de cosmische orde, door de celebrant met geraffineerde wreedheid gemarteld, verminkt en tenslotte vernietigd. Oudtijds gebruikte men mensen, bijvoorbeeld roodharigen ⁸³⁹), als nog in de Hellenistische periode te Eileithyia ⁸⁴⁰) en op Philae ⁸⁴¹), later, en eveneens tot aan het einde van het heidendom, dieren, als ezels, gazellen, krokodillen, nijlpaarden, zwijnen ⁸⁴²). Onze ritualen willen nu ook van levende dieren niets weten en schrijven als offermaterie voor mensen- of dierenbeelden vervaardigd van was ⁸⁴³), geheel in overeenstemming met de opgave van Manetho, dat Amasis de mensenoffers te Heliopolis deed vervangen door offers van wassen poppen ⁸⁴⁴). De ritualen geven de toestand weer, zoals hij bestond in de grote Egyptische heiligdommen, de tempel van Amon-Re te Karnak, die van Osiris te Abydos, enz. Zij werden neergeschreven in de Ptolemaeïsche periode, maar zijn voorzien van interliniaire vertalingen, aanduidende, dat de compositie van de tekst vele eeuwen daarvoor had plaats gevonden.

De Jood kent het vegetarisme ⁸⁴⁵). In de temenos mocht men niet doden ⁸⁴⁶), de priester mocht zich niet door aanraking van dode lichamen verontreinigen ⁸⁴⁷). In de heilstijd zullen zelfs de dieren niet meer doden, maar zal de leeuw stro eten ⁸⁴⁸). Tot voorbereiding op de cultische wijdingen ⁸⁴⁹) en gedurende de rouwperiode ⁸⁵⁰) onthield men zich van alle vleespijs. Sommigen deden dat bij voortduring, waardoor zij een groot aanzien genoten ⁸⁵¹). Men kon echter niet, als de Grieken en de Egyptenaren, zijn autoriteit ontlennen aan de liturgie, want de Joden kenden niet, als deze volken, het offer in effigie. Moge dit oorspronkelijk reeds bestaan hebben, in de Bijbel wordt het niet vermeld ⁸⁵²), en de beschrijvingen van de cultus uit het

833) Vgl. A. COWLEY, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923, no. 30. 834) *Ibid.*, no. 32. 835) *Ibid.*, no. 33. 836) *Pap. Bremner Rhind* 22,1-33,18. 837) Vgl. S. SCHOTT, op. laud. 838) *Deut.* 13, 16/17; *Jozua* 6. 839) *Diod. Sic., Bibl. Hist.*, I 88; *Plut., de Is. et Osir.*, 30. Vgl. *Herod., Hist.*, II 45. 840) *Plut., De Is. et Osir.*, 73. 841) *Procop., De Bell. Pers.*, I 19,36. 842) Vgl. *Z.Ä.S.* XLVIII, Leipzig 1911, blz. 69-77. 843) *Urkund.* VI 5,6, 37,4; *Pap. Bremner Rhind*, 23,6/7, 26,3,20, enz. 844) *Maneth. apud Porph., De Abstin.*, II 55. 845) *Phil. Jud., De Provid.*, II 70. 846) Vgl. blz. 79, noot 136. 847) Vgl. blz. 79, noot 132 en 133. 848) *Jez.* 11,7, 65,25. 849) *IV Ezr.* 9,24, 12,51. 850) *Dan.* 10,3; *Testam. XII Patriarch.* 1,1, 4,15; *Gem. b.Bäb. Bātr.* 60b. 851) *Dan.* 1,12,16; *Flav. Jos., Antiq.*, X 190; *Id., Vit.*, 14; *Strab., Geogr.*, XVI 2,37. 852) Vgl. noot 442 op blz. 90?.

post-exilisch tijdperk bieden zulk een overvloed aan details, dat wij voor deze latere periode met zekerheid een negatief oordeel kunnen uitspreken. De secte der Essenen verwierp het bezielt offer geheel en al⁸⁵³).

Overgaande op unificatie en centralisatie, zij gezegd, dat de Oosterse liturgie eeuwenlang onderworpen is geweest aan maatregelen, doelende op het scheppen van een eenheid. De liturgie is door haar bemiddelende positie tussen God en mens recht afhankelijk van de dogmatiek. Waar deze dogmatiek, als in Griekenland en Egypte, uit een veelheid van systemen bestaat, is een liturgie, welker homogeniteit, behalve uit de uitlatingen der auteurs, ten duidelijkste blijkt uit haar gelijktijdig voorkomen in drie verschillende landen, als daarvan onafhankelijk te beschouwen en als een in feite autonoom element. De onderscheiden liturgieën, die in een lang vervlogen verleden een eigen bestaan geleid hebben, moeten in de loop der tijden naar elkander zijn toegegroeid en tenslotte practisch gesproken in elkander zijn opgegaan. Anderzijds kan deze interpenetratie in vele gevallen ook een gevolg geweest zijn van de interpenetratie der dogmatische systemen zelf, het syncretisme, zoals wij dat van de Graeco-Egyptische tempelwanden zo goed kennen. Het veelgodendom is in Pythagoras' tijd een fictie, aan de homogeniteit in liturgie beantwoordt een, weliswaar latent, monotheïsme. Pythagoras leeft de voorschriften der liturgie na, zonder zich telkenmale van hun oorsprong rekenschap te geven. Hij handelt globaal, terwille van hemelgoden of aardgoden, en weet zich slechts voor bijzondere bepalingen de naam der individuele goden te herinneren.

De materialen ontbreken ons, om te bepalen tot hoever de unificatie der liturgie was gevorderd op het ogenblik, waarop de Egyptische geschiedenis een aanvang nam. Onder het Nieuwe Rijk werd in de tempels van Amon en Moet, beide te Thebe, en in het Osireion te Abydos het zelfde dagritueel opgevoerd, een geïsoleerd gegeven⁸⁵⁴). De klassieke auteurs brengen de Egyptische liturgie, voor zover zij haar in verband met de dogmatiek behandelen, gewoonlijk in betrekking tot de goden Osiris en Isis, minder vaak, en dan nog steeds in gevallen van locale en begrensde gelding, tot andere, als Amon, Ptah, enz. De traditie luidt dan ook, dat Osiris, toen hij tezamen met zijn gemalin Isis, die zelf melodieën componeerde⁸⁵⁵), nog als levende koning over Egypte regeerde, als eerste de liturgie instelde, en dat hij daarbij de raad inwon van de god Thot⁸⁵⁶). Vertaald in termen van kanonieke organisatie wil dat zeggen, dat de stolisten, die met de instandhouding der liturgie en met het reciet der ritualen belast waren, priesters waren van Osiris of priesteressen van Isis, en dat naast hen ook de hiërogrammaten, de priesters van Thot, zekere bevoegdheid bezaten. De hiërogrammatische letterkunde is sacraal-wetenschappelijk en bevat wel elementen tot de liturgie, maar toch geen ritualen in eigenlijke zin. De in het Grieks overgeleverde Hermetische tractaten zijn filosofisch van inhoud, zij behelzen hier en daar poëtische passages, die wel aan hymnen ontnomen moeten zijn en dus tot de liturgie kunnen behoren⁸⁵⁷).

Niet minder beslissend beïnvloed dan door die tot unificatie is de liturgie door de maatregelen in de zin van centralisatie. Centralisatie, eerst in de handen van de priesterschap, vervolgens in die des konings. De liturgie vormt oorspronkelijk een niet-gebonden, open systeem. Een ieder was bij machte haar te beoefenen, een ieder deed dat al naar gelang van zijn

853) Phil. Jud., Quod Omn. Prob. Lib. Sit, 75. 854) Vgl. A. MORET, Le Rituel du Culte Divin Journalier en Egypte, Parijs 1902. 855) Plato, De Legib., II 657b. 856) Diod. Sic., Bibl. Hist., I 15, 16, vgl. 45; Plut., De Is. et Osir., 13; Cor. Cosm. 65, 66 en 67, met commentaar van SCOTT. 857) Corp. Hermet. I 31/32; V 10/11; XIII 17-20; Asclep. 41.

wensen en noden, waar en wanneer hem dit geliefde. De liturgie is op dat ogenblik lekenliturgie, en zo treffen wij haar nog aan bij Pythagoras. Met behoud van alle persoonlijke vrijheid kon men echter ook, gelijk de Bijbelse Micha, een specialist in zijn dienst nemen, geschoold in de ontelbare voorschriften dezer ingewikkelde en voor het primitieve bewustzijn gevaarvolle techniek⁸⁵⁸). Aan het koninklijk hof waren dergelijke specialisten in groten getale en met evenredige macht toegerust aanwezig. In het oudste ons toegankelijke Egypte heeft dit specialistendom zich reeds ontwikkeld en hiërarchisch gelaagd tot priesterschap. De priesters staan voortaan scherp, en steeds scherper, tegenover de leken. Zij spinnen de eigen liturgie uit tot een nauwsluitend en omvattend netwerk, en degraderen de in principe daarvan niet afwijkende lekenliturgie tot tovenarij, al naar believen met geweld te onderdrukken. Daarbij vinden zij de steun, en al gauw ook de supervisie des konings, die in priesterlijke leer en invloed de beste garantie of het grootste te duchten gevaar voor zijn eigen machtspositie herkent. Het proces laat zich vagelijk vervolgen in Egypte. De staat in dit land eindigt als theocratie, het tempelgebouw, in Oude Rijk en Middenrijk nog blote kapel, is in de Ptolemaeïsche tijd geworden tot constructie van enorme afmetingen, ruimte biedend aan de liturgische bedrijvigheid van een gehele stad, een gehele provincie⁸⁵⁹).

Beter ingelicht, zij het over een kortere tijdspanne, zijn wij over de ontwikkelingsgang in Judaea; enige authentieke documenten, door een goedgunstige samenloop van omstandigheden tot heden bewaard, wijzen ons hier de weg. De eerst vermelde cultische hervorming in het Joodse rijk ging uit van koning Saul. Zij richtte zich tegen de אובות en de ידענים, „de waarzeggers en de duivelskunstenaars”, dus tegen de magie⁸⁶⁰). Koning Hizkia, enige eeuwen later, voerde reeds een meer typisch monotheïstische strijd, die tegen het antropomorphisme en de beeldenverering⁸⁶¹). Hij „nam de hoogten weg, brak de stenen zuilen (מצבה) en hieuw de houten pilaren (אשרה) om, en hij verbrijzelde de koperen slang, die Mozes had gemaakt.” De grootste cultische hervorming in de Joodse geschiedenis werd echter doorgevoerd onder de regering van koning Jozia (637-607 v. Chr.). Wellicht niet de grootste door haar werkelijk belang, maar dan toch de grootste, gemeten naar de maat der heilige traditie.

Het geschiedde, aldus luidt het relaas in het Boek der Koningen⁸⁶²), in het achttiende jaar van koning Jozia, dat de hogepriester van Jeruzalem, Hilkia, in de tempel het afschrift vond van een oud wetboek, geboden behelzend, die op dat ogenblik in het geheel niet meer nageleefd werden. De ontsteltenis is groot. Koning Jozia, wien de rol overhandigd wordt, scheurt zijn klederen en laat de profetes Hulda raadplegen, die de toorn van Jahwe over de langjarige veronachtzaming zijner geboden verkondigt. De koning doet dan het gehele volk voor zich in de tempel verschijnen, leest het wetboek voor en doet Jahwe de plechtige gelofte, diens inzettingen en geboden, gelijk zij thans bekend zijn geworden, in het vervolg getrouwelijk te zullen handhaven. Daarop krijgt de Jeruzalemse priesterschap opdracht, de liturgie in het Joodse rijk naar de voorschriften van het boek te hervormen. Van welke taak zij zich kwijt door: 1° Het uitdelgen van alle niet-Jahwistische godsdienst, als de dienst van Asjera, Astoreth, Baäl, Kamos en Milcom. 2° Het uitdelgen van de dienst der hemellichamen, zon, maan en planeten. 3° Het verontreinigen en slechten der hoogten met haar altaren, zowel die te Jeruzalem, ten dele zelfs in het tempelcomplex opgeworpen, als die elders in het land, „van Geba af tot Ber-Seba toe,” met name die van Tofeth, waar mensenoffers werden gebracht, die te Beth-El en die te Samaria. 4° Het uitmoorden van de priesterschap dezer heiligdommen. 5° Het

858) Richt. 17,10. 859) Vgl. ook Plato, De Legib., X 909d-910d. 860) I Sam. 28,3. 861) II Kon. 18,4; Jez. 36,7; II Chron. 31,1. 862) II Kon. 22,3-23,24; II Chron. 34,3-35,19.

verwijderen van alle gesneden beelden uit de tempel te Jeruzalem en elders: masseben en asjeren, wagen en paarden van de zon. 6° Het verwijderen van de schandjongens uit de tempel te Jeruzalem. 7° Het onderdrukken van de magie, „waarzeggers, duivelskunstenaars, terafiem, drekgoden en alle verfoeiselen.” 8° Het hernieuwd instellen van het Pascha.

Het boek der Koningen is over de gebeurtenissen niet uitvoeriger dan aldus weergegeven, maar daarmee is de documentatie nog niet uitgeput. Het spreekt van zelf, dat de inhoud van een wetboek van zo primair religieus belang, in de handen van politiek zo vooraanstaande personen en publiekelijk afgekondigd voor een geheel volk, niet weder verdonkeremaand kan worden en uit de traditie kan verdwijnen. In de gewijde litteratuur der Joden, ons Oude Testament, moet hij dus in volledige of verkorte vorm terug te vinden zijn. De tekst moet zich onderscheiden van die van de oudere wetgeving en daaraan toch ook weer nauw verwant zijn, en hij moet een afgerond geheel vormen. Er is onder de boeken des Bijbels inderdaad één te noemen, dat aan deze eisen voldoet, het boek Deuteronomium, de „twèede wetgeving”. De verordeningen hierin vervat gaan volledig parallel met de maatregelen ter hervorming, getroffen door koning Jozia. Deuteronomium schrijft voor: 1° De uitroeiing aller niet-Jahwistische culten ⁸⁶³). 2° De afschaffing van de dienst der hemellichamen ⁸⁶⁴). 3° De verwijdering der masseben en asjeren, ook uit het heiligdom van Jeruzalem ⁸⁶⁵). 4° De afschaffing van het instituut der schandjongens ⁸⁶⁶). 5° De bestrijding van de magie ⁸⁶⁷). 6° De naleving van het Paasfeest ⁸⁶⁸). Men legge de beide series naast elkander. De overeenstemming is in die mate opvallend, dat reeds de kerkvader Hiëronymus in Deuteronomium het wetboek van Jozia heeft vermogen te ontdekken. In de moderne tijd is de identificatie voor het eerst weder bepleit door DE WETTE in 1805, en sindsdien algemeen aanvaard. Men kan vrede met haar hebben. Er zijn passages in de boeken Exodus en Leviticus, die evenzeer gegronde aanspraken mogen maken, doch geen harer doet dat met dezelfde kracht van overtuiging.

Beschouwen wij het boek Deuteronomium los van zijn waarschijnlijk, maar niettemin hypothetisch verband met Jozia. Wat onderscheidt het van de overige wetgevende werken in de Pentateuch, en welke is de drijfveer geweest van de wetgever, die nodig geoordeeld heeft, het samen te stellen? Men vergelijkt en vindt in Deuteronomium enige afwijkingen en aanvullingen van secundair belang; doch dan vooral, wat bij een eerste lezing niet terstond opvalt, een geheel nieuwe opvatting over de positie van het heiligdom. Reeds de oudere boeken bestrijden de lekenliturgie en schrijven voor, dat de voornaamste cultische handelingen verricht moeten worden voor Jahwe en zijn priester, in de tempel. Deuteronomium gaat een stap verder en specificeert. Iedere Jood moet zich voor het brengen van zijn offers ⁸⁶⁹), voor het afleveren van de eerstelingen ⁸⁷⁰) en de tienden ⁸⁷¹), voor het vieren van de grote feesten ⁸⁷²), begeven naar: המקום **המקום אשר** „de plaats, die Jahwe, Uw God, uit al Uw stammen verkiezen zal, om zijn naam aldaar te zetten” ⁸⁷³), anders gezegd: המקום אשר „de plaats, die Jahwe in een (dat wil, gezien het parallelisme, wel zeggen: een ieder ⁸⁷⁴)) Uwer stammen zal verkiezen” ⁸⁷⁵), en naar die plaats moeten ook de Levieten samen komen ⁸⁷⁶). Van dat alles weten de oudere boeken niets. Zij leren wel, dat de eerste-

863) Deut. 7 en 13. 864) Deut. 4,19, 17,3. 865) Deut. 16,21/22. 866) Deut. 23,18. 867) Deut. 18,9-14. 868) Deut. 16,1-8. 869) Deut. 12,6,11. 870) Deut. 15,19-23, 26,1-11. 871) Deut. 12,17/18, 14,22-29, 26,12-15. 872) Deut. 16. 873) Deut. 12,5. 874) Distributief gebruik van אחד, als in Exod. 16,22; Deut. 1,23; Richt. 8,18; I Kon. 5,2; II Kon. 15,20. 875) Deut. 12,14. 876) Deut. 18,1-8.

lingen naar בית יהוה, „het huis van Jahwe”, gebracht moeten worden ⁸⁷⁷), dat men driemaal 's jaars אל פניהארון יהוה, „voor het aangezicht des Heren Jahwe” moet verschijnen ⁸⁷⁸), maar zij doen dat terloops en zonder er veel aandacht aan te besteden. Geheel verschillend de toon in Deuteronomium. Tot een en twintig maal toe wordt in het toch kleine bestek van deze tekst de formule van de door Jahwe uit te kiezen plaats gebezigd ⁸⁷⁹). Dat kan geen toeval zijn. Het is door deze formule, dat het boek zich onderscheidt van zijn voorgangers, het is in haar derhalve, dat de eigenlijke ambitie van de auteur vervat moet zijn.

De interpretatie van de in Deuteronomium gebezigde formule is een zaak van gewicht, omdat wij dit boek hebben te confronteren met nog een ander en juist op de liturgie betrekking hebbend gebeuren. De Joodse liturgie, wij hebben het uitvoerig toegelicht, wijkt in haar samenstelling nauwelijks van de Griekse en de Egyptische af. Omtrent de regeringstijd van koning Jozia heeft zij echter een wijziging ondergaan, die de gelijkenis wel niet heeft opgeheven, maar die haar bereik toch heeft vernauwd op een wijze, die haar tot de beide andere in tegenstelling heeft gebracht. Onder de inheemse koningen, immers nog onder Jozia zelf, wordt de dienst van Jahwe, van de lekenliturgie afgezien, opgedragen in alle grotere en kleinere heiligdommen des lands. Later, gedurende de periode der Perzische en der Griekse overheersing, geschiedt dat nog slechts in het heiligdom van Jeruzalem, en is de tempeldienst overal elders vervangen door de synagogale. Te beginnen met Ezechiël bekommeren de auteurs zich om de landelijke centra niet meer. Zij zeggen het niet met zoveel woorden, maar het moet toch hun mening geweest zijn, dat slechts de te Jeruzalem aan Jahwe opgedragen liturgie orthodox was. Een zo diepgaande zwenking in de opvattingen kan de gewijde traditie alweer niet ontgaan zijn. Maar tussen Jozia en Ezechiël staat niet anders dan het boek Deuteronomium.

Het is de mening der theologen, dat de drie hier besproken hervormingen, de actie van Jozia, de invoering van Deuteronomium en de centralisatie van de liturgie in Jeruzalem, met elkander te identificeren zijn. De „plaats, door Jahwe gekozen,” is één enkele plaats, Jeruzalem, en het is tot dit heiligdom, dat de auteur van Deuteronomium de gehele cultus heeft willen herleiden. Aanleiding tot de hervorming is volgens deze zienswijze de prediking geweest der profeten, die in Jozia's dagen sedert meer dan twee eeuwen de strijd tegen de dienst op de hoogten voerden. De regering, die zich als gevolg van deze religieuze ijver de gevaren der heidense praktijken, onderhouden in de landelijke tempels, bewust geworden was, zou het besluit genomen hebben, de weg van de minste weerstand te kiezen en de liturgie op te heffen, behalve te Jeruzalem, waar zij haar onder contrôle had en waar de Mozaïsche structuur ook het getrouwst bewaard gebleven was. De theologen kunnen zich voor de authenticiteit hunner opvatting beroepen op zeer oude getuigen, als op het boek Tobit, waarin de formule van Deuteronomium inderdaad op Jeruzalem betrokken wordt ⁸⁸⁰).

Dat neemt niet weg, dat de theorie, zoveel aanhangers zij ook tellen moge, op verschillende gronden aanvechtbaar is. De profeten moeten geëlimineerd worden, gelijk reeds PUUKKO in 1910 heeft gezien. De profetische prediking beoogde verdieping der persoonlijke religiositeit. Zij richtte zich tegen de liturgie als zodanig, de liturgie te Jeruzalem zo goed als die in de provincie. De gedachte aan reorganisatie lag den profeten verre, zij bestreden slechts de geest van zelfverzekerdheid der celebranten en zij kunnen op de priesterschap nauwelijks invloed

877) Exod. 23,19, 34,26. 878) Exod. 23,14,17, 34,23/24. 879) Deut. 12,5,11,14,18,21,26, 14,23,24, 25, 15,20, 16,2,6,7,11,15,16, 17,8,10, 18,6, 26,2, 31,11. 880) Tob. 1,4. Vgl. Jubil. 49,19.

uitgeoefend hebben. Onverklaarbaar blijft verder, dat het boek Deuteronomium, dat gewaand charter der centralisatie, in een der laatste hoofdstukken uitdrukkelijk bevel geeft tot oprichting van een altaar aan Jahwe op de berg Ebal, een vijftig kilometer benoorden Jeruzalem⁸⁸¹). De theologen zijn niet bij machte dit gebod met de rest van de tekst in overeenstemming te brengen en grijpen naar het mes: het hoofdstuk zou ondergeschoven zijn. Ook de Joden te Elephantine, twee eeuwen na Jozia, verheugen zich in het bezit van een tempel, en wanneer deze door de Egyptenaren is verwoest, schromen zij niet, zich te richten tot de hogepriester te Jeruzalem⁸⁸²). Maar een nog ernstiger bezwaar tegen de theorie bestaat in de overweging, dat de beperking van de liturgie tot Jeruzalem, die na schrapping van de profeten aan geen enkel religieus motief meer beantwoordt, zeer wel uit anderen hoofde te verklaren is. In het jaar 587, drie en dertig jaar na de actie van Jozia, een voor de historie te verwaarlozen tijdspanne, neemt de Babylonische koning Nebukadnezar Jeruzalem in en voert hij de notabelen onder de bevolking gevangelijk in ballingschap weg, de inheemse liturgie, die door de afval der tien noordelijke stammen toch reeds een zo zware aderlating had ondergaan, daarmee het einde bereidend. Een halve eeuw later keren de Joden naar hun land terug, de assimilatie met het achtergebleven bevolkingsdeel gelukt echter als gevolg van de onwil van beide partijen niet meer, en het Jodendom zet zich om in een religieuze gemeenschap, welke haar machtsgebied voorlopig niet veel verder uitstrekken kan dan over het stad-staatje Jeruzalem. De tempel wordt met veel moeite en pijn na een oppositie gedurende drie en twintig jaar gerestaureerd en een eeuw later, onder het stadhouderschap van Nehemia, is men zo ver, dat ook de stadsmuren herbouwd kunnen worden. In die getallen lijkt het verloop van de hervorming der liturgie wel besloten te liggen. Toen met het uitbreiden van de macht de mogelijkheid eenmaal terugkeerde, locale heiligdommen in te richten, was de behoefte daaraan verdwenen.

Meer doen dan gissen kan men in deze onzekere materie nu eenmaal niet, maar indien onze intuïtie ons niet bedriegt, is de eigenaardige ontwikkeling van de liturgie in Judaea niet een gevolg geweest van spontane en innerlijke drang, doch is zij door factoren van negatieve aard van buitenaf opgelegd: niet de profeten en de priesterschap van Jahwe gaven de stoot tot de veranderingen, doch de vijanden des rijks, Nebukadnezar en, in de eerste eeuw onzer jaartelling, Vespasianus. Ook wij geloven, dat met de invoering van Deuteronomium een hervorming beoogd is, maar wij houden met de mogelijkheid rekening, dat de formule „plaats, door Jahwe gekozen”, niet anders op te vatten is dan als *passerpartout*, dus niet slechts op één plaats betrekking heeft, maar op vele, Jeruzalem, Ebal, „alle plaats”, om Jahwe's woorden in Exodus te gebruiken⁸⁸³), „waar ik mijns naams gedachtenis stichten zal.” Jozia en zijn priesters, aangenomen, dat zij de auteurs geweest zijn, hebben mogelijkerwijze niet zozeer willen centraliseren als wel unificeren. Zij roeiden de niet-Jahwistische liturgie uit, maar waren in principe bereid, deze van plaats tot plaats door een gezuiverde en vanuit Jeruzalem gedirigeerde Jahwistische te vervangen. De Babylonische stortvloed deed alle eventueel bestaande plannen te niet. Na de terugkeer uit de ballingschap moeten twee belangrijke beslissingen gevallen zijn, waarover ons geen mededeling gedaan wordt, de eerste, de liturgie niet weder in te richten buiten de tempel te Jeruzalem, de tweede, de eredienst buiten dat heiligdom voortaan te doen plaats vinden in de synagoge. De hervorming door Deuteronomium beoogd zou dus ten dele dode letter zijn gebleven, zoals dat weinig later ook geschiedde met de hervormingsplannen van Ezechiël⁸⁸⁴).

881) Deut. 27,4/5. 882) Vgl. A. COWLEY, op. laud., no. 30. 883) Exod. 20,24. 884) Ezech. 40-48.

De strijd om het offer speelde zich af binnen de traditionele begrenzings van de liturgie, die om unificatie en centralisatie betrof de verwezenlijking dezer laatste in de praktijk, de strijd om het ethisch en metaphysisch gehalte van de liturgie draagt een meer principieel karakter. De noodzaak tot inschakeling van de ethiek dwong tot een toepassing van het liturgisch dualisme niet slechts op de fysiek, doch ook op de psyche van de celebrant. Deze moest vervuld zijn van „reine” gedachten en alle „onreine” uit zich hebben gebannen. De gang naar de tempel, zegt Pythagoras, moet een plechtige zijn ⁸⁸⁵). Vrouwen behoren haar offerande eigenhandig toe te bereiden en deze in persoon naar het heiligdom te dragen, dus niet door een bediende te laten brengen ⁸⁸⁶). Men moet zich reeds tehuis op de plechtigheid voorbereiden en niet, toevalligerwijze in de nabijheid van de tempel gekomen, deze betreden om zich terloops en op gemakkelijke wijze van zijn plicht te kwijten ⁸⁸⁷). Eenmaal staande voor God, tone men een opgewekt gelaat ⁸⁸⁸) en beware men overigens een eerbiedig stilzwijgen ⁸⁸⁹). Het is niet nodig, zich in ongewoon fraaie klederen te steken ⁸⁹⁰) of een zeer kostbaar offer te brengen ⁸⁹¹). Het komt aan op de vrome gezindheid ⁸⁹²), men moet datgene doen, waarin God zich verheugt ⁸⁹³). Men mag zich niet laten verleiden tot twijfel aan goddelijke wonderen ⁸⁹⁴), ook aan de priester moet men de hem toekomende eer geven ⁸⁹⁵). — De Egyptenaar verheugt zich voor het aangezicht van God ⁸⁹⁶) en trekt, in witte klederen gestoken, een opgeruimd gelaat ⁸⁹⁷). Rumour is de gruwel van God's woning ⁸⁹⁸), de zwijgende looft door zijn zwijgen ⁸⁹⁹). De deugd van de vrome is godgevalliger dan de os van de boosdoener ⁹⁰⁰); het gemeste rund van de geweldenaar stinkt meer dan vis, de offerkoek van de rechtvaardige wordt aanvaard ⁹⁰¹). God verheugt zich in de Egyptische ritus ⁹⁰²), wie zegt: „het is onmogelijk”, hij kijke naar de verborgen dingen ⁹⁰³). De Jood vermijdt het, zich voor het allerheiligste lichtvaardiglijk te gedragen ⁹⁰⁴), offert met vrolijk en stralend oog ⁹⁰⁵), en zwijgt voor het aangezicht van Jahwe ⁹⁰⁶). Niet de menigte der offers is dezen aangenaam, maar de gezindheid, waarmede men hen brengt ⁹⁰⁷). Het offer van de goddeloze is tot gruwel ⁹⁰⁸). Voor Jahwe is niets te wonderlijk ⁹⁰⁹), voor hem zijn de verborgen dingen, voor de mens de geopenbaarde ⁹¹⁰). De priester moet worden geëerd ⁹¹¹).

Dat de liturgie, zonder vrome gezindheid beoefend, niet aan haar doel beantwoordt, is een inzicht, dat in Judaea vooral den profeten helder heeft voorgestaan. Ook elders in het Oude Testament vindt men het aanwezig, bijvoorbeeld in Genesis, in de episode van het offer van Kaïn ⁹¹²), doch nergens met zo grote klaarheid als juist in de profetische geschriften. Wij

885) Jambl., Protr., 21,1. 886) Jambl., Vit. Pyth., 54. 887) Porph., Vit., Pyth., 38; Jambl., Vit. Pyth., 85, 105; Id., Protr., 21,2. 888) Porph., Vit. Pyth., 36: ἀνεπαχθής. 889) Diog. Laërt., Vit. Pyth., 7, 33. 890) Diod. Sic., Bibl. Hist., X 9,6. 891) Jambl., Vit. Pyth., 54, 122. 892) Diod. Sic., Bibl. Hist., X 9,6. 893) Jambl., Vit. Pyth., 137. 894) Jambl., Vit. Pyth., 138, 148; Id., Protr., 21,25. Vgl. Plut., De Is. et Osir., 11. 895) Plut., De Is. et Osir., 10. Vgl. Porph., Vit. Pyth., 8; Jambl., Vit. Pyth., 18. 896) Pap. Harris, ed. BIRCH, 4,6, 25,4, 47,1, 49,3. 897) Apul., Metamorph., XI 15. 898) Pap. Anii 4,2; Pap. Insinger, ed. BOESER, 23,10. 899) Pap. Amenemope, ed. WALLIS BUDGE, 7,7/8. Vgl. Corp. Hermet. XIII 8. 900) Pap. Merikare 128/29. Vgl. Corp. Hermet. XII 23. 901) Pap. Rylands IX 25,8. Vgl. Pap. II Chaëmwese, ed. GRIFFITH, 2,9-15; Spreuk. 15,17. 902) Jambl., De Myster., 7,5. Vgl. Wörterbuch III, blz. 40,13. 903) Pap. Insinger 31,19. 904) Zeph. 3,4; Mišn. Berak. IX 5; Tōs. Berak. III 21a, VII 19; Gem. b.Megill. 28b. 905) Deut. 12,12,18, 28,47; Richt. 16,23; Jez. 56,7; Joël 1,16; Ps. C 2; Nehemj. 12,43; Jez. Sir., Spreuk., 32,10,12. 906) Habak. 2,20; Zeph. 1,7; Zach. 2,17; Ps. XXXVII 7, LXII 6; Epist. Arist. 95. 907) Ps. XV, XXIV 3/4, LI 19, LXIX 31/32; Spreuk. 21,3; Jez. Sir., Spreuk., 7,9, 32,8. 908) Spreuk. 15,8, 21,27. 909) Genes. 18,14; Job 5,9, 9,10, 26,14, 42,2; Jez. Sir., Spreuk., 39,20. 910) Deut. 29,28. 911) Levit. 21,8; Deut. 17,12; I Sam. 22,17; Hos. 4,7; Klaagl. 4,16; Jez. Sir., Spreuk., 7,29,31. 912) Genes. 4,4-7.

citeren. Samuel ⁹¹³): „Gehoorzamen is beter dan slachtoffer, opmerken dan het vette der rammen.” Amos ⁹¹⁴): „Ofschoon Gij mij brandoffers offert, mitsgaders Uw spijsoffers, heb ik er geen welgevallen aan.” Hosea ⁹¹⁵): „Ik heb lust tot weldadigheid en niet tot offer, en tot de kennis God's meer dan tot brandoffers.” Jezaja ⁹¹⁶): „Ik ben zat van de brandoffers der rammen en het smeer der vette beesten, en heb geen lust aan het bloed der varren, noch der lammeren, noch der bokken.” Micha ⁹¹⁷): „Zou Jahwe een welgevallen hebben aan duizenden van rammen?” Jeremia ⁹¹⁸): „Uw brandoffers zijn mij niet behagelijk en Uw slachtoffers zijn mij niet zoet.” De profetische geschriften staan in vele opzichten in tegenstelling tot de Pentateuch, en uitlatingen als hier geciteerd verleiden velen er toe, in haar auteurs hervormers te zien, die een ommekeer teweeggebracht zouden hebben in de liturgische instelling van het Joodse volk. Hoewel de samenstelling van het Oude Testament, waarin de private geschriften op het zelfde plan gerangschikt zijn als de publieke, in deze suggestief is, geloven wij toch, dat met een dergelijke interpretatie de waarheid geweld aangedaan wordt. De profeten waren individuele sociale werkers, wier uitlatingen door een geïmpressionneerd nageslacht gebundeld en overgeleverd zijn. Zij riepen het volk op tot bezinning, maar zij deden dat met argumenten, die van te voren door vriend en vijand als juist werden erkend. Wat zij over de liturgie zeiden, wisten reeds de Egyptenaren, blijkens de gegeven voorbeelden, in het Middenrijk.

Een stap verder, en de liturgie nadert het punt van ontbinding. Pythagoras kent haar nog als symboliek, hoe hij over de metaphysische waarde daarvan gedacht moet hebben, wordt uitgesproken door zijn enige eeuwen jongere geestverwant Apollonius van Tyana ⁹¹⁹): „Men zou, naar ik meen, de passende eer aan het goddelijke betonen en terstond deszelfs genade en gunst verwerven, indien men God, die wij de eerste genoemd hebben, als zijnde de enige en van allen afgescheidene, aan wie de overigen als ondergeschikt moeten worden erkend, in het geheel geen offers brengt, noch hem vuur aansteekt of bij hem een tastbare zaak noemt (immers hij heeft niets van node, zelfs niet van machtigeren dan wij, noch is er plant of dier, door aarde of lucht ontkiemd of gevoed, waaraan niet enige bevlekking inhaerent is), doch indien men tegenover hem steeds de hogere taal bezigt, de taal dus, die niet door de mond uitgaat, en van het schoonste aller wezens gunsten bedingt door middel van het schoonste, dat in ons is; dat is de geest, die geen orgaan behoeft. Daarom moet men den groten en almachtigen God niet offeren.” Uitvoeriger nog wordt het uitgesproken door de weer jongere Jamblichus, die een groot deel van zijn verhandeling over de mysteriën, niet minder dan drie hoofdstukken, aan dit probleem heeft gewijd ⁹²⁰). Moeten wij aannemen, dat dus ook de Egyptenaren zich van de ontoereikendheid van alle liturgie bewust zijn geweest? Wij geloven het. De Hermetische geschriften leren, dat wij God het λογική θυσία, het offer in abstracto ⁹²¹) moeten brengen ⁹²²): „Zwijg stil, Asclepius! Het is een soort heiligschennis, tot God biddende, wierook en al het overige te branden. Want niets ontbreekt hem, die zelf alles is, of in wien alles is. Aanbidden wij hem dus door het betuigen van dank. Dat immers is de verhevenste wierook, die God gebracht wordt, de dankbetuigingen der stervelingen.” Zij bekennen zich daarmee tot een overtuiging, die reeds de schrijver van het Psalmboek is toegedaan ⁹²³): „Om Uw offeranden zal ik U niet straffen, want Uw brandoffers zijn steeds voor mij. Ik zal uit Uw huis geen var nemen, noch bokken uit Uw kooien, want al het gedierte des wouds behoort mij, de

913) I Sam. 15,22. 914) Amos 5,21-25. 915) Hos. 6,6. 916) Jez. 1,10-17, vgl. 66,3.
 917) Mich. 6,6-8. 918) Jerem. 6,20, vgl. 7,4. 919) Apoll. Tyan. apud Euseb., Praep. Evang., IV 13.
 920) Jambl., De Myster., IV 1-VII 5. 921) Corp. Hermet. I 31, XIII 18, 19, 21. Vgl. Ps. LI 19, CXIX 108, CXLI 2. 922) Asclep. 41. 923) Ps. L 8-14.

beesten op duizend bergen. Ik ken al het gevogelte der bergen, en het wild des velds is bij mij. Zo mij hongerde, ik zou het U niet zeggen, want mij is de wereld en haar volheid. Zou ik stieren vlees eten of bokkenbloed drinken? Offert Gode dank en betaalt den Allerhoogste Uw geloften." De passage, gelezen in serie met die uit de profeten, bepaalt de datum van de verandering in geesteshouding als praehelleens.

De liturgie heeft met de theologie gemeen, dat zij te allen tijde wordt afgebroken en te allen tijde wordt opgebouwd. De antieke mens heeft de tekortkomingen van het systeem zeer wel begrepen en niet geschroomd, zich daarover uit te laten. Maar men wane niet, dat hij deswegen ook slechts een partikel er van zou hebben laten vallen. De in alle korthed uitvoerigste passage, die in de ons bewaarde Hermetische geschriften over de liturgie handelt, is negatief, en daaruit is de conclusie getrokken, dat deze geschriften een levenswandel zonder eredienst zouden prediken. Het tegendeel is waar. De liturgie, aldus de Asclepius, is het waardevolste bezit van Egypte, gaat zij ten onder, dan is ook de ondergang van het land nabij⁹²⁴). Geen scherper kritiek op de cultus is uitgeoefend dan door de Joodse profeten. Onder diezelfde profeten voorziet Hosea de tijd van Judaea's bitterst verval als de tijd, waarin de liturgie opgeheven zal zijn⁹²⁵), en voorziet Jezaja de heilstijd als de tijd, waarin de liturgie in volle glorie zal zijn hersteld⁹²⁶). Jeremia bezoekt de tempel geregeld⁹²⁷), de psalm, waarin de twijfel duidelijker dan elders in het Oude Testament geformuleerd is, vormt zelf een stuk liturgie. Ook Pythagoras, Apollonius en Jamblichus kweten zich van hun liturgische plichten met nauwgezetheid.

De primitieve mens voelt zich omringd door machten, die hij niet beheerst en die hij door zijn liturgie tracht te beïnvloeden, menende hiertoe in staat te zijn. Of hij zich richt tot de god van zijn stam, tot zijn huisgod of tot de god van zijn arbeidsveld, of hij deze goden toespreekt in de tempel, in een huiskapel of in de vrije natuur, het is alles om het even. De liturgie voor hem is een en ondeelbaar. In Pythagoras' tijd bestaat deze eenheid niet langer en heeft het bereik van de liturgie zich gesplitst in drie delen, omvattend respectievelijk de publieke cultus, de magie en het wereldlijk ceremoniaal. In de publieke cultus heeft de liturgie met de enkeling het contact verloren. De diverse handelingen hebben hier aan zelfstandigheid ingeboet ten opzichte van het geheel van de liturgie, die planmatig tot een gesloten systeem is afgerond, en neigen er toe, te atrophieren tot abstracties. De gestadig toenemende invloed van de leer van monotheïsme en goddelijke transcendentie, alsook van het natuurwetenschappelijke denken, hebben geleid tot een geleidelijke uitscheiding der al te primitieve cultische elementen⁹²⁸). In de magie is het persoonlijk contact wel behouden, maar is de liturgie tot draagster geworden van een private, kleinere en door de staat niet getolereerde vorm van religiositeit. In haar is gehandhaafd wat door de publieke cultus is uitgestoten, archaische liturgische methoden, verering voor goden, die voortaan afgoden heten. Daar de publieke cultus zich meester gemaakt heeft van het gehele arsenaal van moraal en fatsoen, heeft de magie in de meeste gevallen tot motief gekregen het bedrijven van kwaad. In het wereldlijk ceremoniaal, een samenstel van godvruchtige gesten en formules, bestaat de liturgie nog slechts in haar perifere partijen. In het vacuum, dat hier feitelijk ontstaan is, heeft zich de ethiek uitgebreid, het leven wordt niet langer bepaald door het wonderdadig ingrijpen der goden, maar door de vroomheid van de

924) Asclep. 24.

925) Hos. 3,4, 9,4.

926) Jez. 2,2/3, 30,29.

927) Jerem. 26,2, 36,5.

928) Bijv. in de rouw de zelfverminking, vgl. Plut., Vit. Sol., 21; Heliodor., Aethiop., VI 14; Firmic. Matern., De Err. Prof. Rel., 2,3; Levit. 19,28, 21,5; Deut. 14,1; I Kon. 18,28; Jerem. 41,5.

mens. Naast de rijken van het rein en van het onrein is een derde verrezen, dat zich aan weerszijden van de scheidslijn tussen de beide eerste en op hun kosten heeft gevormd, het rijk van het neutrale midden. Een etappe op deze weg is het, wanneer in Deuteronomium de slacht wordt gesaeculariseerd en aan de liturgie onttrokken ⁹²⁹⁾. Daarmede breekt zich de levensbeschouwing baan, die in Pythagoras' dagen op het punt staat, haar zegetocht aan te vangen, de humanistische.

B. H. STRICKER

929) Deut. 12,15,21/22, 15,21/22.

Het is een feit dat de... (The text is extremely faint and largely illegible, appearing to be a list or a series of entries.)

- 1
- 2 PPN 171 715 438
- 3 PPN 171 419 375
- 4 PPN 170 255 212
- 5 PPN 171 715 675